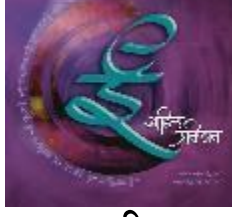

सुहास शरदचंद्र साने

वाट
अश्रद्ध
भक्तीची

ई साहित्य प्रतिष्ठान

सादर करीत आहे

वाट अश्रद्ध भक्तीची

सुहास शरदचंद्र साने

वाट अश्रद्ध भक्तीची

लेखक : सुहास शरदचंद्र साने

२७४/२३, सिंधुनगरी,

हॉकी स्टेडीअम समोर,

विश्वपंढरीचे मागे, कोल्हापूर - ४१६०१२

जि: कोल्हापूर

फोन नंबर : 9423286476

ई. मेल : suhasssane@yahoo.com

या पुस्तकातील लेखनाचे सर्व हक्क लेखकाकडे सुरक्षित असून पुस्तकाचे किंवा त्यातील अंशाचे पुनर्मुद्रण वा नाट्य, चित्रपट किंवा इतर रूपांतर करण्यासाठी लेखकाची लेखी परवानगी घेणे आवश्यक आहे. तसे न केल्यास कायदेशीर कारवाई (दंड व तुरुंगवास) होऊ शकते.

This declaration is as per the Copyright Act 1957. Copyright protection in India is available for any literary, dramatic, musical, sound recording and artistic work. The Copyright Act 1957 provides for registration of such works. Although an author's copyright in a work is recognised even without registration. Infringement of copyright entitles the owner to remedies of injunction, damages and accounts.

प्रकाशक:

ई साहित्य प्रतिष्ठान

ईलेवन्थ फ़्लोअर,

ईटर्निटी,

ईस्टर्न एक्सप्रेस हायवे, ठाणे

www.esahity.com

esahity@gmail.com

Whatsapp- 9987737237

(विनामूल्य पुस्तके मिळवण्यासाठी आपले नाव आणि गाव Whatsapp करा)

प्रकाशन : २५ फेब्रुवारी २०२५

esahity Pratishtan®2025

विनामूल्य वितरणासाठी उपलब्ध.

- आपले वाचून झाल्यावर आपण हे फ़ॉरवर्ड करू शकता.
- हे ई पुस्तक वेबसाईटवर ठेवण्यापुर्वी किंवा वाचनाव्यतिरिक्त कोणताही वापर करण्यापुर्वी ई-साहित्य प्रतिष्ठानची लेखी परवानगी घेणे आवश्यक आहे.

लेखक परिचय

श्री.सुहास शरदचंद्र साने .

वय :- ६१ वर्षे

पत्ता :- २७४/२३, सिंधुनगरी,

हॉकी स्टेडीअम समोर,

विश्वपंढरीचे मागे, कोल्हापूर - ४१६०१२

४) दुरभाष क्र. :- ९४२३२८६४७६

५) ई मेल

suhasssane@yahoo.com

५) शिक्षण :- एम्.बी.बी.एस्. - शासकीय वैद्यकीय महाविद्यालय, मिरज. - १९८५

डी.जी.ओ. - बी.जे. वैद्यकीय महाविद्यालय, पुणे. - १९९५

५) व्यवसाय :- वैद्यकीय अधिकारी म्हणुन राज्य शासकीय नोकरी

१९८७ ते १९९२ प्रा.आ.केंद्र

१९९५ ते २०२१ ग्रामीण रुग्णालय

२०२१ सेवानिवृत्त

सध्या चंद्रगड जि. कोल्हापूर येथे स्त्रीरोगतज्ञ म्हणुन वैद्यकीय व्यवसाय

लेखनामागील भुमिका :- माझा जन्म एका धार्मिक कुटुंबात झाला. पण माझे आई-वडिल कट्टर धार्मिक नव्हते. घरातील वातावरण खुले होते. प्रश्न विचारण्यास बंदी नव्हती. ही अश्रद्ध भक्तीच होती. पण या भक्तीच्या संस्कारांमुळे काही चांगल्या सवयी लागल्या व त्यांचा पुढे शिक्षण व नोकरीत उपयोग झाला. लहानपणी धार्मिक पुस्तके वाचनात आली होतीच. नंतर अंधश्रद्धा निर्मूलन समितीच्या कार्याबाबतही बरेच साहित्य वाचनात आले. पण त्यांतील देवाच्या अस्तित्वाबद्दलचे गुळमुळीत उत्तर खटकले. पुढे निरीश्वरवादाबाबतची, विशेषतः रिचर्ड डॉकीन्स यांची काही पुस्तके वाचनात आली. या पुस्तकांतील अत्यंत तर्कशुद्ध विवेचन वाचकाला ईश्वर अस्तित्वात नाही हे पटवून देते. पण ही तर्कशुद्ध भुमिका मनाला आत्मसात होत नाही. त्याबद्दलच्या विचारांतून ही अश्रद्ध भक्तीची संकल्पना उदयाला आली. ती सर्वासमोर मांडावी म्हणून हे पुस्तक लिहिण्याचे धाडस केले आहे. मी लेखक नाही, माझे भाषेवर प्रभुत्व नाही हे सुरवातीलाच नमुद करतो व हा माझा अडखळता प्रयत्न गोड मानून घ्यावा ही विनंती करतो

श्रद्धावान, निरीश्वरवादी व अंधश्रद्धा निर्मूलन या संकल्पना कशा निर्माण झाल्या असाव्यात, त्यांतील सत्य

कसे समजून घेता येईल याबाबतचे हे विचार आहेत. देवाच्या अस्तित्वाबाबतचे अंतिम सत्य समजणे व सर्वमान्य होणे हे जवळपास अशक्य आहे हे मान्य करून अश्रद्धा भक्ती ही नवीन संकल्पना सर्वांच्या विचारासाठी मी मांडत आहे. श्रद्धावान, निरीश्वरवादी व अंधश्रद्धा निर्मूलन कार्यकर्ते यांनी एकमेकांना समजून घ्यावे व जे आपल्याला सहजस्पष्ट वाटते ते दुसऱ्याला अशक्य का वाटते हे समजून घ्यावे यासाठी हा प्रयास आहे. आपल्या संकल्पना या आपल्या बाळपणीच्या संस्कारावर अवलंबून असतात व ते संस्कार नंतर बदलणे अत्यंत कठीण किंबहुना अशक्यच असते हे समजून यावे व अश्रद्धापणे सत्याचा शोध घेण्यासाठी सर्वांनी उद्युक्त व्हावे, अश्रद्धांचा मेळा व्हावा यासाठी हा प्रयत्न आहे.

प्रास्ताविक

देव आहे की नाही व असलाच तर कोणता व त्याची उपासना कशी करायची या विषयावर प्राचीन काळापासून मानवाने विचार केला आहे. अनेक विचारवंतांनी यावर आपले विचार मांडले आहेत. या प्रश्नाचे सर्वांना पटेल असे उत्तर आजपर्यंत मिळालेले नाही. कदाचित पुढेही मिळणार नाही. पण या विषयातील आपापल्या समजूतींवर ठाम असलेल्या व एकमेकांबद्दल गैरसमज असलेल्या जनतेमध्ये वारंवार संघर्षाचे प्रसंग येत असतात. या गैरसमजूतींमुळे या अत्यंत महत्वाच्या प्रश्नावर सर्व जनता एकत्र येऊन विचार व संशोधन करू शकत नाही. श्रद्धावान, निरीश्वरवादी व अंधश्रद्धा निर्मूलन कार्यकर्ते यांनी परस्परांना समजून घेणे आवश्यक आहेच पण भिन्न भिन्न श्रद्धा असलेल्यांनीही एकमेकांना समजून घेणे त्याहूनही महत्वाचे आहे. स्वतःच्या श्रद्धांची व त्यासंबंधित संकल्पनांची चिकित्सा करणे, दुसऱ्याच्या संकल्पना समजून घेणे व दुसऱ्यांविषयीच्या आपल्या संकल्पनांचीही चिकित्सा करणे या क्रिया खुल्या मनाने करणे आवश्यक आहे. परस्परांना समजून घेण्याचा हा एक प्रयत्न आहे. श्रद्धावान, निरीश्वरवादी व अंधश्रद्धा निर्मूलन या संकल्पना कशा निर्माण झाल्या असाव्यात, त्यांतील सत्य कसे समजून घेता येईल याबाबतचे हे विचार आहेत. देवाच्या अस्तित्वाबाबतचे अंतिम सत्य समजणे व

सर्वमान्य होणे हे जवळपास अशक्य आहे हे मान्य करून देवाचा शोध वैज्ञानिक पध्दतीने घ्यावा व तोपर्यंतच्या काळाकरिता आपल्या देवाची अश्रद्ध भक्ती करावी ही नवीन संकल्पना सर्वांच्या विचारासाठी मी मांडत आहे.

माझे हे विचार वाचताना ते संपूर्ण वाचून व समजून घेण्याचा प्रयत्न करावा. माझ्या संकल्पना चुकीच्याही असू शकतील हे मला मान्य आहे. पण त्यांत थोडे फार तरी सत्य असू शकेल व स्वतःच्या संकल्पना थोड्या फार चुकीच्या असतील अशी शक्यता मनात ठेवावी ही विनंती आहे. या संकल्पनांचा विचार करताना स्वतःची विचारशक्ती तटस्थ व जागृत ठेवावी. आपल्या मनातील श्रद्धा व पूर्वग्रह थोड्या काळाकरिता बाजूला ठेऊन मन खुले असू द्यावे ही विनंती आहे. अश्रद्ध भक्ती ह्या संकल्पनेबाबतचा हा युक्तीवाद आहे. हे मनोरंजनासाठीचे पुस्तक नाही. हे वाचून वाचकाने अस्वस्थ व्हावे व विचारप्रवण व्हावे हा यामागचा हेतू आहे. विश्वाच्या मागील सत्याचा शोध हा अंतिम हेतू आहे व जो साध्य होणे किती अशक्यप्राय आहे हे स्पष्ट व्हावे व ते कितीही अशक्य असले तरी त्याचा शोध कसा घेतला पाहिजे याचे विवेचन केले आहे. ही अश्रद्ध भक्तीची संकल्पना इतर समस्यांबाबत कशी वापरता येईल याचेही मी शेवटच्या दोन प्रकरणात दोन उदाहरणांबाबत विवेचन केले आहे. तसेच मी हेही स्पष्ट करतो ही या विचारांत फारसे नवीन काही नाही. फक्त विचारांची

मांडणी थोडी वेगळी आहे व काही थोडे विचारच नवीन आहेत. पण त्यांमुळे आपल्या देव व धर्मविषयक विचारात अधिक स्पष्टता येईल असे मला वाटते. सर्वांनी या पध्दतीने विचार करून स्वतः आपले निष्कर्ष काढावेत असा माझा आग्रह आहे.

माणसाच्या विचार करण्याच्या पध्दतीने हे विवेचन आरंभ करतो. मनुष्याच्या विचार व कृती करताना तीन पध्दती असतात. पहिली पध्दत तात्कालिक भावनेनुसार (ज्यातून तात्कालिक आनंद मिळेल किंवा दुःख तात्पुरते दूर होईल) भावनाप्रधानपणे वागणे, दुसरी पध्दत पूर्वापार चालत आलेल्या पध्दतीने (रुढी, परंपरा, सवयी यांनुसार) वागणे व तिसरी पध्दत विचारपूर्वक वागणे. माणुस बहुतेक वेळी विचारपूर्वक वागत नाही. कारण पहिल्या दोन मार्गांनी वागणे सोपे असते. विचारपूर्वक वागताना निर्णय करण्यास अधिक श्रम व वेळ लागतोच व बरेच वेळा वेगळी वाट योग्य असल्याचे वास्तव समोर येते. पण त्या वाटेने जाण्याचे धाडस सर्वांना शक्य होत नाही. त्यामुळे माणुस क्वचितच विचारपूर्वक वागतो. त्यामुळे श्रद्धापूर्वक व पारंपारिक रुढीने वागणे हा सर्वांचा स्थायीभाव होतो. माणसाची बुद्धी व विचारशक्ती सर्व प्राण्यांत श्रेष्ठ आहे व त्यामुळे आपल्या शारीरिक दुर्बलतेवर मात करून मानव या पृथ्वीतलावर सर्वश्रेष्ठ ठरला आहे. पण या विचारशक्तीचा वापर समाजातील काही मोजकेच लोक करतात. बहुसंख्य लोक भावनाप्रधान किंवा रुढीपरंपरांनुसार विचार, निर्णय व कृती

करत राहतात. ही विचारशक्ती म्हणजे काय? कोणतीही कृती करताना आपण ती का करत आहोत, आपले नेमके काय उद्दिष्ट आहे हे स्पष्ट पाहीजे. ते साध्य करण्याचे इतर कोणते पर्याय आहेत, या पर्यायी मार्गांचे फायदे तोटे काय आहेत, याबाबतचे पुर्वानुभव, शास्त्रीय माहीती, याबाबत इतरांचे विचार या सर्वांचा साकल्याने विचार करुन योग्य तो निर्णय घेण्याची क्षमता म्हणजे विचारशक्ती. आपण करतो आहेत ते चुक असू शकते, समोरील व्यक्ती बरोबर असू शकते, आपले उद्दिष्ट साध्य करण्याचे इतरही अधिक चांगले मार्ग असू शकतात हे मान्य करण्याची व ते पडताळून पाहण्याची मनाची तयारी फार महत्वाची आहे. आपल्या मनातील पूर्वग्रह व अढळ श्रध्दा यांच्या विरोधातील विचारांचा थोडाही विचार न करता त्या सर्व संकल्पना चुकीच्याच ठरवून धुडकाऊन लावण्याची सवय बाजूला ठेवली पाहीजे. तसेच विचारपूर्वक घेतलेले निर्णयही चुकू शकतात. या चुकांमुळे होणाऱ्या दुष्परिणामांची जबाबदारी घेण्याची मनाची क्षमता हाही महत्वाचा भाग आहे. ही क्षमता नसल्यास बदलाचे निर्णय घेण्याचे धाडस होत नाही व परंपरेने चालत आलेली वहिवाटच अनुसरली जाते. माणसाच्या आयुष्यातील बहुतांश दुःखांचे कारण ही विचारशक्ती न वापरणे हेच असते. तरी आपली विचारशक्ती जागृत करुन पुढील विचार समजून घेऊया

श्रध्दावान व नास्तिक यांनी एकमेकाला समजून घेतले पाहिजे. श्रध्दावानांच्या नजरेतून नास्तिक मंडळी ही दूर्गुणी, व्यसनी, कशाचाही विधिनिषेध नसणारी असतात. ते दुष्कृत्ये करायला मोकळीक मिळावी, लोकांनी व्यसनी व्हावे, सदाचार सोडावा म्हणून देवाच्या अस्तित्वावर आक्षेप घेतात. सर्व चोर, दरोडेखोर, जुगारी, व्यसनी मंडळी ही नास्तिकच असतात. खरे देवभक्त कधीच वाममार्गाला लागत नाहीत. या दृढ गैरसमजूतीमुळे श्रध्दावान लोक नास्तीकांशी चर्चा करायलाही तयार होत नाहीत.

या उलट नास्तिकांच्या दृष्टिकोनातून श्रध्दावान हे कर्मठ, विचार न करणारे, हट्टाग्रही लोक असतात. ते त्यांच्या धार्मिक संकल्पना व कर्मकांडातील अर्थशून्यता व विसंगती यांवर विचारच करत नाहीत. त्यांनी विवेकाने विचार करून त्यांच्या जुनाट चालीरिती बदलणे आवश्यक आहे. पण ही मंडळी यावर विचारच करत नाहीत. त्यांना काहीही सांगणे व्यर्थ आहे.

श्रध्दावान व नास्तिक यांच्या एकमेकांबद्दलच्या गैरसमजूतीमुळे त्यांचा मोकळ्या मनाने एकमेकांशी संवाद होत नाही. त्यांनी एकमेकांना समजून घेऊन हे परस्पर गैरसमज दुर करावेत व सर्वांच्या सहकार्याने देवाच्या अस्तित्वाचा अत्यंत महत्वाचा शोध घेतला जावा यासाठी हा प्रयत्न आहे.

देवाचा शोध अनादी कालापासून सुरु आहे. आपल्या सभोवती घडणाऱ्या घटनांबद्दल जेव्हापासून माणुस विचार करु

लागला तेव्हापासून सर्व अनाकलनीय घटनांचा करविता म्हणून देव मानवी विचारांत प्रगटला असावा. देव म्हणजे नेमके काय हा प्रश्न आहे. याचे उत्तर विविध थोर व्यक्तींनी आपापल्या परीने देण्याचा प्रयत्न केला आहे. विविध संत व प्रेषितांनी त्याला विविध नावे दिली. कोणी त्याला सगुणात्मक म्हणून मानवी रूप देऊन पाहिले. कोणी निर्गुण व निराकार म्हटले. कोणी त्याला कोणतेही रूप देण्याचे नाकारले व फक्त तो आहे एवढेच म्हटले व हा श्रद्धेचा विषय आहे व तो विज्ञानाच्या कार्यक्षेत येत नाही असे म्हणून त्याची चिकित्सा करणे नाकारले. हे सर्व विविध प्रकारचे श्रद्धावान झाले. कोणी देवाचे अस्तित्वच नाकारले. ते निरीश्वरवादी ठरले. काहींनी देव असू शकतो, तो आहेच असे म्हटले तरी चालेल. पण वाईट व हानीकारक प्रथा व परंपरांनाच आमचा विरोध आहे असे म्हटले. हे अंधश्रद्धा निर्मुलन कार्यकर्ते बनले. या सर्व विचारधारा ऐकल्यावर सर्व सामान्यांचा गोंधळ उडाल्याचे दिसते. कोण बरोबर व कोण चुक कळत नाही व किंकर्तव्यमुढ परिस्थिती होते आहे व मग परंपरागत चालीरिती अनुसरण्याची सवय झाल्यामुळे तीच वहिवाट बनत चालली आहे. त्यामुळे श्रद्धा, अंधश्रद्धा, निरीश्वरवाद व अश्रद्ध भक्ती या सर्व संकल्पनांना समजून घेणे व या संकल्पनांचा तटस्थपणे विचार करणे अत्यावश्यक आहे. हा विचार करताना एक अत्यंत महत्वाची बाब स्पष्टपणे सतत समोर असणे आवश्यक आहे. या विषयावर शेकडो वर्षांपासून हजारो विचारवंतांनी विचार

केलेला आहे व कोणतीही बाजू सिध्द करणारा निर्णायक पुरावा समोर आलेला नाही व मीही असा कोणताही निर्णायक सिध्दांत मांडणार नाही आहे. पण या विषयाकडे बघण्याचा एक वेगळा दृष्टिकोन व अश्रध्द भक्तीची संकल्पना मी मांडत आहे.

देव आहे की नाही यावर कोणी चर्चा वा संशोधन करत नाही. या विषयाची चर्चा करायची नाही असा संकेतच रुढ झालेला आहे. ज्यांना जो देव मानायचा आहे त्यांनी तो मानावा, ज्यांना देव मानायचा नाही त्यांनी मानु नये. फक्त एकमेकांशी भांडु नये एवढेच म्हणणे समाजमान्य झालेले आहे. बहुसंख्य समाजाचे हे मत म्हणजेच अश्रध्द भक्तीच आहे. पण हे कोणीही स्पष्टपणे मान्य करत नाही. हीच बाब मला स्पष्ट करायची आहे व अश्रध्द भक्ती ही संकल्पना सर्वांनी उघडपणे मान्य करावी हा माझा हेतू आहे.

देवाचा शोध घेणे हे फार महत्वाचे आहे. देव अस्तित्वात आहे का? असल्यास कोणता देव आहे? त्याची उपासना करण्याचा नेमका कोणता मार्ग योग्य आहे? या प्रश्नांची उत्तरे महत्वाची आहेत. कारण जर देव अस्तित्वात असेल तर आत्माही असणार व मृत्यूनंतर आपले अस्तित्व आत्मा रूपात रहात असणार व आपल्या कर्मानुसार आपल्याला पुढील गती मिळणार. जर आपण देवाची उपासना केली नसेल तर आपल्याला अनंतकाळचा नरकवास भोगावा लागणार आहे ही अत्यंत महत्वाची गोष्ट आहे. या पृथ्वीवरील इहलोकातील

आपले आयुष्य जास्तीत जास्त शे-सव्वाशे वर्षाहून जास्त नाही. त्यात कितीही लोकांना कितीही हाल सहन करावे लागले तरीही ते अनंतकाळच्या नरकयातनांच्या तुलनेत काहीच नाहीत. त्यामुळे खरेतर ज्यांचा देवावर व पारलौकीक जीवनावर विश्वास आहे त्यांनी व त्यांच्या शासन यंत्रणेनेही सर्व परिश्रम, पैसा कोणता देव आहे व त्याची उपासना कशी केली पाहिजे हे शोधण्यातच खर्च केला पाहिजे. रस्ते, धरणे, दवाखाने हे सर्व नंतर. प्रथम प्राधान्य देव व त्याच्या योग्य उपासनेच्या शोधासच दिले पाहिजे. जर चुकीच्या उत्तरावर आपण विसंबून राहिलो तर ती आपली फार मोठी चुक होऊ शकते. कारण जर चुकीच्या देवाची उपासना करत राहिलो तर मृत्यूनंतर आपल्याला सर्वांना अनंतकाळचा नरकवास भोगावा लागणार आहे हे विसरून चालणार नाही. तसेच कोणताही देव अस्तित्वात असला तरीही जगातील ७० ते ८५ टक्के जनतेला नरकवास भोगावा लागणार आहे हेही लक्षात ठेवले पाहिजे. (सध्या लोकमान्य देवांतील सर्वात जास्त संख्येने भक्त असलेल्यांची संख्या ३० टक्केच आहे. म्हणजेच जर तोच देव असेल तर राहिलेले ७० टक्के लोक अनंत काळ नरकात खितपत राहणार हे तर्कसंगत आहे ना?) तसेच स्वर्गप्राप्ती होण्याकरिता व नरक मिळू नये म्हणून काय करणे आवश्यक आहे हे शोधले पाहिजे. वाईट वागले, दुष्कृत्ये(खुन, चोरी, बलात्कार इ.) केली तर नरक मिळणार याबाबत सर्वांचे एकमत

आहेच. दुष्कृत्ये केली नाहीत, चांगले वागले, परोपकार केला व देवाची उपासना केली तर स्वर्ग मिळणार हेही नक्की. पण कोणत्या देवाची उपासना करायची हे निश्चित नसल्यामुळे फक्त चांगले वागले व कोणत्याही देवाची उपासना केली नाही तर स्वर्ग मिळणार की नरक हा मोठा प्रश्न आहे. जर स्वर्ग मिळणार असेल तर मग देवाची उपासना कशासाठी करायची? आणि चांगले काम करुनही नरक मिळणार असेल तर मग चांगले काम का करायचे? हे सर्व अत्यंत महत्वाचे प्रश्न आहेत व त्यांची उत्तरे मिळवण्यासाठी गंभीरपणे चर्चा व प्रयत्न केले पाहिजेत. त्यामुळे हा देवाचा शोध हे आपले सर्वांचे सर्वात महत्वाचे उद्दिष्ट असले पाहिजे. देव आहे की नाही हा विषय अध्यात्मावर सोडून चालणार नाही. तो सर्वांच्यासाठी महत्वाचा आहे व सर्वांनी त्यासाठी गांभीर्याने विचार केला पाहिजे, आपले योगदान दिले पाहिजे, संशोधन केले पाहिजे. अनेकांनी अनेक क्षेत्रात मिळून समन्वयाने या विषयी योगदान दिले पाहिजे. हे ज्यांना पटेल तेच खरे श्रद्धावान आस्तिक म्हणावे लागतील व ज्यांना हे पटणार नाही त्यांनी आपण नास्तीक किंवा अश्रद्धच आहोत हे मान्य करावे.

समजा अ हा आणि अ हाच परमेश्वर अस्तित्वात आहे. अब्रकडईफ ही त्याची प्रार्थना आहे व गोफण फिरवतात तसे हात डोक्याभोवती फिरवत एका वेळी दहा वेळा व दिवसातून ८ वेळा ती म्हणणे ही त्याची उपासना करण्याची पध्दत आहे.

(कृपया हसू नका. ही पध्दत व तुमच्या देवाची तुम्ही करत असलेली उपासना यांत काय फरक आहे हे पाहा. अ देवाचा मी एकटाच भक्त आहे व माझी प्रार्थनेची पध्दत तुम्हाला विचित्र वाटल्यामुळे तुम्ही मला हसाल. पण म्हणून मी चुक व तुम्ही बरोबर असे ठरत नाही.) असे जो करेल त्यालाच स्वर्ग मिळणार व मग अनंतकाळपर्यंत सुखोपभोग मिळणार. जो असे करणार नाही त्याला अनंत काळ नरकात रहावे लागणार. हा नरकही फार भयानक आहे. तेथील राक्षस त्या पापात्म्यांना विविध शिक्षा देत असतात. प्रथम एक तास एका प्रचंड भट्टीत टाकले जाते. एका तासानंतर चिमट्याने उचलून बर्फात टाकले जाते. परत एका तासाने उकळत्या तेलाच्या प्रचंड कढईत टाकले जाते. एका तासाने परत बाहेर काढून मग धारदार तलवारीने तुकडे केले जातात. हे सर्व होताना मरणही येत नाही. कारण तुम्ही आधीच मेलेले असता. मग परत भट्टीत टाकण्यापासून परत चालू. आणि हे असेच अनंत काळ चालत राहणार. त्यातून सुटका नाही. अ देवाची उपासना या जीवनात करणेच आपल्या हातात आहे व सर्वांनी ती करण्यातच जीवन घालवणे महत्वाचे आहे. हे वाचल्यावर तुम्ही नक्कीच हसला असणार. पण दुसऱ्या धर्मातील चालीरीती ऐकल्यावर सर्वांनाच असे हसूच येते. पण क्षणभर कल्पना करा की काही अतिरेक्यांनी शंभर जणांना पकडले आहे व त्यांत तुम्हीही आहात. हे अतिरेकी या अ देवाचे भक्त आहेत व त्यांनी घोषणा केली की जे कोणी वर सांगितल्याप्रमाणे अ देवाची प्रार्थना करतील त्यांना

मुक्त केले जाईल व जे कोणी असे करण्यास नकार देतील त्यांना गोळी घालून ठार केले जाईल. आता सांगा तुम्ही काय करणार? हसनार की असे करण्यास नकार देऊन गोळी खाणार? मला खात्री आहे तुम्ही ही प्रार्थना १० च काय ५० वेळाही म्हणायला तयार व्हाल. बरोबर ना? आणखी एक शक्यता. समजा मी तुम्हाला माझ्या या अ देवाच्या स्वर्गाची व नरकाची सफर करुन आणली व तुम्ही तुमच्या डोळ्यांनी सर्व पाहून तुमची खात्री करुन घेतलीत. मग तुम्ही तुमच्या सध्याच्या देवाला सोडून अ चे भक्त होणार की नाही? समोरच्याला मंत्रमुग्ध करण्याची वक्तृत्व कला असणाऱ्या वक्त्याने जर तुमच्या नजरेसमोर अ देवाचे व त्याने निर्माण केलेल्या स्वर्गाचे व नरकाचे चित्र उभे केले तर तुम्ही अ चे भक्त होणार का?

मग खरा देव कसा शोधायचा व तोच खरा आहे हे सर्वांना कसे मान्य होणार? पण हा प्रश्न अत्यंत महत्वाचा आहे हेच समाजाला मान्य होत नाही आहे व हे अमान्य होणे हे अश्रद्ध भक्तीचेच लक्षण आहे हेही मान्य होत नाहीय. खरा देव व त्याची उपासना कशी करायची हे शोधून सर्वांना ती उपासना करायला लावणे योग्य होणार नाही का? जे असे करण्यास नकार देतील त्यांना सक्तीने ती उपासना करायला लावणे योग्य होणार नाही का?

समजा एका दोन वर्षांच्या बाळाला हृदयरोग असल्याचे निदान झाले आहे व त्यावर शस्त्रक्रिया करणे आवश्यक आहे. ही शस्त्रक्रिया केली नाही तर ते बाळ दहा वर्षांहून जास्त काळ जगणार नाही आहे. पण शस्त्रक्रियेच्या भितीने त्याचे पालक तयार होत नाही आहेत. बाळाच्या तयारीचा प्रश्नच नाही. यावेळी तुमचे कर्तव्य काय? बाळाचा वापर करुन व पालक व त्या बाळाच्या रडण्याकडे दुर्लक्ष करुन बाळाला शस्त्रक्रिया कक्षाकडे नेणे व शस्त्रक्रिया करणे योग्य ठरेल की नाही?

समजा तुमच्या शेजारी एक नवीन कुटुंब राहायला आले व तुमची मैत्री जमली. त्यांचा दोन वर्षांचा छोटा गोंडस मुलगा तुमचा लाडका झाला. त्याचा वारंवार फिरतीवर जाणारा बापही तुमचा मित्र झाला. त्या बाप लेकाचे एकमेकांवरही खुप प्रेम आहे. एकदा सहज थोडी ड्रिंक्स घेऊन गप्पा मारताना तो बाप रिलॅक्स झाला व चुकून बोलून गेला की तो एक सुपारी घेऊन खुन करतो व त्या कामात तज्ञ आहे व आपल्या मुलालाही तसाच अव्वल करण्याचा त्याचा विचार आहे. आता तुमचे कर्तव्य काय? त्या तुमच्या लाडक्या छोट्या मुलाचे भवितव्य तुमच्या हातात आहे. काही न करता राहिलात तर मग तो मुलगा मोठेपणी एक खुनी होणार व कधीतरी पकडला जाऊन तुरुंगात खितपत पडणार. मग आताच तुम्ही पोलिसांना कळवून त्याच्या बापाला पकडून दिलेत व तुम्ही त्या मुलाचा सांभाळ केलात तर बापापासून वेगळा झाल्याचे थोडा काळ

दुःख त्याला होईल. पण नंतर त्याचे कल्याणच होईल नाही का?

आणि मग तुम्ही अ देवाचे भक्त आहात व तुम्हाला पक्के ठाऊक आहे की या जन्मी जर अ देवाची उपासना केली नाही तर मृत्यूनंतर अनंत काळ नरकयातना भोगाव्या लागतात. मग समजा वरील उदाहरणातील शेजारी सज्जन आहे पण ब देवाची भक्ती करत आहे. अशा वेळी शेजारील ब देवाची भक्ती करणाऱ्या कुटुंबातील छोटया मुलाला त्याच्या कुटुंबापासून वेगळे करुन त्याला अ देवाची भक्ती शिकवणे योग्य नाही का? जर तुमचे त्या मुलावर खरेच प्रेम असेल व शेजारी समजून सांगूनही ब देवाची भक्ती सोडून अ देवाची भक्ती करण्यास तयार नसेल तर प्रसंगी बळाचा वापर करुन त्या मुलाला अ देवाच्या भक्तीमार्गावर आणणे योग्य ठरत नाही का? खरेच हा गंभीर व अत्यंत महत्वपुर्ण प्रश्न आहे व याचे उत्तर कोणी श्रद्धावान व अंधश्रद्धा निर्मुलनवाले देतील असे वाटत नाही. पण या प्रश्नांचे उत्तर मिळणे खरेच आवश्यक आहे. त्यासाठी हा विषय सविस्तर समजून घेऊया.

या विषयाची चर्चा करताना श्रद्धा, अंधश्रद्धा, निरीश्वरवाद व अश्रद्ध भक्ती यांच्या स्पष्ट व्याख्या करणे गरजेचे आहे. त्याशिवाय पुढील चर्चा समजणे कठीण होईल. अर्थात या व्याख्यांवरही मतभेद असणारच आहेत. पण मला

समजलेल्या अर्थानुसार व मला अभिप्रेत असलेल्या व्याख्या मी मांडत आहे.

श्रध्दा — आपल्या अशा समजूती की ज्या आपण सत्य समजतो, त्यांविषयी आपल्या मनात थोडीशीही शंका येऊ देत नाही, ज्यांच्या खरेपणाबद्दल आपण विचारसुध्दा करत नाही. सर्वात महत्वाचे म्हणजे त्या चुकीच्या आहेत असा पुरावा समोर आला तरीही आपण तो मान्य न करता आपल्या या समजूतीच बरोबर आहेत असे ठाम राहतो त्या समजूती म्हणजे श्रध्दा. मुख्यत्वे श्रध्दा या देवाबाबत असतात. आपण मानतो तो देव आहे व त्याच्या उपासनेचा आपला धर्म हाच बरोबर आहे या मुख्य श्रध्दा आहेत. पण कित्येक व्यक्ती इतरही समजूती श्रध्दांसारख्याच जपतात. यातील मुख्य म्हणजे समाजवाद. आपला राजा किंवा आता नेता बरोबरच असणार हीही एक श्रध्दा असते. आपण बरोबर व दुसरा चुक अशीही श्रध्दा असते व आपण चुक असू शकतो असा विचारही करायला माणुस तयार होत नाही. पण सर्वसाधारणपणे या समजूतींना श्रध्दा म्हटले जात नाही. पण खरेतर या सर्व समजूती या श्रध्दाच आहेत. श्रध्दांचा मुख्य निकष म्हणजे त्यांबाबत आपण चुक असू शकतो या शक्यतेचा विचारही करायला माणुस तयार होत नाही. तो आपल्या श्रध्देवर ठाम असतो. या दुराग्रहामुळे मानव समुहांत संघर्ष होऊन प्रचंड जीवहानी झाली आहेच पण वैयक्तिक जीवनातही कितीतरी नाती तुटतात, प्रगतीच्या अनेक

संधी गमावल्या जातात व आयुष्य दुःखी होते. त्यामुळे माणसाने आपल्या धार्मिकच नव्हे तर सर्वच श्रध्दांचा अश्रध्दपणे विचार केला पाहिजे.

अंधश्रध्दा — या संकल्पनेत खालील बाबी अंतर्भूत होतात.

१) श्रध्दा ही एक योग्य, चांगली व बरोबर समजूत आहे. माणसाने श्रध्दावान असावे. ही चांगलीच गोष्ट आहे

२) पण काही श्रध्दा या चुकीच्या समजूतीवर किंवा विश्वासावर आधारित असल्यामुळे त्या अयोग्य, वाईट व चुकीच्या असतात. त्यांचे पालन करण्यामुळे हानी होण्याची दाट शक्यता असते.

३) या चुकीच्या श्रध्दा म्हणजेच अंधश्रध्दा असून त्या कोणत्या यावर विचार करून त्या तेवढ्या सोडून दिल्या पाहिजेत. त्यांचे निर्मूलन करणे आवश्यक आहे.

निरीश्वरवाद — या विश्वात देव अस्तित्वात नाही. त्यामुळे देव आहे असे मानणारे सर्व धर्म, पंथ व कर्मकांडे हे सर्व चुकीचेच आहेत असे मानणारा गट.

अश्रध्द भक्ती — देवाच्या अस्तित्वाचा वैज्ञानिक पुरावा अद्याप मिळालेला नाही. पण हे स्वीकारणे सर्वांना जमेल असे नाही. देव ही बहुतांश लोकांची मानसिक व भावनिक गरज आहे व त्याशिवाय जगणे त्यांना अशक्य आहे. त्यामुळे ज्याला जेवढे शक्य आहे तेवढा विवेक व विज्ञानाचा स्वीकार करावा

व देव नसण्याचीही शक्यता आहे हे स्वीकारून व मनाला आधार मिळण्याकरीता आपल्या बाळपणीच्या संस्कारानुसार व आपल्या मनाला पटेल त्या पध्दतीने देवाची भक्ती करावी. अशी भक्ती करताना इतर धर्मीयही त्यांच्या बाळपणीच्या संस्कारांनुसार अशीच भक्ती करत असणार ह्याचे भान असणे अत्यंत महत्वाचे. तसेच आपण आपल्या बाळपणीच्या संस्कारानुसार आपल्या मनात बिंबलेल्या श्रध्दांची वैज्ञानिक पध्दतीने चिकित्सा न करता त्या आहे तशाच स्वीकारलेल्या आहेत ही बाबही मनात स्पष्ट असणे महत्वाचे आहे

या व्याख्या समजून घेतल्यावर आता त्यांच्याविषयी अधिक माहिती घेऊया, त्यांच्याविषयीचे समज-गैरसमज समजून घेऊया. त्यांतील खरे व खोटेपणा व फायदे व तोटे पाहूया.

प्रथम निरीश्वरवाद किंवा नास्तीकपणा या विषयी पाहूया. खरेतर हे दोन्ही शब्द गैरसमज निर्माण करणारे आहेत. वाद किंवा वादी हा शब्द त्या संकल्पनेचे समर्थन करणारा या अर्थाने वापरला जातो. त्यामुळे निरीश्वरवादी म्हणजे ईश्वर नसावा असे वाटणारी व्यक्ती असेच सर्वांना वाटते. पण हे चुकीचे आहे. खरेतर निरीश्वरवादी किंवा नास्तीक हे माझ्या अश्रध्द या संकल्पनेच्याच जवळची किंवा समानच संकल्पना आहे. निरीश्वरवादी किंवा अश्रध्द मंडळी ही जगात देव असू नये, आपण सर्वांना छळावे, सर्व सुखांचा सतत उपभोग घ्यावा, सर्वत्र

दुराचार पसरावा या मताची आहेत असे सर्वांना (सर्व श्रध्दावानांना) वाटते. पण खरोखर असे नाही. देव असू नये असे नास्तीकांना किंवा अश्रध्दांना बिल्कुल वाटत नाही. देव आहे असे आढळले तर आम्हाला परमानंदच होईल. पण देव आहेच असे आम्ही डोळे मिटून मान्य करणार नाही. देव आहे याचा वैज्ञानिक परीक्षणांतून प्रत्यय यायला हवा, त्याचा कृपाप्रसाद काही कर्म केल्यामुळे प्राप्त होतो याची सिध्दता मिळायला हवी व जोपर्यंत हे होत नाही तोपर्यंत देव अस्तित्वात नाही हे कठोर वास्तव आम्ही स्वीकारलेले आहे. डोळे मिटून काल्पनिक विश्वात रममाण होणे आम्हाला मान्य नाही व देवाच्या अस्तित्वाचा पुरावा अद्याप मिळालेला नाही व आयुष्यातील संकटांना आपल्याला आपल्याच हिंमतीवर सामोरे जायचे आहे हे कठोर वास्तव स्वीकारण्याचे मानसिक धैर्य आमच्यात आहे. एखादी व्यक्ती श्रध्दा मानत नाही, कोणत्याही गोष्टीवर विश्वास ठेवण्यापुर्वी पुराव्याची पडताळणी करते म्हणून ती वाईट कशी? अश्रध्द असणे हे वाईट नसून अभिमानाचे ठरणे आवश्यक आहे. मी अश्रध्द आहे हे अभिमानाने सांगणारे बहुसंख्य होणे आवश्यक आहे. श्रध्दा ही चांगली, श्रध्दावान असणे हा चांगला गुण व अश्रध्द असणे वाईट ही संकल्पना सर्वमान्य झाली आहे. इतकी की एखाद्या चांगल्या व्यक्तीचे वर्णन करताना सज्जन, सदाचारी, सत्यवादी व सश्रध्द अशी विशेषणे वापरली जातात व वाईट व्यक्तीचे

वर्णन करताना दुष्ट, दुराचारी, लबाड, अश्रद्ध अशी विशेषणे वापरली जातात. पण असे खरेच आहे का याचा विचार करणे आवश्यक आहे.

श्रद्धावानांविषयी थोडे आता पाहु. श्रद्धांच्या उगमाबद्दल व त्यांच्या सामर्थ्याबद्दल पुढील प्रकरणांत सविस्तर चर्चा केलेली आहेच.

श्रद्धा किंवा देवाविषयीच्या आपल्या संकल्पना खालील प्रमाणे असू शकतात

१) देव किंवा इतर कोणत्याही अतिमानवी शक्ती अस्तित्वात नाहीत. हे खरे आहे की बऱ्याच प्रश्नांची उत्तरे अद्याप मिळालेली नाहीत. पण ही उत्तरे विज्ञानाच्या साहाय्याने शोधण्याचा प्रयत्न आपण करतच राहु.

२) देव किंवा इतर कोणत्याही अतिमानवी शक्तीच्या अस्तित्वाबाबत अद्याप विश्वसनीय पुरावे नाहीत. उपलब्ध पुरावे पाहता अशा शक्ती असण्याची शक्यता कमीच आहे पण त्या असण्याची शक्यता संपूर्णपणे नाकारणे अयोग्य होईल. पण अशा शक्ती आहेत की नाहीत हे विज्ञानाच्या साहाय्यानेच व डोळे उघडे ठेऊन शोधण्याचा प्रयत्न चालूच राहिल

३) देव आहे यात शंका नाही. तो सर्वत्र आहे. पण त्याला शोधण्यापेक्षा आपण आपले कर्तव्य निष्ठा व श्रद्धापुर्वक करणे महत्वाचे आहे. त्याला प्रसन्न करण्याकरिता नवस, अनुष्ठान इ. करण्याची आवश्यकता नाही. देवाला पाहावयाचे

असेल तर वैज्ञानिक दृष्टि उपयोगाची नाही तर अंतःचक्षुंनी त्याला पाहण्याचा मनोभावे प्रयत्न केला तरच तो दिसू शकतो.

४) देव आहे. तो सर्वत्र आहेच. पण त्याची काही विशेष ठिकाणे आहेत जेथे उपासना केली तर लवकर व जास्त फळ मिळते. उपासना काही ठरावीक दिवशी, ठरावीक पध्दतीनेच करणे आवश्यक असते. अन्यथा फलप्राप्ती होत नाही व देवाच्या क्रोधामुळे संकटे उद्भवतात.

५) वरील क्र ४ च्या बाबी आहेतच. पण त्याबरोबर काही मार्गदर्शक व्यक्तींची गरज असते व त्यांच्या योग्य मार्गदर्शनाशिवाय देवाची कृपा होत नाही. धर्मग्रंथांचे आकलन होण्याकरिता व त्यातील सार सामान्य लोकांना समजण्याकरिता अशा मार्गदर्शक व्यक्तींची अत्यंत आवश्यकता आहे व त्यांचे स्थान देवाच्या खालोखाल आहे. अशा व्यक्ती आपल्या भक्तांकरिता चमत्कार करू शकतात. त्यामुळे देवाबरोबर अशा व्यक्तींचीही भक्ती व उपासना केली पाहिजे.

६) देव आहेच. पण त्याबरोबर सैतान, डेव्हिल, भुते अशा दुष्ट शक्तीही अस्तित्वात आहेत व सर्व वेळी देव आपल्याबरोबर राहू शकत नाही किंवा आपल्याला मदत करू शकत नाही व जर अशावेळी आपण दूर्दैवाने अशा दुष्ट शक्तींच्या कचाट्यात सापडलो तर त्यातून सुटकेकरिता त्यातील माहितगारांकरवी काही अनुष्ठान किंवा विधी करावे लागतात.

तसेच अशा दुष्ट शक्तींच्या कचाटयात सापडु नये म्हणून काही काळजी घ्यावी लागते.

जगभरातील सर्व लोक वरील सहा गटांत विभागलेले आहेत व सर्वजण आपल्यापेक्षा वरच्या गटातील लोकांना नास्तिक म्हणतात, स्वतःचा गट हा खरा श्रध्दावान व खालच्या गटातील लोकांना अंधश्रध्द म्हणतात. कोणत्याही प्रदेशात तेथील बहुसंख्यांकाचा गट हाच खरा श्रध्दावान ठरतो व इतर नास्तिक किंवा अंधश्रध्द ठरतात. पण या विश्वातील सत्य वस्तुस्थिती ही बहुमतावर अवलंबून कधीच नसते. जगातील सर्व लोकांनी बहुमताने, नव्हे एकमताने जरी ठराव केला की चंद्राचा प्रकाश सूर्याएवढा व्हावा तरीही तसे होणार नाही. सर्वांना हवे तर चंद्राला सूर्य व सूर्याला चंद्र म्हणणे शक्य आहे व रात्री सूर्य असतो व दिवसा चंद्र असतो असे आपण म्हणू शकु. पण रात्रीचा चंद्र किंवा नव्या नियमाप्रमाणे सूर्य अधिक तेजस्वी होणे अशक्य आहे. त्यामुळे बहुसंख्यांकांच्या श्रध्दा ह्या खऱ्या श्रध्दा म्हणून प्रस्थापित झालेल्या असल्या तरी त्यामुळे त्या सत्य असतील असे नाही. फक्त त्यांना असत्य किंवा चुकीच्या असे म्हणण्याची कोणाची हिंमत होत नाही एवढेच.

श्रध्दा म्हणजे काय ? विश्वास व श्रध्दा यांच्यात काय फरक आहे? आपल्या ज्या समजूतींची आपण चिकित्सा करत नाही अशा समजूती म्हणजे श्रध्दा. या समजूती खऱ्या आहेत की खोट्या हे आपण तपासून बघत नाही. एवढेच नव्हे तर

श्रद्धेची खरी कसोटी ही मानली जाते की या समजूती चुकीच्या आहेत असा पुरावा जरी समोर आला तरीही ज्यांना धक्का लागत नाही त्याच खऱ्या श्रद्धा. विश्वासाचे मात्र असे नाही. आपला विश्वास चुकीचा असू शकतो ही जाणीव मनात असते व आपला विश्वासघात होऊ शकतो. पण श्रद्धाभंग कधीच होत नाही. कारण जी भंग होऊ शकते ती खरी श्रद्धाच नव्हे. श्रद्धा व विश्वास यांतील फरक व साम्य लक्षात घेणे फार महत्वाचे आहे. विश्वासात एक कॅल्क्युलेटेड रिस्क असते व ती आहे हे आपण मान्य केलेले असते. कॅल्क्युलेटेड रिस्क समजून घेणे आवश्यक आहे. समजा आपण एका रस्त्यावरून पायी चाललो आहोत. लांबून एक ट्रक येताना दिसला. आता काय करायचे? पटकन रस्त्याकडेला उतरून एखाद्या मोठ्या झाडामागे लपणे हा सर्वात सुरक्षित उपाय नाही का? कारण समजा ड्रायव्हर दारु पिऊन ट्रक चालवत असेल व आपल्याजवळ आल्यावर त्याचा ताबा सुटला व आपल्या अंगावर ट्रक आला तर आपण ठार होऊ. हे जरी खरे असले तरी अशा अपघाताची शक्यता अत्यंत कमीच असणार व प्रत्येक वेळी ट्रक बघून झाडामागे लपून बसल्यास प्रवास कसा करणार. त्यामुळे अशा अपघाताची शक्यता असली तरीही ही कॅल्क्युलेटेड रिस्क घेऊन आपण प्रवास करतोच. ही कॅल्क्युलेटेड रिस्क आहे, श्रद्धा नव्हे. त्यामुळे जर समोरून येणारा ट्रक वेडावाकडा येत असेल तर मात्र आपण रस्ता सोडून बाजूला जाऊ. तसेच आपला विश्वास

आपण बऱ्याच वेळा पडताळून पाहतो . असे करण्यात कोणाला फारसे चुकीचे वाटत नाही . पण आपल्या श्रध्दांची सत्यता पडताळणे किंवा नुसता तसा विचारही करणे हे महापाप मानले जाते .

श्रध्दा ही अढळ असावी लागते . कितीही संकटे आली , आपला मार्ग चुकीचा आहे असे दाखवून देणारे कितीही पुरावे समोर आले तरीही खऱ्या श्रध्दावानाने आपल्या श्रध्देचा त्याग करायचा नसतो व तरच त्याला अंतिम मोक्ष प्राप्त होतो . हे मनावर ठसविणाऱ्या कितीतरी गोष्टी धार्मिक साहित्यात सापडतात . देवाकरीता स्वतःच्या मुलाचा बळी देण्यास तयार होणारे पालक व मुलगा यांची अनेक उदाहरणे सापडतील . अढळ श्रध्देचे असेच हे एक उदाहरण पहा . एक गुरु होते . ते त्यांच्या धर्माचा व धर्मग्रंथाचा प्रचार करीत असत . त्यांचा एक शिष्य होता व त्याची गुरुंवर , त्या धर्मावर व धर्मग्रंथावर श्रध्दा जडली . एकदा त्यांच्या शत्रुनी त्याला पकडले व उंच कड्यावरून खाली फेकून दिले . त्या शिष्याची निस्सीम श्रध्दा होती व त्यामुळे तो अजिबात घाबरला नाही . तो मनात म्हणला की माझा धर्मग्रंथ सत्य असेल तर मला काहीही होणार नाही . त्याप्रमाणेच झाले व तो सुखरूप कड्याखाली उतरला . पण त्याच्या डोळ्यात एक धुळीचा कण गेला व त्याला तो खुपू लागला . तो आपल्या गुरुंकडे आला व त्यांना म्हणाला की माझी दृढ श्रध्दा असूनही हा धुळीचा कण कसा काय डोळ्यात

गेला? गुरुंनी त्याला सांगितले की की तू मनात म्हणालास की
 माझा धर्मग्रंथ सत्य असेल तर मला काहीही होणार नाही.
 म्हणजे तुझ्या मनात श्रद्धा होतीच पण थोडीशी शंकाही होती
 व त्यामुळे तू सुखरूप राहिलास पण डोळ्यात एक धुळीचा कण
 गेला. तुझ्या मनात जर दृढ श्रद्धा असती की मी माझ्या
 धर्मग्रंथाप्रमाणे योग्य वागत आहे व त्यामुळे मला काहीही
 होणार नाही तर तुला खरोखर काहीही झाले नसते. हेच श्रद्धा
 या संकल्पनेचे सामर्थ्य आहे. श्रद्धा या संकल्पनेचे हे असे मनात
 रुजवणे एवढे घट्ट असते की त्यातून सुटण्याचा मार्गच शिल्लक
 राहात नाही. श्रद्धा चांगली या मान्यतेमुळे ती अधिक अधिक
 घट्ट बनत जाते व एका मानसिक तुरुंगासारखी होते ज्यातून
 सुटका शक्य नाही. तेथे तर्कसुसंगत विचाराला वाव नाही.
 पुराव्याची पडताळणी नाही. उदाहरण पहा. समजा अ व ब हे
 दोन धर्म आहेत व त्यांचे अ व ब हे दोन देव आहेत अशी
 कल्पना करा. आता क्षणभर समजूया की जगात खरोखर ब
 हा देव अस्तित्वात आहे व अ देव खरोखर नसून ती केवळ
 कल्पना आहे. आता समजा अ धर्मातील एखाद्या व्यक्तीसमोर
 ब देव प्रत्यक्ष प्रगट झाला व म्हणाला की हे माणसा, तू
 चुकीच्या मार्गाने जात आहेस. जगात अ देव अस्तित्वात नाही.
 ती एक खुळी व चुकीची कल्पनाच आहे. तू हा चुकीचा मार्ग
 सोड व माझ्या भक्तीचा मार्ग निवड. यात तुझे कल्याण आहे
 अन्यथा तुला कायमचे नरकात रहावे लागेल. आता या

व्यक्तीची प्रतिक्रिया काय व्हावी? ही व्यक्ती जर खरी श्रध्दावान असेल तर त्याने स्वतःला बजावले पाहिजे की विश्वात अ हाच देव आहे व आत्ता जो समोर प्रगट झाला आहे तो देव नसून सैतान आहे व देवाचे रूप घेऊन आपल्याला खऱ्या अ या देवापासून दुर जाण्याकरिता भुलविण्यास आला आहे. त्यामुळे तो अ देवाचीच भक्ती करत राहिल. कितीही काळ नरकयातना सोसाव्या लागल्या तरीही त्याची त्यातून सुटका होणार नाही. कारण अ देव आहे की नाही याची खात्री करण्यासाठी त्याच्याकडे काही मार्गच नाही. श्रध्देबाबत या दृढ संकल्पनेमुळे त्यांबाबत प्रतिवाद होऊच शकत नाही. मग आता अशी पक्की धारणा झाल्यावर अशी व्यक्ती विज्ञानवादी व विवेकवादी तरी कशी होणार?

श्रध्दा व विज्ञानात एक महत्वाचा फरक असा आहे की कोणत्याही वैज्ञानिक संकल्पनेला कोणीही सामान्य माणूस आक्षेप घेऊ शकतो व ती चुकीची आहे असे सांगू शकतो. उदा. $E = MC^2$ हे आइनस्टाइन चे प्रसिध्द समीकरण चुकीचे आहे व ते $E=MC^3$ असे आहे असे एखाद्याने म्हटले तरी कोणी वैज्ञानिक त्याला विज्ञानभ्रष्ट म्हणून काही अपाय करणार नाही. उलट त्याचे स्पष्टीकरण ऐकून घेतील व जर ते बरोबर निघाले तर त्याचा सन्मान होईल व ते चुकीचे निघाले तर फारतर त्याला खुळा म्हणून हसतील. पण या उलट अगदी एखाद्या धार्मिक

पंडितालासुध्दा त्याच्याच धर्मग्रंथातील एखादा शब्द सुध्दा चुकीचा वाटला तरीही तो शब्दसुध्दा बदलण्याचा अधिकार त्याला नाही.

श्रध्दावान व्यक्तींना त्यांच्या श्रध्देवर टीका केलेली का सहन होत नाही? समजा एखादी व्यक्ती सूर्य अस्तित्वात नाही किंवा उद्यापासून सूर्य उगवणार नाही असे सांगत फिरु लागली तर काय होईल? सर्व लोक त्याला खुळा समजतील. कुणालाही राग येणार नाही. कारण कुणीही सूर्याबदल काहीही म्हटले तरीही सूर्यात काहीही बदल होणार नाही याची सर्वांना खात्री असते. पण देवाबाबत असे नाही. बहुतेक श्रध्दावान लोकांच्या मनातही देवाच्या अस्तित्वाबाबत शंका असतात. त्यामुळेच जर कोणी देवाच्या अस्तित्वाबाबत शंका उपस्थित केली व त्याबाबत पटणारी कारणमीमांसा सादर केली तर ऐकणाऱ्याच्या मनातही शंका उत्पन्न होते. पण देव अस्तित्वात नाही या कल्पनेने मनाच्या पायाला जो हादरा बसतो तो सहन करण्याची क्षमता बहुतेकांकडे नसते व म्हणून हा विचारसुध्दा करायला नको म्हणून असा पापी विचार मांडणाऱ्याचीच त्वरेने मुस्कटदाबी होते. या कारणामुळेच श्रध्दा ही कधीही डळमळीत होता कामा नये अशी ठाम शिकवण प्रत्येक धर्मात आढळते. देव व धर्म याबाबत कोणतीही परीक्षा घ्यावयाची नसते असेच सांगितलेले आढळते. देवाच्या अस्तित्वाबाबत थोडीशीही शंका घेणे हे महापाप मानले गेले आहे व त्याला ब्लास्फेमी किंवा ईश्वरनिंदा

म्हणून मृत्युदंडाचीच शिक्षा आजही काही देशांत अस्तित्वात आहे.

शेवटी अंधश्रध्दा या संकल्पनेबाबत पाहूया. या बाबतच्या माझ्या लेखनातील काही भाग अंधश्रध्दा निर्मुलन समितीच्या कार्यकर्त्यांना कदाचित टीकात्मक वाटेल. पण मी हे स्पष्ट करू इच्छितो की डॉ नरेंद्र दाभोळकर व अंधश्रध्दा निर्मुलन समितीच्या इतर सर्व तळमळीने काम करणाऱ्या कार्यकर्त्यांबद्दल मला नितांत आदर आहे. समाज सुधारणा करण्यासाठी त्यांनी केलेल्या परिश्रमांचा व आंदोलनांचा मी समर्थक आहे. या उपक्रमाची सुरवात करताना श्रध्दा व अंधश्रध्दा असे दोन भाग करून अंधश्रध्दांबाबत जनजागृती व आंदोलन करणे हे कालानुसार योग्यच होते. हे सर्व कार्यकर्ते प्रामाणिक व तळमळीने काम करत आहेत यात मला शंका नाही. पण अंधश्रध्दा ही संकल्पना दांभिकपणाची आहे. ती त्या काळात स्वीकारणे गरजेचे होते. पण आता ही विचारधारा पुढे नेताना अश्रध्दपणाचा पुढील टप्पा आपण स्वीकारला पाहिजे असे मला वाटते. अंधश्रध्दा निर्मुलन म्हणजे गोड आवरण दिलेली कडु औषधाची गोळी आहे व अश्रध्द भक्ती हेच ते कडु औषध आहे. अश्रध्दपणे देवाचा शोध घेऊ या, देव सापडला तर त्याची भक्ती करुया व जर देव नाही हे सिध्द झाले तर निरिश्वरवादी होऊया व तोपर्यंत अश्रध्दपणे आपल्या मनाला पटेल तेवढी भक्ती करुया. अश्रध्द होणे हाच योग्य मार्ग आहे

असे मला वाटते. आपल्या श्रध्दांची प्रत्येकाने चिकित्सा करावी व करताना पुढील प्रकरणांतील पध्दतीचा विचार करावा ही विनंती आहे. मी सुचविलेला हा एक मार्ग आहे. तोच एकमेव व खरा व योग्य मार्ग आहे असे माझे मत आहे. पण इतरांना इतर मते इतर मार्ग योग्य वाटू शकतात याची मला जाणीव आहे.

अंधश्रध्दा हा शब्द बऱ्याच वेळा वापरला जातो. पण हा शब्द चुकीचा आहेच पण त्याच्या वापरामुळे मोठा तोटा आहे. श्रध्दा ही अंधच असते व अंध अंध ही द्विरुक्ती व्याकरण दृष्ट्या चुकीची आहेच पण श्रध्दा ही अंधच असते हे वास्तव त्यामुळे विसरले जाते. हा तो मोठा तोटा आहे. अंधश्रध्दा निर्मुलन कार्यकर्त्यांना वाटते की फक्त अंधश्रध्दा नष्ट व्हाव्यात. श्रध्दा ठेवली तरी चालेल. देवरूपी सत्शक्ती अस्तित्वात आहे यावर श्रध्दा असू द्यावी, त्या शक्तीची आपल्याला हव्या त्या मार्गाने उपासना करावी. फक्त आम्ही सांगतो तेवढ्या वाईट प्रथा टाळा. माझ्या श्रध्दा या खऱ्या श्रध्दा व इतरांच्या श्रध्दा या अंधश्रध्दा या समजूतीमुळे मग बहुतांश समाज आपल्या श्रध्दांचे वस्तुनिष्ठ परीक्षण करत नाही. ज्यावेळी आपण अंधश्रध्दा असे म्हणतो त्या वेळी कोणत्या श्रध्दा चांगल्या व कोणत्या वाईट हे आपण ठरवत असतो. त्यामुळे त्या व्यक्तीला आपण चुकीचे ठरवतो व त्यामुळे ती व्यक्ती आपल्या विरुध्द जाणे साहजिकच आहे. या उलट आपण अश्रध्द होऊया असे

म्हटले तर कोणतीही श्रध्दा चुक किंवा बरोबर आहे हे आपण न ठरवता त्या व्यक्तीलाच ते तपासायला सांगतो. हीच योग्य पध्दत वाटते. आपल्या श्रध्दांची चिकित्सा त्याच व्यक्तीने करावी हे योग्य नव्हे काय? पण सध्या अंधश्रध्दा निर्मुलन ही एक फॅशन झाली आहे व दुबळ्यांच्या श्रध्दा म्हणजे अंधश्रध्दा असे समीकरण झाले आहे. ज्यांच्यावर टीका केल्यास जे फारसा विरोध करणार नाहीत त्यांच्यावर अंधश्रध्दा असा शिक्का मारुन त्यांचे निर्मुलन करण्याचा सोपा प्रगतीशील मार्ग प्रचारात आहे. अंधश्रध्दा या शब्दाचा सर्वात मोठा तोटा हा आहे की त्यामुळे श्रध्दांचे अंधश्रध्दा व खऱ्या श्रध्दा असे दोन भाग पडतात व सर्वजण दुसऱ्यांच्या श्रध्दांना अंधश्रध्दा म्हणतात व त्या कशा चुकीच्या आहेत हे विज्ञान वापरुन सिध्द करतात. पण स्वतःच्या श्रध्दांबाबत वैज्ञानिक दृष्टिकोन वापरण्याचा विचार होत नाही. कारण आमच्या श्रध्दा या खऱ्या श्रध्दा आहेत व त्यामुळे त्यांना वैज्ञानिक दृष्टिकोन लागु पडत नाही व तसे करुन त्या तपासण्याची आवश्यकता नाही असे प्रतिपादन केले जाते. पण हे दांभिकपणाचे मोठे उदाहरण आहे. तसेच अंधश्रध्दा या श्रध्दांमधूनच निर्माण होत असतात हे लक्षात घेणे फार महत्वाचे आहे.

सर्वसाधारणपणे सुष्ट शक्तींवरील विश्वास व त्यांच्या उपासनेला श्रध्दा समजले जाते व दुष्ट शक्तींवरील विश्वास व त्यांच्या उपासनेला अंधश्रध्दा समजले जाते व त्याचा निषेध

केला जातो. अंधश्रद्धा निर्मुलन आंदोलनात देव आहे असे म्हणणे ही श्रद्धा मानली आहे व त्याला विरोध नाही हे ठळकपणे सांगितले जाते. भुतांच्या अस्तित्वाला मात्र विरोध केला जातो. व्यावहारिकदृष्ट्या हे बरोबर आहे. पण सिध्दांतिकदृष्ट्या हे चुकीचे आहे. मानव वैयक्तीक रित्या व सामाजिक स्तरावरही एकमेकांशी स्पर्धा करत आला आहे. या स्पर्धेत आपण जिंकावे अशीच इच्छा असणार हे उघड आहे. पण आपण जिंकणे म्हणजेच दुसरा पराभुत होणे हे त्यांत अंतर्भुत असतेच. पण आपला विजय साकारण्याचे दोन मार्ग असतात. पहिला मार्ग आपली कामगिरी सुधारणे व दुसरा मार्ग प्रतिस्पर्ध्यांची कामगिरी खराब करणे. दोन्ही मार्गांनी आपला विजय होऊ शकतो. पण आपली उन्नत्ती व्हावी अशी इच्छा ठेवणे ही सकारात्मक संकल्पना आहे. सर्वांनी अशीच इच्छा ठेवली तर सर्वांची प्रगती होत जाईल व त्याचबरोबर समाजाची व मानवजातीचीही प्रगती होत जाईल. देव हा अशा प्रगतीचे व मांगल्याचे प्रतीक आहे व त्याची उपासना करणे ही सकारात्मक संकल्पना सर्वांचा उत्कर्ष करते. याउलट दुसरा मार्ग प्रतिस्पर्ध्यांचे वाईट व्हावे, त्याची अधोगती व्हावी अशी इच्छा करणे व त्यासाठी प्रयत्न करणे हा आहे. काळ्या जादुची उपासना व भुतांची संकल्पना ही याचेच प्रतीक आहे. ही संकल्पना नकारात्मक आहे. या संकल्पनेचा आधार घेणारी व्यक्ती दुसऱ्याचे वाईट होण्याची इच्छा ठेवते व त्यासाठी प्रयत्न करते. स्वतःची प्रगती होण्याचे प्रयत्न करत नाही. असेच

सर्वजण एकमेकांना मागे ओढण्यातच मग्न झाले तर त्या समाजाचीही प्रगती होत नाही. त्यामुळे काळ्या जादुचा मार्ग सर्वांना अधोगतीला घेऊन जाणारा आहे व देवभक्तीचा मार्ग प्रगती करणारा आहे. त्यामुळे देव आहे या श्रध्देल्या पाठिंब्या व भुते आहेत हे मानण्यास विरोध हे व्यावहारिक दृष्ट्या बरोबर आहे. पण ते तर्कसंगत नाही व सत्य शोधनाकरिता उपयुक्त नाही. चला भुतांच्या शोधाला म्हणून स्मशानांना भेटी दिल्या जातात. पण चला देवाच्या शोधाला म्हणून धर्मस्थळांना भेटी का दिल्या जात नाहीत? देव आहे हे जर मान्य केले तर आत्मा आहे, मृत्यूनंतरही अस्तित्व आहे हे मान्य करावे लागते. मग भुतांचे अस्तित्वही मान्य करावे लागते. देव आहे हे मान्य केले तर मग भुते आहेत हेही मान्य होते.

सुष्ट किंवा दुष्ट, चांगले व वाईट, चुक किंवा बरोबर हे ठरवायचे कसे. हे ठरवितानाच आपण आपल्या धार्मिक श्रध्दांचा आधार घेतो. हे ठरविताना श्रध्दांबाबत वैज्ञानिक दृष्टिकोन बाळगावा, विवेकवाद अंगीकारावा असे सांगितले जाते. विवेक म्हणजे काय? आपले विचार व कृती यांचे परीक्षण करणे व ते सर्वांच्या हिताचे आहे की नाही हे पाहून निर्णय करणे म्हणजे विवेक. पण हे सर्व सांगणाऱ्याच्या दृष्टिने ज्या अंधश्रध्दा आहेत त्यांकरिताच लागू करावे असे त्यांना वाटते. पण ह्या विचारपध्दती सर्व श्रध्दांकरिता वापरल्या तर निरिश्वरवादाकडे जाणे अपरिहार्य होते व मग म्हणून बहुतांश

व्यक्ती आपल्या श्रध्दांबाबत वैज्ञानीक दृष्टिकोन वापरताना घाबरतात. कारण निरीश्वरवादाच्या संकल्पना स्वीकारणे भल्या भल्यांनाही अशक्य होते. अंधश्रध्दा ही दांभिक संकल्पना दुसऱ्यांना सांगून फसवणे सोपे आहे. पण आपल्या मनाला आपणच फसवू शकत नाही. अंधश्रध्दांची विवेकाने चिकित्सा करणे चालू केले तर अंधश्रध्दा नाकारल्या जातील हे बरोबरच आहे. पण एकदा का विवेकाने व वैज्ञानीक पध्दतीने विचार करण्याची मनाला सवय लागली तर सर्वच श्रध्दांचा पोकळपणा समोर येऊ लागतो. देवाच्या अस्तित्वाविषयी बहुतांश श्रध्दावानांच्या मनातही शंका असतातच. या शंकांना त्यांनी अत्यंत निग्रहाने मनातून दुर केलेले असते व आता विवेकवाद व वैज्ञानीक दृष्टिकोन स्वीकारला तर त्या सर्व शंका परत उफाळून वर येतात व मनःशांती उध्वस्त करतात. यावरचा उपाय म्हणजे अंधश्रध्दा या संकल्पनेचा दांभिकपणा स्वीकारणे. पण खरे श्रध्दावान दांभिक होऊ शकत नाहीत. म्हणूनच बहुतांश श्रध्दावान विवेकवाद व वैज्ञानीक दृष्टिकोन स्वीकारत नाहीत. अंधश्रध्दा हा दांभिकपणा आहे व माणुस दुसऱ्याशी दांभिकपणे वागु शकतो पण तो स्वतःशी दांभिकपणे वागु शकत नाही. त्यामुळेच खरे श्रध्दावान अंधश्रध्दा निर्मुलनाचा मार्ग स्वीकारु शकत नाहीत. अंधश्रध्दा निर्मुलन करु पाहणारे कार्यकर्ते निरीश्वरवादीच असतात किंवा दांभिक असतात.

विवेकपूर्ण श्रध्दा असावी पण अंधश्रध्दा नको असे प्रतिपादन केले जाते. हा विवेक फार चांगला आहे. पण तो श्रध्देबरोबर असू शकतो का? कारण श्रध्दा म्हणजे डोळे व डोके बंद करणे. मग डोळे व डोके बंद केलेली व्यक्ती बघणार कसे व विचार करणार कसा? श्रध्दावान माणुस त्याच्या श्रध्देबाबत विचारच करायला तयार नसतो. त्यामुळे तो श्रध्देबाबत विवेक करूच शकत नाही. अश्रध्द भक्ती करताना अश्रध्द व्यक्तीस मान्य असते की देवाच्या अस्तित्वाबाबत अद्याप पुरावा मिळालेला नाही. देव नसण्याचीच शक्यता जास्त आहे. पण ज्यावेळी मानवी विचार व प्रयत्न थकतात त्याचवेळी अश्रध्द व्यक्ती भक्तीचा सहारा घेत असते व त्यामुळे ती विचार करायला, विवेक करायला केव्हाही तयार असते. विवेकपूर्ण श्रध्दा म्हणजे नेहमी डोळे मिटून चालायचे व कधीतरी कुणी सांगितले तर डोळे उघडायचे. अश्रध्द भक्ती म्हणजे नेहमी डोळे उघडे ठेऊन चालणे व कधीतरी अशक्य झाले तर डोळे मिटायचे. व त्यावेळीही आपण डोळे मिटत आहोत याचेही मनात भान ठेवलेले असते. त्यामुळे विवेकपूर्ण श्रध्देपेक्षा अश्रध्द भक्तीचा पुरस्कार करणे अधिक योग्य व श्रेयस्कर वाटते.

सर्व देव व सर्व धर्म समान आहेत. कोणीही कोणत्याही देवाची उपासना करावी. त्याने काहीही फरक पडत नाही. हे म्हणणे एकतर दांभिक पणाचे आहे किंवा निरिश्वरवादाचे आहे. निरिश्वरवादानुसार सर्व धार्मिक उपासना सारख्याच निरुपयोगी

असतात. पण सश्रद्धपणे असे म्हणणे हा दांभिकपणाच आहे. समजा कोणी व्यक्ती आजारी पडली तर ती डॉक्टरांकडे जाऊन मी आजारी आहे, मला कोणते तरी औषध द्या असे म्हणणार नाही. माझ्या आजाराचे निदान करा व त्याला लागू पडेल तेच औषध द्या असेच म्हणणार. जर त्या आजारावर अ हे औषध गुणकारी असेल तर अ हेच औषध घ्यावे लागणार. ब किंवा क हे औषध चालणार नाही. इतकेच नव्हे तर अ या औषधाचे नेमके नाव, ते बनवायची पध्दत, घ्यावयाची पध्दत व प्रमाण हे सर्व ठरावीकच असणे आवश्यक असते. तरच आजार बरा होईल. मग जर मृत्यूनंतर जीवन असेल व ईश्वरासमोर हजर व्हावयाचे असेल तर जो खरा ईश्वर आहे त्याच ईश्वराची उपासना त्याच ईश्वराने सांगितलेल्याच पध्दतीने करणे आवश्यक नाही का? चुकीचा ईश्वर खरा मानुन चुकीच्या पध्दतीने उपासना केल्यास त्या फुकटच जाणार नाही का व शेवटी नरकवास भोगावा लागणार नाही का?

अंधश्रद्धा या शब्दामुळे एक पळवाट मिळते व बहुतेक सर्वजण या पळवाटेचा वापर करू लागतात व कटू सत्याला सामोरे जाणे टाळतात. श्रद्धावान होणे म्हणजे डोळे बंद करणे आहे हे स्वीकारणे आवश्यक आहे व अमुक एक वस्तुस्थिती बाबत विचार करणे किंवा ती स्वीकारणे मला जमत नाही व त्या वस्तुस्थितीला सामोरे जाताना मी डोळे बंद करणार हे मान्य करणे आवश्यक आहे. कोण कधी डोळे बंद करेल हे

प्रत्येकाच्या मानसिक क्षमतेवर अवलंबून असते व त्याकरिता दुसऱ्याला अंधश्रद्ध म्हणणे चुकीचे आहे. ज्या आपल्याला अंधश्रद्धा वाटतात त्या ज्यांच्या श्रद्धा आहेत त्यांच्यासाठी त्या श्रद्धाच असतात व ज्याप्रमाणे आपण आपल्या श्रद्धांची वैज्ञानिक दृष्टीकोनातून चिकित्सा करून त्यांचा त्याग करू शकत नाही तसेच त्यांनाही ही कृती अशक्य, किमान महाकठीण आहे हे आपण मान्य करणे आवश्यक आहे. जीवनात बिकट, दुःखद प्रसंगांना सामोरे जाताना कधी ना कधी डोळे बंद करण्याची वेळ बहुतेक सर्वांवर येतेच. फरक प्रत्येकाच्या सहनशक्तीचा. उदाहरणार्थ इंजेक्शन घेण्याची वेळ बहुतेक सर्वांवर आलेली असते. हे इंजेक्शन घेताना प्रत्येकाच्या प्रतिक्रिया वेगवेगळ्या असतात. इंजेक्शनची वेदना सहन करण्याच्या सहनशक्तीनुसार या प्रतिक्रिया होतात. काही ५-६ वर्षांची मुलेही हसत हसत इंजेक्शन घेताना मी पाहिले आहे. पण हे अपवादच. बऱ्याच जणांचा अनुभव असा असतो की इंजेक्शन घेताना डोळे घट्ट मिटायचे, हाताच्या मुठी आवळायच्या व नको, डॉक्टर हळु करा असे जोरात ओरडायचे. असे केल्यास इंजेक्शन घेण्याची मनाची तयारी होते व वेदना कमी होतात. पण जर दुर्दैवाने मधुमेहासारखा आजार झाला व रोज इन्सुलिन घ्यायची वेळ आली की मग मात्र बहुतांश लोक स्वतः इंजेक्शन घ्यायला लागतात. म्हणजे इंजेक्शनची वेदना सहन करणे बहुतेक माणसांना शक्य आहे. पण जर एखादे ऑपरेशन करण्याची

वेळ आली तर? मला नाही वाटत की कोणीही ऑपरेशनच्या वेदना सहन करू शकेल. भुल द्यावी लागणारच. त्याचप्रमाणे जीवनातील दुःखांना सामोरे जाताना बऱ्याच वेळा डोळे मिटून देवाचा सहारा घ्यावा लागतो. बऱ्याच दुःखांना व अडचणींना तोंड देताना डोळे मिटून येईल त्याला तोंड द्यावे लागते. हे करताना प्रत्येकजण आपल्या मानसिक क्षमतेनुसार व मानसिक सहनशक्तीनुसार प्रतिक्रिया करणार हे समजून घेतले पाहिजे. प्रत्येकाला त्याच्या मानसिक सहनशक्तीनुसार देवाची कमी जास्त प्रमाणात गरज भासणार आहे हे लक्षात घेतले पाहिजे.

ज्या आजारावर औषध असते त्यावेळी एकच औषध असते व ज्यावेळी औषध नसते त्यावेळी खुप औषधे असतात असे म्हणतात. कारण जर एखाद्या आजारावर तो आजार १०० टक्के बरा करणारे औषध असेल तर सर्वजण तेच औषध वापरतील व अन्य औषधाची गरजच लागणार नाही. त्यामुळे तेच एकमेव औषध उपलब्ध राहिल. याउलट जर असे रामबाण औषध नसेल तर वेगवेगळी औषधे वापरून पाहिली जातील व त्यांचा रुग्णांनुसार व परिस्थितीनुसार कमी जास्त गुण येत राहिल व अशी अनेक औषधे उपलब्ध राहतील. हीच गोष्ट देव व धर्म यांना लागू केली तर तसेच आढळेल. जर खरोखर देव असता तर जगभर एकच देव असता. पण देव अस्तित्वात नसल्यामुळे प्रत्येकजण आपल्यापरीने या विश्वाचा व जीवनाचा

वेगवेगळा अर्थ लावून वेगवेगळे देव व धर्म अस्तित्वात आले आहेत.

विज्ञान जेथे थांबते तेथून अध्यात्म सुरु होते असे खुप अध्यात्मिक गुरु सांगतात. हे खरेच आहे. कारण जोपर्यंत विज्ञान सुरु असते तेथे अध्यात्म लुडबुड करुच शकत नाही. पण काही प्रश्नांची उत्तरे विज्ञान अद्याप देऊ शकत नाही. पण ते प्रश्न मनाला भेडसावत राहतातच. मग अशावेळी मनाची समजूत घालायला अध्यात्म उपयोगी पडते. विशेषतः कमकुवत मनाच्या व्यक्तींना त्याची फारच गरज वाटते. कितीही श्रध्दावान मनुष्य असला व देवच सर्व काही करतो, घडवुन आणतो अशी त्याची कितीही श्रध्दा असली तरीही प्रत्यक्ष घडणाऱ्या सर्व घटना तो देवावर सोडत नाही. असेल माझा हरी तर देईल खाटेवरी असे म्हणून जर खरोखर कोणी स्वस्थ बसला तर त्याला उपाशीच मरावे लागेल. समजा दुसऱ्या माणसाने येऊन त्याच्या खिशातील पैसे काढून घेतले तर ही देवाचीच इच्छा होती, त्यामुळेच देवाने त्याला माझ्या खिशातील पैसे काढून घेण्याची ही बुध्दी दिली असे म्हणून तो स्वस्थ बसणार नाही. त्याला शक्य असेल तर त्या माणसाला दोन थोबाडीत देऊन तो ते पैसे परत हिसकावुन घेईल. तो चोर जर अधिक ताकदवान असेल तर आपल्या मित्रांना बोलावुन घेईल. पण जर मानवी शक्तिपलिकडच्या शक्तिने नुकसान झाले (उदा. भुकंप, पूर, अपघात इ.) तर काही करणे शक्य नसते

व अशावेळी ही देवाची इच्छा असे म्हणून आपण मनाची समजूत घालतो.

चमत्कार होऊ शकतात की नाही या प्रश्नाचे उत्तर कठीण आहे. वस्तुनिष्ठपणे व विज्ञानावर विश्वास ठेऊन विचार केला तर चमत्कार होऊ शकत नाहीत हे कबुल करावे लागते. पण मग सर्व धर्मातील चमत्कारांच्या कथांचे काय करायचे ? चमत्कार होणे हाच सर्व धर्म व देव विषयक श्रद्धांचा मुलाधार आहे. दोन अधिक दोन बरोबर चार हे सर्वांना माहित आहे व मान्य ही आहे. हे उत्तर पाच यावे अशी कोणीही अपेक्षा करणार नाही. पण चमत्कार म्हणजे काय ? तर दोन अधिक दोन बरोबर पाच होणे म्हणजेच चमत्कार. अर्थात हे कोणीही स्पष्टपणे मान्य करत नाही. पण असे होण्याकरिताच बहुतांश लोक देवाकडे जात असतात. आपण वर्षभर अभ्यास केलेला नाही व विषय समजलेला नाही. त्यामुळे आपण त्या विषयात नापास होणार. पण तरीही आपण पास व्हावे या इच्छेने देवाची उपासना करणे म्हणजे चमत्काराची अपेक्षा करणेच नाही का? आयुष्यभर अतोनात दारू पिऊन लिव्हर पुर्ण निकामी झाल्यामुळे मृत्यु निश्चित असताना आपला हा आजार बरा होऊन दीर्घायुष्य लाभावे म्हणून देवाची उपासना करणे म्हणजे चमत्काराचीच अपेक्षा करणे नाही का? पण अशाकरिताच देव हवा असतो ना. चमत्कार न करणारा देव कोणालाच नको असतो. मुळ धर्मात जरी एवढेच सांगितलेले असले की देवाची

उपासना करा म्हणजे मृत्यूनंतर नरक न मिळता स्वर्ग मिळेल तरीही माणुस नवसाला पावणारी अनेक उपदैवते तयार करुन त्यांचीही भक्ती करुन नवस करतोच.

सत्य, इष्ट व शक्य — या विश्वात काही गोष्टी सत्य - वास्तव आहेत. त्या का व कशाकरिता आहेत हे माहित नसले, त्या तशा असू नयेत असे कितीही वाटले तरी त्या आहेत हे नाकारता येत नाही. फारतर त्यांकडे कधी कधी व काही काळापुरते दुर्लक्ष करु शकतो, त्या आपल्या पुरत्या नाहीत अशी कल्पना करुन जीवन जगु शकतो. पण त्या आपल्यापर्यंत आल्या तर मात्र त्या नाकारता येत नाहीत. त्यांना सामोरे जावेच लागते. उदा. विविध ऋतू, नैसर्गिक आपत्ती, आजार व शेवटी अटळ असणारा मृत्यु.

इष्ट गोष्टी म्हणजे ज्या आपल्याला फायद्याच्या व सुखकारक आहेत त्या. या कोणत्या याची आपण कल्पना करु शकतो पण त्या सर्व आपण वास्तवात आणू शकत नाही. उदा. कडक उन्हाळ्यात सभोवतीचे तापमान ४५ सें. वर जात असताना आपण २४ सें. च्या सुखकारक तापमानात असावे ही इष्ट गोष्ट आहे. एखाद्या आजाराची साथ येऊन माणसे मरत असताना आपणास तो आजार होऊ नये व आपण मरु नये ही इष्ट गोष्ट आहे.

शक्य काय ? जी अनिष्ट पण सत्य वस्तुस्थिती इष्ट परिस्थितीत बदलणे शक्य असते त्या शक्य गोष्टी. सत्य गोष्टी

इष्ट गोष्टीत बदलणे हाच माणसाचा कायम प्रयत्न असतो. विज्ञानाने तो बऱ्याच प्रमाणात साध्य होतो आहे. वरील उदाहरणात एअर कंडिशनर वापरून भोवतालचे तापमान आपल्याला सुखकारक करता येते. लसीकरण व विविध औषधे वापरून बरेच वेळा मृत्यु टाळता येतो. म्हणजेच काही अनिष्ट पण सत्य वस्तुस्थिती इष्ट परिस्थितीत बदलता येते. हे करताना कोणत्या गोष्टी शक्य आहेत व कोणत्या अशक्य आहेत हे माणुस पाहतो. ज्या गोष्टी शक्य आहेत त्यांसाठी विज्ञान आहे व ज्या अशक्य आहेत त्या मात्र स्वीकाराव्याच लागतात व त्यांसाठी अध्यात्म आहे. ज्या गोष्टी अनिष्ट आहेत पण त्यांना बदलणे अशक्य आहे पण त्या सत्य, वास्तव व अटळ आहेत त्या तडजोड करून स्वीकारून राहावेच लागते. हे करताना मनाला आधार देण्याकरिताच अध्यात्म आहे ह्याचे भान ठेवले पाहिजे.

सत्य इष्ट नसेल व ते बदलणेही शक्य नसेल तर ते स्वीकारावेच लागते. त्याच्याकडे डोळेझाक करून किंवा लांब जाऊन त्यापासून सुटका होत नाही. आज ना उद्या त्याला सामोरे जावेच लागते. ते इष्ट नाही म्हणून त्याबद्दल बोलायचे नाही, त्याचा विचार करायचा नाही असे करून चालणार नाही. त्यामुळे देव आहे की नाही यावर बोलायचे नाही असे म्हणून चालणार नाही. वैज्ञानिक पध्दतीने देवाचा शोध प्राधान्याने घेतला पाहिजे. देव नसेल तर ते सत्य स्वीकारावेच लागेल व जर देव असेल तर जो आहे त्याचीच भक्ती करावी लागेल.

श्रध्दा व देवाचे अस्तित्व सर्वमान्य झाले की त्याबाबत शंका उपस्थित करण्याचे कोणाचेही धाडस होत नाही. अशी शंका कोणीही व्यक्त करत नसले म्हणून ते सर्वांना मनापासून पटलेले असते असे नाही. धार्मिक उपासनांचा फोलपणा अनेकांच्या लक्षात आलेला असतो. पण समाजाविरुद्ध जाण्याचे धाडस नसते किंवा व्यवहारात शक्य नसते. मग हे न पटलेली माणसे वरुन देव देव करतील पण आतून कुमार्गाला लागतात. त्यामुळे वरुन श्रध्दावान दिसणारी सर्व माणसे मनातूनही तशीच असतील असे नाही.

पुरातन काळापासून देवाच्या बरोबरीने आपला राजा व डॉक्टर यांच्यावर श्रध्दा ठेवली जात असे. राजाला देवाचेच रूप मानले जाई. राजेही स्वतःला देवाचा अवतारच समजत. राजेशाही जाऊन लोकशाही आल्यानंतरही पुढाऱ्यांना देवासमानच मानले जाई व त्यांनी काहीही केले तरीही जाब विचारला जात नसे. डॉक्टरलाही देवाचे रूप मानले जाई. उपचार करूनही रुग्णाचा मृत्यु झाला तर डॉक्टरला कधीही दोष न देता तो आपल्या नशिबामुळे झाले असे मानले जाई. पण आता पुढारी व डॉक्टरांवरील श्रध्दा कधीच संपली आहे. पुढाऱ्यांना त्यांच्या संपत्तीचा हिशोब सादर करावा लागतो. त्यांच्यावर भ्रष्टाचाराचे आरोप सतत होत असतात. पेशंटचा मृत्यु झाला तर त्याला डॉक्टरलाच जबाबदार मानले जाते व मारहाणीचे प्रकारही घडतात. पुढारी व डॉक्टरांवर आता

कोणीही श्रध्दा ठेवत नसले तरीही त्यांच्याकडे जाण्याची वेळ येतेच व मग लोक अश्रध्दपणेच त्यांच्याकडे जातात. मग देवावरील श्रध्दाही आता सोडून देण्याची वेळ आली आहे. आता देवाची भक्तीही अश्रध्दपणे करण्याची वेळ आली आहे. आपल्या देवविषयक श्रध्दांबाबतही अश्रध्दपणे विचार करणे आवश्यक आहे. आपल्या श्रध्दा कदाचित चुकीच्या असतील ही एक शक्यता आहे ही गोष्ट मान्य करुन आपल्या मनातील श्रध्दा कशा निर्माण व प्रस्थापित होतात हे पुढील प्रकरणांत सविस्तर पाहूया.

श्रध्दांचा उगम

श्रध्दा कशा निर्माण होतात व त्यांना मनात अढळपद मिळण्याची क्रिया कशी होते हे समजून घेणे गरजेचे आहे. ही क्रिया कशी होते हे स्पष्ट झाल्यानंतरच श्रध्दांचे सामर्थ्य समजणे सोपे होईल.

आपल्या श्रध्दा कशा निर्माण झाल्या याचा विचार दोन स्तरावर करावा लागेल. एक मोठा सामाजिक स्तर. मानवी समाजातील विविध समजूती कशा अस्तित्वात आल्या असाव्यात व त्या श्रध्दा म्हणून कशा प्रस्थापित झाल्या असाव्यात हा एक विचार. दुसरा स्तर या समाजातील श्रध्दा वैयक्तिक माणसाच्या मनात कशा प्रस्थापित होतात हे समजून घेणे.

सामाजिक स्तरावर श्रध्दा कशा निर्माण होतात व कशा वाढतात हे पाहताना यात दोन भाग होतात. एक प्रामाणिक विचार व प्रयत्न व दुसरा म्हणजे श्रध्दांचा फायदा घेऊन स्वतःचा स्वार्थ साधण्यासाठी होणारा प्रयत्न. दुसऱ्यांच्या अज्ञानाचा व भाबडेपणाचा फायदा घेण्यासाठी मुद्दामहून खोट्या कथा फैलावून व इतरांना लुबाडून स्वतःचा फायदा करून घेणारे खुपजण असतात व त्यामुळे त्यांनी निर्माण केलेल्या समजूती चुकीच्या असणार हे स्पष्टच आहे.त्यामुळे

त्यांचा जास्त विचार करण्याची गरज नाही. पण प्रामाणिक विचारांतूनही चुकीच्या मार्गाने जाणारेही अनेक असतात. प्रामाणिक व सर्वांचे भले व्हावे या विचारांतूनही खुप वेळा दिशाभुल होऊ शकते याचे भान असणे फार महत्वाचे आहे. त्यांना त्यांच्या विचारांतील चुक समजल्यास ते सुधारण्याची खुप शक्यता आहे. त्यामुळे आपण येथे अशा प्रामाणिक विचारांचाच विचार करणार आहोत.

सामाजिक स्तरावर श्रध्दा निर्माण होण्याची प्रक्रिया प्राचीन काळापासूनच चालू झालेली आहे. त्या कशा निर्माण झाल्या व त्यांचा कसा विकास होत गेला याची इतिहासात इत्यंभुत नोंद नाही. त्यामुळे याबाबत बरेचसे तर्कच करावे लागणार आहेत.

मानवाने आपल्या भोवतालच्या परिस्थितीचा अभ्यास करण्याचा प्रयत्न केला आहे. आपल्या सभोवतालच्या आसमंतात घडणाऱ्या घटनांची कारणमीमांसा करणे, त्या घटना का व कशामुळे घडतात याचा शोध घेऊन त्यातील आपल्याला अनुकूल घटना परत घडवून आणणे व प्रतिकूल घटना परत होऊ न देणे यातूनच मानवाची प्रगती होत गेली आहे. या विविध घटना का व कशा घडतात याबाबतच्या ज्ञानाची जसजशी प्रगती होत गेली तसतसे त्याबाबतच्या मानवी कल्पना बदलत गेल्या. पण या घटनांबाबतचे मानवी ज्ञान हजारो वर्षांत हळुहळु विकसित होत गेले आहे ही अत्यंत महत्वाची बाब

आपण लक्षात घेतली पाहिजे. हे पूर्ण ज्ञान विकसित होईपर्यंतच्या काळात अस्तित्वात आहे त्या ज्ञानावर आधारित निर्णय घेणे व त्याप्रमाणे कृती करणे अपरिहार्य असते हे समजून घेतले पाहिजे. आजच्या काळातील विकसित ज्ञानावर तपासून पाहिले तर मागील काळातील विविध कल्पना व कर्मकांडे चुकीची वाटणारच. पण ज्यावेळी ह्या जुन्या चालीरीती प्रचलित झाल्या त्यावेळच्या परिस्थितीच्या संदर्भातच त्यांचा विचार केला पाहिजे. त्यावेळी ज्या घटनांची कारणे समजली नव्हती त्यांच्या मागे काही अमानवी व अनाकलनीय शक्ती आहेत असे मानले गेले. अशा अनाकलनीय घटना देव किंवा सैतान करतो असे मानले गेले. जसजशी विज्ञानाची प्रगती होत गेली तसतशा एक एक गोष्टींमागील कारणे समजत गेली व त्या गोष्टी देव करतो असे मानणे बंद झाले. पण अजुनही बऱ्याच घटना अनाकलनीयच आहेत. व जोपर्यंत अशा घटना आहेत तोपर्यंत बहुतांश जनता त्यांच्या मागे काही अमानवी व अनाकलनीय शक्ती आहेत असे मानणारच.

माणुस जसजसा विचार करू लागला तसे त्याच्यापुढे तीन महत्वाचे प्रश्न उभे राहिले.

- १) हे जग कुणी व कसे निर्माण केले?
- २) चांगल्या व वाईट घटना का व कुणामुळे घडतात? चांगल्या घटना कशा घडवून आणता येतील व वाईट घटना कशा टाळता येतील?

३) मृत्यूनंतर काय होते?

सर्वांच्या दृष्टिने हे महत्वाचे प्रश्न आहेत. जगातील सर्व विचारवंतांनी या प्रश्नांची उत्तरे शोधण्याचा प्रयत्न केला आहे. आजच्या प्रगत विज्ञानाकडेही या प्रश्नांची स्पष्ट उत्तरे नाहीत.

पहिला प्रश्न हे जग, त्यातील सर्व प्राणी व शेवटी आपण मानव कसे निर्माण झालो व कशासाठी ही निर्मिती झाली आहे? विचार करणाऱ्या व्यक्तीसाठी हा फार महत्वाचा प्रश्न आहे. आपण जी कृती करतो ती का करत आहोत हे मनात नेमके माहिती असले तरच ते कार्य उत्कृष्ट होते. उदा. एखाद्या विद्यार्थ्याला डॉक्टर व्हावयाचे असेल व ते उद्दिष्ट त्याच्या मनात स्पष्ट असेल तर त्याकरिता करावा लागणारा अभ्यास तो मन लावून करेल व उत्तम गुण मिळवेल. पण असे काही उद्दिष्ट समोर नसेल तर असा विद्यार्थी पालकांनी पाठवले म्हणून शाळेत जाईल, नावापुरते पुस्तक तोंडासमोर धरेल. पण तो ज्ञान आत्मसात करू शकणार नाही व मग जीवनात यश कसे मिळवेल? जर आपण बस स्थानकावर गेलो व आपल्याला कोठे जायचे आहे हेच माहित नसेल तर कोणती बस पकडणार? त्याच प्रमाणे आपण या विश्वात का व कशासाठी आलो आहोत हे माहित नसल्यामुळे विचार करणारा माणूस गोंधळतो. या प्रश्नाचे नेमके उत्तर मिळत नाही. मग जी वेगवेगळी उत्तरे मिळतात त्यातील ज्यांना जी पटतात त्यांचा स्वीकार केला जातो. जे विचारवंत या प्रश्नाचे उत्तर शोधण्याचा प्रयत्न

करतात त्यांनाही नेमके उत्तर सापडत नाही. उत्क्रांतीमुळे सर्व सजीव निर्माण झाले आहेत हे आज मान्य केले तरीही या उत्क्रांतीची सुरवात करणारे रेणू कसे निर्माण झाले हे अजुनही सिध्द झालेले नाही. हे सिध्द झाले तरीही हे विश्व मुळात कसे निर्माण झाले हे अज्ञातच आहे व विश्वाची निर्मिती करणारा महास्फोट कसा झाला व त्याआधी काय होते याचे उत्तर बहुधा सापडणार नाहीच.

दुसऱ्या प्रश्नाकडे पाहताना मानवाला सुखी जीवन जगायचे असते. दुःख दुर व्हावे व सुख लाभावे यासाठी सर्व प्रयत्न चालू असतात. या उद्देशाने प्रयत्न करताना काही प्रयत्नांना यश येते तर काही प्रयत्नांना अपयश. काहींना आयुष्यभर सुख मिळते तर काहींना कष्ट व यातना. असे का होते याचा अभ्यास करून अपयश व दुःख टाळण्याचा प्रयत्न केला जातो. या प्रयत्नांनीच मानवाने आजची प्रगती साध्य केली आहे. मानवाला आयुष्यात प्राप्त होणाऱ्या या यश-अपयश, सुख-दुःख यास कोण किती कारण याचा विचार सर्वजण करत असतातच. यामागे तीन घटक असतात. त्या व्यक्तीची क्षमता, कर्म व नशीब.

क्षमता म्हणजे बुद्धीमत्ता, कला, प्रतिभा, मनाची स्थिरता, स्वभाव, मेहनत, शारिरीक ताकद, चपलता अशा शारिरीक व मानसिक क्षमता. या क्षमता ज्याच्याकडे जास्त तो यशस्वी होणार.

कर्म म्हणजे वेगवेगळ्या वेळी त्या व्यक्तीने घेतलेले निर्णय व त्याप्रमाणे केलेल्या कृती. योग्य वेळी योग्य निर्णय घेऊन योग्य कृती केली तर ती व्यक्ती यशस्वी होणार.

तिसरा घटक म्हणजे नशीब. या नशीबाचा एक प्रकार म्हणजे आपल्याला जन्मसिद्ध जे जे मिळते ते. आपण कोणाच्या पोटी व कसे जन्माला येणार हे आपल्या हातात नसते. जन्मामुळे आपल्याला समाजातील जे स्थान व आर्थिक पाठबळ लाभते व ज्या शारीरिक व मानसिक क्षमता प्राप्त होतात त्या स्थानामुळे व क्षमतांमुळे जे फायदे किंवा तोटे मिळतात तेही आपले नशीब असते. हे जन्मामुळे मिळणारे फायदे बहुतेक वेळा जीवनात अत्यंत प्रभावी ठरतात. बहुतांश जनतेच्या क्षमतांत फारसा फरक नसतो. पण जन्मामुळे मिळणाऱ्या सामाजिक स्थानामुळे व आर्थिक पाठबळामुळे जीवनांत प्रचंड फरक होतात. असामान्य क्षमतेच्या काही व्यक्तींच या जन्मदत्त अपंगत्वावर मात करू शकतात. दैवाधीनं कुले जन्मं, मदायत्तं तू पौरुषम् असे सर्व जण म्हणू व सिद्ध करू शकत नाहीत.

नशीबाचा दुसरा प्रकार म्हणजे आयुष्यात मानवी जीवनात व योजनांत मिळणारे असामान्य यश किंवा अपयश. माणसाला भविष्यात काय होईल हे माहित करून घेणे फार महत्वाचे वाटत आले आहे. माणुस कृती करताना त्यावेळी उपलब्ध ज्ञानाच्या आधारे व परिस्थितीच्या माहितीनुसार त्याला भविष्यात काय साध्य करायचे आहे ते उद्दिष्ट ठेऊन

कृती करत असतो व अनपेक्षित लाभ किंवा हानी झाली तर त्याला नशीब म्हणतो. मानवी ज्ञान व भोवतालच्या परिस्थितीची माहिती जितकी अचुक असेल तितका पुढे काय होणार याचा अंदाज अचुक येतो व तेवढा नशीबाचा भाग कमी होतो. पुरातन काळी मानवी ज्ञान व भोवतालच्या परिस्थितीची माहिती मिळण्याची साधने अविकसित असल्यामुळे मानवी यशात नशीबाचा भाग मोठा असायचा. अजुनही मानवी ज्ञान अपूर्णच आहे. सर्व परिस्थितीची संपूर्ण माहिती सर्व काळ मिळणे अशक्यच आहे. त्यामुळे अचानक व अनपेक्षितपणे चांगल्या किंवा वाईट घटना (जास्त करुन दुर्घटनाच) घडत राहणारच. उदा. समजा आपण एखाद्या गावाला मोटारीने निघालो आहोत. आपण आपल्या मोटारीची सर्व तपासणी करुन घेऊ शकतो. प्रवास करताना दारु पिणे टाळू शकतो. जागरण टाळू शकतो. वाहनाचा वेग मर्यादित ठेऊ शकतो. जेणे करुन अपघात होणार नाहीत व प्रवास सुखरुप होईल. हे आपल्या हातात आहे. पण वाटेतील सर्व झाडांच्या फांद्या व्यवस्थित आहेत ना, एखादी फांदी पडायला आलेली नाही ना, त्यावेळी त्या रस्त्यावरुन प्रवास करणाऱ्या इतर सर्व वाहनांची तपासणी झालेली आहे ना, कोणी चालक अतिवेगाने किंवा दारु पिऊन किंवा अति जागरण करुन वाहन चालवत नाही ना या प्रश्नांची उत्तरे आपण मिळवु शकत नाही व त्यावर काही उपाय करु शकत नाही. मग यांपैकी एखाद्या कारणामुळे अपघात घडला तर त्याला आपले नशीब असेच म्हणावे लागते.

हे नशीब किंवा भाग्य आधी कळणे शक्य आहे का व ते कसे कळेल हे फार महत्वाचे प्रश्न आहेत व याच्या उत्तराबाबत प्रचंड मतभिन्नता आहे. पण आपल्या यश-अपयशात नशीबाचाही भाग असतो हे खरेच. समान क्षमता व समान मेहनत असूनही एखादा यशस्वी होतो व दुसरा अपयशी. हे प्रत्येकाचे नशीब असते. हे नशीब म्हणजे नक्की काय ? ते पूर्वनियोजित असते का? ते आधी कळेल का? ते आधी कळले तर प्रयत्न करुन बदलता येईल का? या प्रश्नांनी मानवाला भंडाऊन सोडले आहे. यांची उत्तरे मिळवण्यासाठी खुप जणांनी अथक प्रयत्न केले आहेत. वैद्यकीय शास्त्र, हवामानशास्त्र ही याची वैज्ञानिक उदाहरणे आहेत तर हातावरील रेषा, कुंडली, ग्रहस्थिती इ. च्या साहाय्याने भविष्य सांगणे या अवैज्ञानिक पध्दती आहेत.

मग हे नशीब बदलण्यासाठी या दूर्घटना टाळणे किंवा फलदायी घटना घडवून आणण्याचे प्रयत्न सुरु झाले. या घटना कोण घडवते याचा शोध सुरु झाला. व विविध देवतांची संकल्पना उदयास आली असावी. पाऊस पाडणारी पर्जन्य देवता, वारा नियंत्रित करणारी वरुण देवता, अग्निची देवता इ.इ. मग या देवतांना नियंत्रित करणारी देवता, देवांचा राजा अशा संकल्पना निर्माण होत गेल्या व त्यांच्या उपासना करण्याच्या वेगवेगळ्या पध्दतीही अस्तित्वात आल्या. या कल्पनांना वास्तव आधार नसल्यामुळे हा सर्व कल्पनेचाच खेळ

बनला व त्यांचा विविध रुपांत विस्तार झाला. या देवतांच्या पुजाऱ्यांच्या अंगभूत गुणांवर अवलंबून त्या देवाची महती वाढत गेली. पुजारी जर उत्कृष्ट वक्ता असेल, जगरुढींचे भान ठेऊन व व्यवहार चातूर्य ठेऊन बोलत व वागत राहिला तर समाजातील त्याचे व त्याच्या देवाचे स्थान वाढत जाते. त्या देवाच्या उपासना कधी व कशी करायची हे हळु हळु समाजात स्थिर होते. ही क्रिया शेकडो वर्षे चालत राहून आजचे विविध धर्म निर्माण झालेले आहेत. या बहुतांश धर्मांत अनेक पंथ निर्माण झालेले आढळतात. याचे कारण पुजाऱ्यांचा प्रभाव व त्यांच्यातील मतभिन्नता. धर्मप्रसारक किंवा पुजारी यांच्या वैयक्तिक कौशल्याबरोबरच योगायोगही बरेचवेळा धर्मप्रसारासाठी कारणीभूत ठरतात. पुजारी सर्वांचे भले व्हावे म्हणूनच आशीर्वाद देतात. अशा आशीर्वादानंतर काहींच्या इच्छा पूर्ण होतात. याचे कारण बहुतेक वेळा त्यांचे प्रयत्न हे असते. पण कधी कधी योगायोगानेही ते घडून येते. उदा. पुत्रप्राप्ती. पण याचे श्रेय त्या पुजाऱ्याला व त्याच्या देवाला मिळते. ती व्यक्ती त्या देवाची भक्त बनते. ही व्यक्ती त्या समाजातील प्रमुख व्यक्ती असेल उदा गावचा पाटील किंवा त्या प्रदेशाचा राजा, तर त्या भागात त्या धर्माचा प्रसार मोठ्या प्रमाणात होतो. कारण समाजातील प्रमुख व्यक्ती ज्या धर्माचे आचरण करतात त्याचे अनुकरण करणे त्यावर अवलंबून असलेल्या दूर्बळांना भाग पडते. त्यामुळे अशा योगायोगामुळे विविध ठिकाणी विविध धर्म व त्यातील विविध पंथ यांना लाभ होत

गेल्यामुळे सर्व धर्मांत विविध पंथ निर्माण झालेले पाहावयास मिळते.

ज्या गोष्टी सत्य परिस्थितीवर अवलंबून असतात त्या फारशा बदलत नाहीत व त्यांत फार विविधता येत नाही व त्या तशा का आहेत हे समजणे सोपे असते. उदा. सूर्याच्या ऊन्हामुळे पदार्थ वाळवणे ही क्रिया दिवसाच करता येईल, शक्यतो ऊन्हाळ्यात केली जाईल, झाडांच्या सावलीत केली जाणार नाही. या बाबी जगभर समानच आहेत. कारण त्या सूर्य हा ऊष्णतेचा उगम आहे, तो दिवसाच असतो व ऊन्हाळ्यात त्याची तीव्रता अधिक असते या सत्य परिस्थितीवर अवलंबून आहेत. पण ज्या गोष्टी सत्य परिस्थितीवर अवलंबून नसतात व काल्पनिक परिस्थितीवर अवलंबून असतात (उदा. देव कोणता व त्याची उपासना कशी कराव्याची) त्या कशा ठरतील व विकसित होतील हे सांगणे कठीण आहे. सर्वसाधारणपणे अशावेळी निर्णय करणाऱ्या व्यक्तींचे समाजातील स्थान, व्यक्तीमत्व, वक्तृत्व व नेतृत्वगुण व कल्पनाशक्ती यावर त्यांचे उगम व विकास अवलंबून राहिल. पण एकदा या पध्दती समाजात रुढ झाल्या की त्या बदलणे अशक्य होते. कारण त्या पूर्ण समाजरचनेचा भाग बनतात व त्यांना आव्हान हे पूर्ण समाजालाच आव्हान दिल्यासारखे मानले जाते व असे आव्हान चिरडायला पूर्ण समाज एकत्र येतो. पूर्वीच्या कृषिप्रधान व स्वयंपूर्ण गाव असणाऱ्या समाजरचनेत

स्वतंत्र विचार करण्यास वावच नव्हता. स्वतंत्र व वेगळा विचार करणाऱ्यास बहिष्कृत करणे पुरेसे होते. बहिष्कृत व्यक्तीचे जगणे अशक्य होते व त्या व्यक्तीला शरण येणे भाग पडायचे. समाज अस्तित्वात आल्यापासून समाजात राहणे माणसाला भागच पडले आहे. एकटा माणूस जगात राहू व जगू शकत नाही. समाजात राहायचे तर समाजासारखे वागावे लागते. ज्या रुढींना समाजाने मान्यता दिली आहे त्या मोडता येत नाहीत व सर्व सामान्यांना त्यांवर शंकाही उपस्थित करता येत नाहीत. औद्योगिक क्रांतीने उदयास आलेल्या शहरी जीवनात मोकळ्या विचारांना वाव मिळाल्याने यावर थोडे थोडे विचारमंथन होऊ लागले आहे. पण या कारणांमुळे पुरातन काळापासून या देव व धर्म विषयक संकल्पना विविध रुपांत प्रचलित झाल्या आहेत व त्यांना समाजात अढळ स्थान मिळाले आहे.

घटनांमागील सत्य परिस्थिती (जी आज आपल्याला विज्ञानाच्या प्रगतीमुळे माहित आहे) व पुर्वीच्या काळी अपुऱ्या ज्ञानामुळे काढलेले निष्कर्ष कसे बरोबर वाटले असतील याची काही उदाहरणे पाहूया. आकाशातील चंद्र व सूर्य यांच्या हालचालीचा अभ्यास करुन त्याचा ऋतूमानाशी संबंध जोडला गेला व उन्हाळा व हिवाळा कधी येणार, पाऊस कधी पडेल, समुद्राची भरती व ओहोटी कधी होईल, ग्रहणे कधी होतील हे सांगितलेले बरेसचे बरोबर आले आहे. मग आकाशातील चंद्र व सूर्य तसेच इतर ग्रहांच्या हालचालीचा मानवी जीवनावरही

परिणाम होतच असेल असे वाटल्यास चुक ठरु नये. मग त्यामुळे जन्म कुंडली व त्याआधारे भविष्य जाणण्याचे प्रयत्न केले गेले आहेत. मानवाला होणाऱ्या विविध आजारांचाही अभ्यास करुन ते टाळण्याचा प्रयत्न पूर्वीपासून त्या वेळी उपलब्ध ज्ञान व तंत्रज्ञानाच्या आधारे केला गेला आहे. देवाची उपासना केल्याने हे आजार बरे होतात असे आढळल्यामुळेच देव ही संकल्पना दृढ झाली आहे. हे असे का वाटते याची ही उदाहरणे पाहा. समजा क्ष या गावात कॉलरा या रोगाची साथ आली. गावभर ही साथ पसरल्यामुळे गावातील लोकांनी गावच्या दैवताला साकडे घातले. व त्यानंतर ही साथ नाहीशी झाली. मग हा या दैवताचाच प्रभाव नाही का? पुरातन काळापासून असे गावा गावांतून घडत गेले आहे. याबाबत आधुनिक ज्ञान काय सांगते? कॉलरा हा रोग गावाचा पाणी साठा व्हिब्रिओ कॉलरी या रोगजंतूमुळे प्रदुषित झाल्यामुळे होतो. हे प्रदुषित पाणी पिल्यामुळे या रोग जंतूंचा शरीरात प्रवेश होतो. पण अशा रोगजंतू शरीरात गेलेल्या सर्वाना हा आजार होत नाही. ५० टक्के लोकांना काहीच त्रास होत नाही. ३० टक्के लोकांना थोडा त्रास होतो व विश्रांती व कोणतेही (झाड पाल्याचेही) उपचार केल्यावर ते बरे होतात. २० टक्के लोकांना खुप त्रास होतो व आधुनिक उपचार नसल्यास त्यांचा मृत्यु होतो. आता कोणत्याही गावात साथ आल्यानंतर या २० टक्के रुग्णांचा मृत्यु होणार व राहिलेल्या ८० टक्के लोकामधे

रोगप्रतिकारशक्ती निर्माण होणार व ही साथ नाहीशी होणार हे निश्चित असते. पण श्रेय दैवताच्या उपासनेला मिळते. माणसावर येणारी बहुतांश इतर संकटेही काही काळ गेल्यावर नाहीशी होतात. त्यामागे त्या व्यक्तीचे प्रयत्न असतील किंवा त्या संकटांचा कालावधी समाप्त झाला असेल (साथीचे रोग, अतिवृष्टी किंवा दुष्काळ). पण त्याचे श्रेय धार्मिक उपासनेला मिळते.

मानसिक आजार व भुतांचे अस्तित्व यांचा अत्यंत जवळचा संबध आहे. कालपर्यंत चांगली वागणारी एखादी व्यक्ती आज अचानक विचित्र वागु लागली तर याचे कारण भुतांची बाधा असे वाटणारच. मानवी मनाचे ज्ञान आजही अपुरेच आहे. शारीरीक आजार समजून येतात. पण मानसिक आजार समजण्यास कठीण आहेत. माणसाची वर्तणूक बदलली तर हा एखादा मानसिक आजार असू शकतो ही जाणिवच पूर्वी नव्हती. आजही हे समजणे कठीण आहे व यावर उपचारही कठीण आहेत. पण ही वस्तुस्थिती आहे की बऱ्याचशा मानसिक आजारांच्या सुरवातीच्या अवस्थेत व काही सौम्य मानसिक आजारांत शारिरीक शिक्षेमुळे रुग्णांचे वागणे तात्पुरते तरी सुधारते. त्यामुळेच अशा रुग्णांवर धर्मस्थळांत किंवा मांत्रिकाकडे नेऊन उपचार केले व अंगात संचारलेल्या भुताला पळवण्यासाठी फटके मारले तर अशा रुग्णांचे वागणे सुधारते व मांत्रिकांच्या उपचारांना प्रसिध्दी मिळते. आजही

मानसोपचार तज्ञांची उपलब्धता कमीच आहे व हे उपचारही खर्चिक व वेळ खाऊ आहेत. त्यामुळेच अजुनही मनोरुग्णांवर मांत्रिक व धर्मस्थळांत उपचार होतच असतात. अशारीतीने मांत्रिकाना समाज मान्यता मिळाल्यामुळे इतर शारिरीक आजार किंवा नैसर्गिक घटनांसाठीही मंत्र-तंत्राचा वापर होत असतो. ज्यांचा यावर विश्वास बसला त्यांना एखादा धट्टा कट्टा माणुस अचानक छातीत कळ येऊन गतप्राण झाला तर ही कोणीतरी करणी केली, मुठ मारली असेच वाटणार. एखाद्या वर्षी पाऊस न पडल्यामुळे दुष्काळ पडला किंवा अतिवृष्टी होऊन पूर आले तर वरुण देवाची अवकृपा झाली व त्याकरिता पुजा करुन त्याला प्रसन्न केले पाहिजे असे वाटले तर त्यात चुक काय ?

कार्य-कारण भाव आपल्या मनात दृढ असतो. कुणीतरी काहीतरी केल्याशिवाय काही घडत नाही यावर आपला पक्का विश्वास असतो. कारण आपल्या मानवी जीवनातील हा आपला नेहमीचा अनुभव आहे. त्यामुळे या सृष्टीतही जे जे घडते त्याला कारणीभूत कोणीतरी असणारच या धारणेतून जे जे काही कोण करते हे कळत नाही ते ते देव करतो ही संकल्पना उदयास आली. पण निरुद्देश (रॅण्डम) घटना घडत असतात हे समजून घेणे गरजेचे आहे. सर्वसाधारणपणे मानवाचा अनुभव असा असतो की जगात जे काही घडते ते घडण्याला काही कारणे असतात. कुणीतरी काहीतरी केल्यामुळेच घटना घडत असतात. चांगल्या घटनांना मानवी प्रयत्न व कौशल्य

कारणीभूत असते व दूर्घटनांना मानवी चुका कारण असतात. चांगले झाले तर माझ्यामुळे व वाईट झाले तर दुसऱ्याच्या चुकीमुळे. ज्याचे कारण सापडत नाही ते देव करतो अशी वाटणी ठरलेली असते. पण काही घटना निरुद्देशपणे घडतात हे बहुतेकांच्या आकलना पलीकडचे असते. जर नीट विचार केला व पुरेशी माहिती जमवली तर प्रत्येक घटनेचे कारण सापडणारच असा बहुतेकांचा समज असतो. विज्ञानाचा तर हा पायाच आहे. ज्या गोष्टींचे भाकीत आधी करता येत नाही त्याचे कारण त्याविषयीची माहिती अजून अपुरी आहे. पूर्ण माहिती मिळाली तर प्रत्येक घटनेचे भाकीत आधी करता येईल असे विज्ञान मानते. पण प्रत्येक घटनेचे असे भाकीत करणे अशक्य आहे. एक म्हणजे सर्व परिस्थितीची सर्ववेळी सर्व माहिती मिळणे जवळजवळ अशक्यच असते हे आहेच. पण बऱ्याच घटना निरुद्देश किंवा रॅण्डम घडत असतात व त्या घडण्याची शक्यता किती आहे एवढेच सांगता येते. त्यांबाबत १०० टक्के नक्की सांगणे अशक्य आहे. उदा. नाणेफेक केल्यावर छाप पडेल की काटा हे नक्की सांगता येणार नाही. छाप पडण्याची शक्यता ५० टक्के असेल एवढेच सांगता येईल. ही शक्यता सहज समजते व मान्यही होते. कारण त्याचा आपल्या वैयक्तिक आयुष्याशी फारसा संबंध येत नाही. पण गरोदर स्त्रीच्या बाबतीत गर्भपाताची शक्यता १० ते १२ टक्के असते व तपासण्या व उपचाराने ती ४ ते ५ टक्केच कमी करता येते. कितीही उपचार व काळजी घेतली तरीही ही ६ ते ७ टक्के

शक्यता राहणारच. ही गोष्ट मात्र सहसा मान्य होत नाही व ज्यांच्यावर अशी वेळ येते ते प्रत्येक वेळी डॉक्टरांना दोष देतात. त्यामुळे नशीबाचा हा भाग राहणारच. पण तो मान्य करणार की धार्मिक उपासनेने तो बदलायचा वृथा प्रयत्न करत राहणार?

तिसरा प्रश्न आपल्या विश्वातील एकमेव अटळ पण अप्रिय सत्याबाबत आहे. ते म्हणजे मृत्यू. सर्व सजीवांना मरण हे आहेच. मग मरणानंतर काय होते? आत्मा राहतो का? स्वर्ग व नरक आहेत का? हे प्रश्न मानवाला पुरातन काळापासून भंडावत आहेत. मरण कल्पनेशी थांबे तर्क जाणत्यांचा असे श्री. माडगुळकर यांनी म्हटले आहे. मृत्यूनंतर आपले काय होणार हा प्रश्न सर्वानाच पडत असतो व तो जवळ आला की संध्याच्या भिवविती हृदया असे म्हटल्यासारखे मन अधिकच कातर करुन सोडतो. विज्ञानात या प्रश्नाचे उत्तर हेच आहे की मृत्यूनंतर काहीही नाही. मृत्यूनंतर आपले अस्तित्व संपते. पण मनाला ही गोष्ट मान्य होत नाही. मी पणा आपल्या मनात असतोच. मी असा, मी तसा, मी अमुक करु शकतो, माझ्यासारखा कोणीही नाही इ. इ. पण मग मृत्यु जवळ आला की हे सर्व व्यर्थ व निरर्थक आहे हे जाणवते. आता आपले अस्तित्व संपणार ही वस्तुस्थिती मन स्वीकारत नाही. आपली मी पणाची जाणीव ही आपल्या मेंदूतील एका छोट्या भागातील काही पेशींच्या विशिष्ट जोडणीमुळे आली आहे अन्यथा या मी

ला काहीही अर्थ नाही हे वैज्ञानिक सत्य मान्य करायला मन तयार होत नाही व मग विविध धर्मातील उत्तरे त्यांना काहीही पुरावा नसला, त्यांची सिध्दता होऊ शकत नसली तरीही स्वीकारली जातात. आत्मा आहे व शरीराबाहेरही त्याचे अस्तित्व राहतेच अशी आशा मनात राहते. मृत्यूनंतर नरकात का होईना पण आपण अस्तित्वात असू हे स्वीकारणे चालते व नरकाऐवजी स्वर्ग मिळवायचे मार्ग शोधायचे प्रयत्न सुरु राहतात. तसेच वृध्दपणी मृत्यु जवळ येत असलेला जाणवू लागतो व मग देवाची ओढ लागते याचे हेच कारण आहे. एकदा का या काल्पनिक आत्म्याचे अस्तित्व मान्य केले की मग मृत्यूनंतरची गती, भुतयोनी, स्वर्ग-नरक, मुक्ती, मोक्ष, तो मिळण्याचे विधी या सर्व संकल्पना ओघाने येतात व मनास मान्य होतात. आपल्या प्रिय व्यक्तीचा मृत्यु झाल्यानंतर तिला पुढे सद्गती मिळावी म्हणून विविध विधी, श्राध्द इ. सर्व सर्वमान्य होते.

मृत्यूनंतरचे अस्तित्व या कल्पनेचा सर्व धर्मांत कौशल्याने उपयोग केलेला आहे. या जन्मात तुम्ही ईश्वराची धर्मग्रंथात सांगितल्याप्रमाणे उपासना केलीत तर मृत्यूनंतर तुम्हाला अनंत काळ स्वर्गातील सुख मिळणार व जर तुम्ही तसे केले नाही तर अनंत काळ नरकातील यातनांना तोंड द्यावे लागणार. ही मांडणी थोड्याफार फरकाने सर्व धर्मांत आढळते. आत्मा, स्वर्ग व नरक, ईश्वर व सैतान या संकल्पना सर्व धर्मांत आहेत.

मृत्युनंतर काहीही नाही ही कल्पना सर्वसामान्य व बहुसंख्य माणसे स्वीकारू शकत नाहीत व मृत्युनंतरही आपण आत्म्याच्या रूपात अस्तित्वात असणार हा त्यांच्या मनातील दृढ विश्वासाचा फायदा सर्वच धर्मांनी घेतला आहे. त्यामुळे पास्कलच्या पैजेनुसार या जन्मात धर्मपरायण होऊन ईश्वराची धर्मग्रंथात सांगितल्याप्रमाणे उपासना करणे हाच योग्य मार्ग ठरतो. पास्कलची पैज थोडक्यात अशी — दोन शक्यता आहेत. एक म्हणजे देव व मृत्युनंतरचे अस्तित्व आहे व दुसरी देव व मृत्युनंतरचे अस्तित्व नाही. आपल्या हातात दोन पर्याय आहेत. एक म्हणजे ईश्वराची धर्मग्रंथात सांगितल्याप्रमाणे उपासना करणे व दुसरी म्हणजे उपासना न करणे. आता या दोन शक्यता व आपल्या समोरील दोन पर्याय व त्यांचे परिणाम खालील प्रमाणे संभवतात —

१) देव व मृत्युनंतरचे अस्तित्व आहे व तुम्ही ईश्वराची धर्मग्रंथात सांगितल्याप्रमाणे उपासना केलीत तर तुम्हाला अनंत काळ स्वर्गातील सुख मिळणार.

२) देव व मृत्युनंतरचे अस्तित्व आहे व तुम्ही ईश्वराची धर्मग्रंथात सांगितल्याप्रमाणे उपासना केली नाहीत तर तुमचा उपासनेचा वेळ वाचला पण अनंत काळ नरकातील यातनांना तोंड द्यावे लागणार.

३) देव व मृत्युनंतरचे अस्तित्व नाही व तुम्ही ईश्वराची धर्मग्रंथात सांगितल्याप्रमाणे उपासना केलीत पण मृत्युनंतर

काहीही नाही. तुम्ही केलेली उपासना फुकट गेली इतकेच तुमचे नुकसान.

४) देव व मृत्युनंतरचे अस्तित्व नाही व तुम्ही ईश्वराची धर्मग्रंथात सांगितल्याप्रमाणे उपासना केली नाहीत पण मृत्युनंतर काहीही नाही. तुमचा उपासनेचा वेळ वाचला एवढाच फायदा.

आता तुम्हाला नशीबाबरोबर पैज लावायची आहे. देव व मृत्युनंतरचे अस्तित्व आहे की नाही याबाबतचा तुमचा अंदाज ही ती पैज व पणाला लावायचे आहे ईश्वराची धर्मग्रंथात सांगितल्याप्रमाणे उपासना करणे किंवा न करणे ही कृती. वर दिलेले परिणाम पाहिले तर ईश्वराची उपासना करणे हे शहाणपणाचे वाटते. कारण आपण ईश्वराची उपासना केली व जर देव व मृत्युनंतरचे अस्तित्व नसेल तर केलेली उपासना फुकट जाईल इतकेच. फार मोठा तोटा होणार नाही. पण देव व मृत्युनंतरचे अस्तित्व असेल व आपण ईश्वराची उपासना केली नाही तर अनंतकाळची नरकयातना हा फारच मोठा तोटा आहे. त्यामुळे यातून वाचण्याकरीता थोडीफार तरी ईश्वराची उपासना करणे हाच सुरक्षित व शहाणपणाचा मार्ग आहे असेच बहुतेक लोकांना वाटणार व त्याप्रमाणे बहुतांश लोक देवाची उपासना करतातच.

पण याबाबतचा अजुनही एक तर्क केला पाहीजे. समजा तीन धर्मातील तीन देव आहेत - ए, बी व सी. आता पहिला

प्रश्न म्हणजे कोणता देव खरा मानुन त्याची उपासना करायची? हा अंदाज जर चुकला तर तुम्ही नरकातच जाणार. दुसरे म्हणजे देव दयाळु आहे की क्रूर आहे? जर देव क्रूर असेल तर तुम्ही उपासनेत थोडी जरी चुक केलीत तरीही तुमचे नरकातील स्थान निश्चित. व जर देव दयाळु असेल व तुम्ही फक्त त्याची उपासना केली नाहीत पण आयुष्य सत्कर्मात घालवले असेल तर तो नक्कीच तुम्हाला आपल्याजवळ जागा देईल. त्यामुळे चुकीच्या उपासनेत श्रम व वेळ फुकट न घालवता परपीडा न करता जे सुखोपभोग घेता येतील ते घ्यावेत व बरोबर शक्य तेवढे परोपकारही करावेत हा योग्य मार्ग वाटतो. जेणे करुन या इहलोकातील आयुष्यही सुखाचे होईल व परलोक असला तर तेथेही सुखच मिळेल. म्हणूनच म्हणतात की खरं पाहीले तर जे आस्तिक असतात ते नास्तिक असतात व जे नास्तिक असतात तेच खरे आस्तिक असतात. कारण जे आस्तिक दिसतात ते देवाचे फक्त अवडंबर माजवतात, सतत देव, देव करत विविध कर्मकांडे, उपासना, दानधर्म करतात. कारण मनात भिती असते की काही करण्यात चुकले तर मोठे पाप होईल व आपण नरकात जाऊ. यांच्या कल्पनेतील देव अत्यंत क्रूर व सुडबुध्दीचा असतो व तुम्ही इतर कितीही सत्कर्मे केली असलीत पण त्याची उपासना करण्यात थोडीशीही चुक झाली तर तुम्हाला कडक शासन असते. जे वरुन नास्तिक वाटतात त्यांचा विश्वास असतो की जर देव असलाच तर तो दयाळुच

असेल व तो मी केलेल्या सत्कर्मांची नक्कीच नोंद घेईल व त्याची इतर कोणतीही उपासना करण्याची गरज नाही.

मानवासमोरील या तीन महत्वाच्या प्रश्नांची ही चर्चा झाली. पण या सर्व प्रश्नांची नेमकी उत्तरे अजुनही माहित झालेली नाहीत व पुढेही माहित होतील का याची शक्यताही कमीच आहे. पण उत्तर माहित नाही हे मान्य करुन उपलब्ध ज्ञानाच्या साहाय्याने निर्णय घेत जीवन जगणे ज्यांना जमत नाही ते देव या संकल्पनेचा आधार घेतात. एकदा तुम्ही देवाचे अस्तित्व मान्य केले की या सर्व प्रश्नांची उत्तरे मिळतात. हे जग, त्यातील सर्व सजीव व मानव या सर्वांना देवाने निर्माण केले आहे. देवाची भक्ती केली, त्याने धर्मग्रंथात सांगितलेल्या मार्गाने चालत राहिले तर जीवन सुखी होते. तसे न केल्यास संकटे व दुःख मिळते. मृत्यूनंतर आत्मा अस्तित्वात राहतो व आयुष्यात केलेल्या सत्कर्मानुसार व देवाची भक्ती केली असल्यास स्वर्ग व चिरंतन सुख मिळते. देवाची भक्ती केली नसेल तर चिरकाल नरकातील यातना भोगाव्या लागतात. ही समजण्यास सोपी संकल्पना आहे व सर्वत्र प्रचलित झाली आहे.

ज्या संकल्पना मनाला पटतात व रुचतात त्याच स्वीकारल्या जातात. मग त्या सत्य असोत किंवा असत्य. मनाला रुचणे व त्यामुळे मन स्थिर होणे, मनाला शांतता लाभणे हे फार महत्वाचे आहे. कारण ज्याचे मन स्थिर तो यशस्वी होण्याची शक्यता जास्त. एखादी विचारधारा जरी

चुकीची असली पण तिच्या अनुसरण्यामुळे जर मनाला शांती मिळून मन स्थिर व एकाग्र होत असेल व स्थिर मनामुळे कामात यश मिळत असेल तर उत्क्रांतीच्या तत्वानुसार ती विचारधारा समाजात प्रस्थापित होणार. त्यामुळे देव आहे हीच संकल्पना सर्वत्र व बहुसंख्येने प्रचलित झालेली आढळते.

तसेच देव अस्तित्वात आहे हे सर्वमान्य झाल्यामुळे त्याच्याशी संबंधित अनेक प्रतीके व कर्मकांडे निर्माण झाली आहेत. कारण बहुतांश लोक निर्गुण भक्ती करू शकत नाहीत. त्यांना सगुण रूपात देव दिसावा लागतो व विविध कर्मकांडांनी सतत त्याची काहीतरी उपासना केल्याशिवाय चैन पडत नाही. कर्मकांडे केल्यामुळे देव आहे ही भावना घट्ट होते. देव आहेच ही ठाम श्रद्धा निर्माण झाल्यामुळे कर्मकांडे काहीही चिकित्सा न करता केलीच पाहिजेत ही श्रद्धाही घट्ट होते. असे हे चक्र सुरु राहते.

देव आहे असे मानण्याचे एक कारण म्हणजे जगातील चांगुलपणाचे अस्तित्व. देव दयाळु, सदगुणांचा पाठीराखा आहे व त्यामुळेच जगात चांगुलपणा आहे व जग सतत अधिक अधिक चांगले होत आहे असा विश्वास खुप लोकांना असतो. पण याचे वास्तविक कारण मानवाचे उत्क्रांतीतून आलेले काही अंगभूत गुण हे आहे हे समजून घेणे आवश्यक आहे. याबाबत पुढील प्रकरणात सविस्तर विवेचन केले आहे.

समाजात देवविषयक संकल्पना कशा प्रस्थापित झाल्या असाव्यात याचा तर्क आपण पाहीला. पण या संकल्पना वैयक्तिक व्यक्तीच्या मनात कशा प्रस्थापित होतात हे पाहणे व समजून घेणेही अत्यंत महत्वाचे आहे. समाजात अनेक धर्म व पंथ आहेत. अनेक विचार प्रवाह आहेत. यांत व्यक्ती का व कशी सहभागी होते, हे निर्णय कसे घेतले जातात हे पाहणे महत्वाचे आहे. हे समजून घेण्यासाठी मानवी मनाची घडण कशी होते, मानवाची विचारशक्ती कशी काम करते, निर्णय कसे घेतले जातात हे समजून घ्यावे लागेल.

श्रध्दांचा उगम मनातून होतो. देव ही संकल्पना कशी अस्तित्वात आली व ती वेगवेगळ्या स्वरूपात का होईना जगभर अस्तित्वात आहे याचे कारण मानवी मनात आहे. मानव व प्राण्यांतील महत्वाचा फरक म्हणजे मानवी मेंदू, त्यातील त्याचे मन व त्याची विचारशक्ती. मानव व प्राण्यांतील शरीररचनेत ही मोठे फरक आहेतच. पण ते स्पष्ट दिसतात व समजतात. या फरकामुळे आलेल्या क्षमता व मर्यादा ओळखण्यास सोप्या आहेत. उदा.मानवास पंख नाहीत व त्यामुळे तो पक्षांसारखा उडु शकत नाही. त्याची कातडी जाड व केसाळ नाही. त्यामुळे त्याला थंड प्रदेशात विशेष काळजी घ्यावी लागते. वरील सर्व बाबी समजण्यास सोप्या आहेत. पण मानवी मन दिसत नाही व त्याच्या क्षमता व मर्यादा ओळखण्यास फारच अवघड आहेत. इतक्या की अजुनही त्यांचे पूर्ण आकलन झालेले नाही. मनाची

रचना व मनाची कार्यपध्दती हे अजुनही एक गुढ आहे. मानसशास्त्रीय अभ्यासातून हे गुढ थोडे थोडे उकलत आहे. पण अजुन मोठा भाग अज्ञात आहे. सर्वसामान्य जनतेत मनाविषयी खुपच गैरसमज आहेत. आपले विचार, आपल्या भावना, आपल्या मनातील विविध समजूती कशा निर्माण होतात, त्यांच्या आधारे आपण कसे निर्णय घेतो व त्यामुळे आपले वर्तन कसे होते हे पुर्णपणे मनोवैज्ञानिकांनाही समजलेले नाही व सर्वसामान्य जनतेत तर त्याबाबत फारच अज्ञान आहे. आपली वर्तणूक आपल्या मनावर अवलंबून असते. कधी कसे वागायचे हे आपले मन कसे ठरवते? १) तात्कालिक दुःखापासून बचाव करणे. उदा.तीव्र उन्हातून सावलीत जाणे, पावसातून आसऱ्यास जाणे इ.२) तात्कालिक सुख मिळवणे अन्न,पाणी मिळवणे ३) परंपरागत चालत आलेल्या क्रिया करणे ४) विचार करुन काही कृती कार्यक्रम ठरविणे व त्यानुसार चालणे. मानवाची आजवर झालेली प्रगती ही त्याच्या विचारशक्तीमुळे झालेली आहे. पण हा विचारशक्तीचा वापर समाजातील काही थोड्या व्यक्तींनीच केलेला आढळतो. बहुतांश समाज या विचारशक्तीचा वापरच करत नाही. असे होण्याची दोन कारणे असतात. एक म्हणजे माणुस लगेच होणाऱ्या लाभाचा व तोट्याचाच विचार करतो व लोभ, भय, मोह, राग व द्वेष या सारख्या भावनांच्या आहारी जाऊन निर्णय करतो. अशावेळी तो दुरचा विचार करत नाही. कधी कधी काही जण दुसरा व

वेगळा विचार करतात व त्यांना नवीन मार्ग अधिक योग्य आहेत असे वाटते पण त्या मार्गाने जाण्याचे धाडस होत नाही. कारण या जगात यशस्वी जीवन जगण्याचे मार्ग ठरावीक व मर्यादितच आहेत व आजवरच्या मानवी अनुभवातून हे यशाचे मार्ग कोणते हे बहुतांश सिध्द झालेले असते व तेच मार्ग सर्व समाज वापरत असतो. नवीन मार्ग यशस्वी होण्याची शक्यता असली तरी ती फारच कमी असते. नवीन मार्ग घेऊन अपयश पदरी आले तर दोष सर्वस्वी त्या व्यक्तीवर येतोच पण हा नवीन मार्ग रुढ परंपरांच्या विरोधात असेल तर समाजाकडून त्या व्यक्तीला सहानुभुती किंवा सहाय्य मिळत नाही. आपल्या दूर्दशेला आपणच जबाबदार आहोत ही कल्पना माणसाला अत्यंत दुःखद वाटते. त्यामुळे नवीन विचार करायला, नवीन वाटेने जायला सहसा कोणी तयार होत नाही. विशेषतः परंपरागत चालत आलेल्या धार्मिक उपासना बंद केल्या व काही दुर्घटना घडली तर त्याची संपूर्ण जबाबदारी आपणावरच येईल ही भिती बहुतेकांच्या मनात असते. त्यामुळे बहुतांश लोक परंपरा व रुढीनुसारच वागतात. त्यामुळे समाजात प्रस्थापित झालेल्या श्रध्दांबाबत विचारच होत नाही.

हे जरी खरे असले तरीही माणसाला आपण विचार करुनच निर्णय करत आहोत असेच वाटत असते. कारण मानवाची विचार प्रक्रियाच स्वतंत्र राहिलेली नसते. मानवी मनाची जडण घडण होताना होणाऱ्या संस्कारामुळे मनाच्या

विचार क्रियेवर मोठा प्रभाव पडलेला असतो व आपण स्वतंत्रपणे विचार करत आहोत असे जरी वाटत असले तरीही प्रत्यक्षात तसे नसते. त्यासाठी ही जडण घडण कशी होते हे समजून घेतले पाहिजे.

जन्मानंतर एक संपूर्णपणे परावलंबी व अबोध बाळ एक स्वतंत्र व्यक्ती म्हणून कसे विकसित होते ते समजून घेणे महत्वाचे आहे. मानवी जन्मापासून मोठे होण्याचा शारीरिक विकास आपल्याला स्पष्ट दिसतो व समजतो. जन्मतः छोटासा दीड फुटाचा, रडण्याशिवाय काहीही न येणारा हा जीव हळुहळु मोठा होत जातो. मान धरणे - पालथे होणे- बसणे - रांगणे- चालणे- पळणे- बोलणे असे टप्पे पार करत तो ६ फुटांचा पैलवान बनतो. ही वाढ होताना त्याला पंख फुटतील व तो उडायला लागेल अशी कोणीही अपेक्षा करणार नाही. पण त्याची निरोगी वाढ व्हावी व तो आरोग्य संपन्न युवक व्हावा ही अपेक्षा असेल. पण दूर्दैवाने त्याला पोलिओ किंवा इतर मोठा आजार झाला तर तो अपंग होईल, भरपूर खाऊन व्यायाम केला तर पैलवान होईल, खाण्यात फार आवडी-निवडी ठेवल्या व व्यायामाकडे दुर्लक्ष केले तर काडीपैलवान होईल हे सहज समजते. पण शारिरीक वाढीची ही क्रिया चालू असताना त्याचे मन व व्यक्तिमत्वही घडत असते, स्वभाव ठरत असतो हे आपल्याला दिसत नाही व समजतही नाही. आपल्या स्वभावाचे कारणही आपल्या लहानपणीच्या अनुभवांत व

त्यामुळे होणाऱ्या संस्कारांत असते हे प्रत्येकानेच लक्षात घेतले पाहीजे व आपल्या स्वभावाचीही चिकित्सा केली पाहीजे. माणसाचा स्वभाव विकसित होण्याची क्रिया बाळ १० महीन्यांचे झाल्यापासून सुरु होते व वयाच्या चौथ्या वर्षापर्यंत जवळ जवळ पूर्ण होते. हा जो मनाचा पाया तयार होतो तो कसा आहे यावर पुढील मानसिक वाढ अवलंबून असते. यातील महत्वाचा मुद्दा हा आहे की ज्या अनुभवामुळे ही क्रिया होत असते ते आपल्या स्मरणात राहात नाहीत. त्या अनुभवांचे फक्त मनावरील परिणाम शिल्लक राहतात व त्यामुळेच ही चिकित्सा कठीण बनते. जगाकडे व स्वतःकडे बघण्याची ही जी मुलभूत दृष्टि असते व स्वतःचे जे मुलभूत मुल्यांकन केले जाते ते नंतर सहसा बदलत नाही. एखाद्या व्यक्तीला बाळपणी जास्त जपले गेले असेल, सतत त्याचे चुकते आहे असे सांगितले गेले असेल, स्वतंत्रपणे काही करू दिले गेले नसेल तर अशा व्यक्तीच्या मनात आपण कमकुवत, दुबळे आहोत आपण काहीच योग्य करू शकत नाही, इतर सर्वजण बरोबर असतात, आपण चुकीचे असतो हा न्युनगंड तयार होतो व अशी व्यक्ती मोठेपणी स्वतंत्रपणे काही करू शकत नाही. एखाद्या व्यक्तीला लहानपणी माया न मिळता विनाकारण कठोर शिक्षाच मिळाल्या असतील तर तिचा सर्वच जगावरील विश्वास उडून जाईल व आपणच फक्त बरोबर व बाकी सर्वजण वाईट असा अहंगंड तयार होईल. ही व्यक्ती दुसऱ्या कोणाचेही ऐकणार नाही. या चुकीच्या दृष्टिकोनांमुळे किंवा गंडांमुळे माणसाची विचारशक्ती समतोल

रहात नाही व त्यामुळे माणुस चुकीचे निष्कर्ष काढतो व चुकीचे निर्णय घेतो. त्यामुळे आपल्या मनातील हे न्युनगंड व अहंगंड यांची चिकित्सा प्रत्येकाने करणे त्याच्या आयुष्यातील सुखी जीवनासाठीही महत्वाचे आहे.

बाळपणीच्या या संस्कारांचे महत्व मुकबधिरपणाचे उदाहरण पाहीले तर स्पष्ट होईल. बहुतांश मुक व्यक्तींच्या स्वरयंत्रणेत काहीही दोष नसतो. पण त्या कर्णबधिर असतात. त्यामुळे त्यांना आवाजाच्या दुनियेची ओळखच होत नाही. त्यामुळेच त्या व्यक्ती बोलू शकत नाहीत. विशेष म्हणजे या व्यक्तींवर मोठेपणी उपचार करून कानाचा दोष दुर केला व त्यांना ऐकता येऊ लागले तरीही त्यांना ऐकणे व बोलणे शक्य होत नाही. कारण मेंदूतील श्रवण व वाचा केंद्रांचा विकास बालपणीच व्हावा लागतो. मोठेपणी तो होऊ शकत नाही. त्यामुळे बालपणी मेंदूचे हे घडणे किती महत्वाचे आहे हे लक्षात येईल. कर्णबधिर असल्यामुळे मेंदूतील श्रवण व वाचा केंद्रांची वाढ न होण्याचे हे उदाहरण ओळखण्यास सोपे होते. पण मानवी मन व स्वभावाचे अनेक विशेषही असेच बालपणीच्या अनुभवांनी साकारत असतात. तसेच आपला स्वभावही बऱ्याच अंशी या घडण्यावरच अवलंबून असतो. लहानपणी प्रेम, माया, सुरक्षितता व प्रोत्साहन मिळालेल्यांचा स्वभाव मोठेपणी उत्साही, प्रेमळ, सकारात्मक असा होतो व या उलट लहानपणी दुर्लक्ष झालेले, सतत हिडीस फिडीस केले गेलेले मुल मोठेपणी

निराश, भित्रे किंवा रागीट, समाजविघातकही होऊ शकते. ज्या मुलाला लहानपणी मोकळेपणा मिळाला असेल, नवनवीन गोष्टी करण्यास प्रोत्साहन मिळाले असेल अशा मुलाचे मन खुले व नवीन गोष्टींचा स्वीकार व विचार करणारे होते. पण जर ते कठोर शिस्तीत वाढवले गेले तर त्याचे मन बंद राहते व ते नवीन गोष्टी आत्मसात करू शकत नाही. अशी मुले मोठेपणी कर्मठ व अढळ श्रद्धावान होण्याची शक्यता असते व ते आपल्या श्रद्धेपासून तिळभरही सरकत नाहीत.

पण ही क्रिया वयाच्या चार वर्षांपर्यंत पूर्ण होत असलेने व त्यावेळी त्याचे भोवताली फक्त पालकच असलेने त्याचा अभ्यास करणे फारच कठीण आहे. त्यामुळे याबाबत बरेचसे तर्कच करावे लागतात.

जन्मानंतर नवजात बालक हळुहळु मोठे होत असताना त्याच्यावर जे संस्कार होत असतात त्यामुळे ते घडत असते. नवजात बाळाचे मन म्हणजे जसा काही एक कोरा कागदच असतो व त्यावर प्रथम जी अक्षरे उमटतात ती कायमची होतात. उदा. बाळ प्रथम जी भाषा शिकते ती त्याची मातृभाषा होते व बहुतेकांच्या बाबतीत नंतर कितीही भाषा शिकल्या व त्यांत कितीही प्राविण्य मिळविले तरीही मनातील मातृभाषा विसरली जात नाही. मनातील बरेचसे विचार मातृभाषेतूनच होतात व तीवरील आपले प्रेम अखंडच राहते. हीच गोष्ट आपले मुळ गाव, देश व धर्माबाबत होते.

सत्य काय व असत्य काय हे आपण कसे ठरवतो? पहिले म्हणजे स्वानुभव. आग गरम असते व त्यामुळे भाजते ही गोष्ट आपण लहानपणी अनुभव आल्यामुळे शिकतो. पण सर्व गोष्टी स्वानुभवाने शिकण्याचा अनुभव मिळत नाही. मग अशावेळी इतरांच्या सांगण्यावर विश्वास ठेवतो. आता हे सांगणारे कोण यावर त्या गोष्टींवर किती विश्वास ठेवायचा हे ठरते. बाळपणी प्रथम जेव्हा संपुर्ण जीवन जिच्यावर अवलंबून असते त्या मातेवर संपुर्ण विश्वास असणार हे स्पष्टच आहे. माता जे सांगेल ते खरे मानले जाते. नंतर येतो पिता. पण त्यालाही आईचाच वशिला घेऊन यावे लागते. अरे सोन्या, हे बघ आपले बाबा. ते खुप चांगले आहेत असे आईने सांगितल्यावरच बाळ बाबांकडे जाते व त्यांच्यावर हळुहळु विश्वासू लागते. असेच कुटूंबातील इतर मंडळींचे होते. मुल आणखी मोठे झाल्यावर ते शाळेत जाऊ लागते. यावेळीही आई व बाबांनी त्याला सांगितलेले असते की हे शाळेतील शिक्षक आहेत. ते खुप चांगले आहेत. त्यांचे सर्व काही ऐकायचे. मग आई, बाबा व आता शिक्षक जे सांगतील ते सत्य. मग शिक्षक ओळख करून देतात पुस्तकांची व मग छापिलेले ते सत्य ही समीकरणे मनात घट्ट होतात. या माध्यमांतून ज्या संकल्पना प्रमाण म्हणून मनावर ठसतात त्यांचे पुनःपरीक्षण करणे फार कठीण होते. आपल्या श्रध्दा चुकीच्या आहेत हे मान्य करणे म्हणजे आपले आई, वडील, अन्य वडीलधारी मंडळी, गुरुजन हे चुकीचे होते

हे मान्य करावे लागते. आपण आजवर ज्या कल्पना मनाशी बाळगून जगत आलो आहोत तो आपला संपूर्ण पाया चुकीचा आहे हे मान्य करावे लागते. हे फार फार कठीण आहे. पण आपले आई, वडील, शिक्षक हेही काही बाबतीत चुक असू शकतात ही शक्यता मान्य करण्याची मनाची तयारी केली पाहिजे व त्यांनी सांगितलेल्या गोष्टींचीही वैज्ञानिक पध्दतीने चिकित्सा केली पाहिजे. मोठेपणीही आपल्याला विविध मार्गांनी विविध माहिती मिळत असते. त्यातील सत्य काय व असत्य काय हे सर्व वेळी प्रत्यक्ष पाहून, अनुभवून आपण खात्री करू शकत नाही. त्यामुळे कशावर विश्वास ठेवायचा हे आपण कसे ठरवतो? प्रथम ती माहिती कोठून मिळाली आहे हे आपण पाहतो. आपले आई, वडिल, इतर नातेवाईक, मित्र, शेजारी यांवर आपण विश्वास ठेवतोच. त्यानंतर पुस्तके, पेपर टी.व्ही यांचा क्रम येतो. त्यावेळी ही माहिती किती जणांकडून मिळत आहे हेही आपण पाहतो. जितक्या जास्त ठिकाणांहून समान माहिती मिळेल त्याप्रमाणात त्याची विश्वासाहता वाढत जाते. जर काही ठिकाणाहून विरोधी मत मिळाले तर माणुस अधिक चिकित्सा करतो. सर्व ठिकाणांहून समान माहिती मिळाल्यास या सामुहीक एकमतामुळे दृढ विश्वास निर्माण होतो. ही सर्व प्रक्रिया समजून घेणे महत्वाचे आहे. याप्रमाणेच देवाच्या अस्तित्वाविषयी लहानपणापासून सर्वांकडून देव आहे असेच खात्रीने सांगितले गेल्यामुळे देव आहे हयाविषयी मनात खात्री

होते. विरोधी मत कोणाकडून आलेच तर ते कोणता देव आहे याबद्दल असते. मुळ देव आहे की नाही याबाबत शंका नसते. जर कोणी देव नाही असे म्हणत असेल तर त्यांची संख्या अत्यल्पच असते व अशा व्यक्तींविषयी गैरसमज असल्याने त्यांच्या मताला किंमत दिली जात नाही.

समजा एखाद्याला देव जर भेटला व त्याने काही कर्मकांडे करण्यास सांगितली तर त्यावर नक्कीच त्याची श्रद्धा बसणार. असा देव आपल्या सर्वांना भेटलेला असतो व त्याने आपल्याला काही उपदेश केलेले असतात. कोणता हा देव? आपले बाळपणीचे पालक. लहान मुलाच्या नजरेतून त्याच्या पालकांकडे पहा. काय दिसेल? (लहानपणी आपण असेच पाहिलेले असते पण आता ते आपल्याला आठवत नाही. कारण हे सर्व वयाच्या चार वर्षांपर्यंत घडलेले असते व त्यावेळच्या आठवणी कायमस्वरूपी राहात नाहीत व काही आठवलेच तर ते अस्पष्ट असते. पण त्यावेळचे ते संस्कार मनात अत्यंत घट्ट व खोलवर रुजून राहतात) देव म्हणजे सर्व शक्तिमान, सर्वज्ञानी व दयाळु अशी शक्ती. मग या बाळासाठी त्याच्या सर्व गरजा पूर्ण करणारी, त्याला कधी काय हवे आहे ते बरोबर ओळखणारी व त्याच्या सर्व चुका माफ करणारी त्याची आई त्याच्यासाठी देवच असणार नाही का? मग ती जे काही सांगेल ते देवाज्ञा म्हणूनच मनात राहणार हे निःसंशय. मग देव विषयक धार्मिक संकल्पना श्रद्धेने स्वीकारायच्या, त्यांबद्दल

असे का हा प्रश्न करायचा नाही व त्यांचे निष्ठेने पालन करायचे हा त्या देवसमान आईने केलेला उपदेश मनात कायम दीपस्तंभाप्रमाणे मार्गदर्शक होऊन राहतो. तसेच इतर सर्व बाबतीत लाड करणारी, खोडकरपणा, कधी कधी थोडा उध्दटपणा खपवुन घेणारी आईच नव्हे तर इतर मोठी माणसे देवविषयक बाबतीत मात्र एकमताने अत्यंत आग्रही राहतात. त्याबाबत कोणत्याही शंका/ कुशंकांना स्थान देत नाहीत. इतर काहीही कर. पण देवविषयक बाबतीत काहीही शंका उपस्थित करायची नाही. जे चालत आलेले आहे ते तंतोतंत तसेच करायचे. इतर कोणतेही प्रश्न विचारले तर कौतुक करतील, पण देवविषयक प्रश्न विचारले तर मात्र रागावणे किंवा मारही मिळु शकतो हे त्या मुलाच्या लवकरच लक्षात येते. जर त्याने या संबंधात आपल्या पालकांना काही शंका विचारल्या तर त्याला उत्तर मिळते की हे धार्मिक कृत्य आहे व याबाबत काहीही शंका विचारायची नसते. या गोष्टी परंपरेने चालत आलेल्या आहेत व त्याप्रमाणेच करायच्या. इतर गोष्टींबाबत हवे तेव्हा प्रश्न विचार. उदा. पक्षी कसे उडतात, मासा कसा पोहतो, मोटार कशी चालते इ.इ. त्यांची उत्तरे मिळतील व जरी संपुर्ण उत्तर देता आले नाही तरी असे प्रश्न विचारल्याचे कौतुक होईल. असे प्रश्न विचारणे, असा चौकसबुध्दीने विचार करणे याला प्रोत्साहन मिळेल. पण धार्मिक कृत्यांबद्दल असा विचारही करण्यास मज्जाव केला जाईल. व हेच मोठेपणी मनावर बिंबलेले राहिल्यामुळे देवविषयक कर्मकांडाविषयी

कोणतीही शंका उपस्थित करणे हे निषिद्ध ही गोष्ट मनात घट्ट बसून जाते.

श्रद्धाविषयक कृत्यांमुळे मनात आनंदाची, सुखाची, आपण काहीतरी महान काम केल्याची भावना निर्माण होते. ते खरे आहे व त्यामुळे श्रद्धा अधिकच घट्ट होतात. त्यामुळे असे होण्यामागचे मानसशास्त्रीय कारण समजून घेणे फार महत्वाचे आहे. याचे कारण आपल्या स्मरण क्रियेत दडलेले आहे. आपल्या आठवणी ज्यावेळी आपल्या मेंदूत साठवल्या जातात त्यावेळी त्यांतील परीपूर्णता व ठळकपणा वेगवेगळा असतो. तो त्या आठवणींच्या स्वरूपावर, त्यावेळेच्या आपल्या मनस्थितीवर अवलंबून असतो. एखाद्या आठवणीत फक्त काही माहिती असेल उदा एखाद्या पुस्तकाच्या लेखकाचे नाव. जर परत हे नाव निघाले तर आपणास ही व्यक्ती अमुक पुस्तकाची लेखक आहे हे आठवते. पण हे जर एखाद्या प्रत्यक्ष पाहिलेल्या व्यक्तीचे नाव असेल तर नावाबरोबर त्या व्यक्तीचा चेहराही नोंदला गेलेला असतो व ते नाव घेतल्यावर आपल्याला तो चेहराही आठवतो. तसेच काही स्मृतींबरोबर त्या वेळेच्या आपल्या भावना, त्या वेळेची आपली मनःस्थिती नोंदलेली असते. त्यामुळे त्यांची आठवण झाली की आपले मन क्षणभर त्यावेळेच्या आपल्या भावना अनुभवते. ही एखादी भीतीदायक आठवण असेल तर त्या आठवणीनेही आपल्या अंगावर एकदम भीतीने काटा उभा राहतो. ही वस्तुस्थिती आपण समजून

घेतली तर धार्मिक उपासनांमुळे मनात निर्माण होणाऱ्या कृतकृत्यतेच्या भावनांमागील कारणमीमांसा करणे सोपे जाईल. कारण धार्मिक उपासना किंवा कर्मकांडे कशी अर्थहीन आहेत हे पटवून देऊनही ते बहुतांश श्रद्धावानांना पटत नाही. याचे कारण त्यांच्या मनात आहे, त्यांच्या अनुभवात आहे हे जाणून घ्यावे लागेल. बहुतांश श्रद्धावानांना त्यांच्या धार्मिक उपासना किंवा कर्मकांडे पार पाडल्यानंतर कृतकृत्य झाल्याचा व मनात अपार समाधानाचा अनुभव येत असतो व ही मनातील खुप सुखदायक भावना ते वारंवार अनुभवत असतात व त्यामुळे त्यांना वैज्ञानिक दृष्टिकोन कितीही समजावून सांगितला तरीही ते पटत नाही. कर्मकांडांचे पालन व त्यामुळे येणारा मानसिक सुखशांतीचा अनुभव यामागील मानसशास्त्रीय रहस्य समजून घेणे गरजेचे आहे. हा मानसिक सुखशांतीचा अनुभव येण्यामागचे कारण आपल्या स्मरण प्रक्रियेत आहे हे समजून घेतले पाहिजे. आपल्या धार्मिक उपासना किंवा कर्मकांडे यांचा आपल्याशी संबंध आपल्या बालपणात आलेला असतो. बालपणातील हे अनुभव आपल्याला पूर्णपणे आठवत नसले तरीही त्यावेळी अनुभवलेल्या घटना व मनातील भावना आपल्या मनावर अत्यंत ठळक ठसा उमटवतात. त्या घटनांकडे लहान मुलाच्या नजरेतून पाहिले पाहिजे. त्याचे आई-वडिल, जवळचे इतर नातेवाईक हे त्याच्यासाठी देवसमानच असतात हे लक्षात ठेवले पाहिजे. इतर वेळी भांडणारे किंवा आपल्या कामाला लाईटली घेणारे हे सर्व देव अत्यंत गंभीर होऊन

मनोभावे या धार्मिक उपासना किंवा कर्मकांडे करत असतात. हे पाहणाऱ्या लहान मुलाच्या मनावर याचा गंभीर परिणाम होत असतो. या धार्मिक उपासना अत्यंत महत्वाच्या आहेत हे त्याच्या मनावर ठसते. मुल थोडे मोठे झाल्यावर ज्यावेळी या धार्मिक उपासनांत सहभागी होऊ लागते त्यावेळी ही अत्यंत महत्वाची गोष्ट आपण आपल्या पालकांच्या बरोबरीने केल्याने आपण काहीतरी महान कामगिरी केल्याची भावना मनात निर्माण होते व मन शांत, कृतकृत्य, समाधानी होते. मोठेपणीही ही उपासना केल्यावर मनातील लहानपणीची ही महानतेची व आत्यंतिक सुखदायक भावना मनात जागी होते व मोठेपणीच्या त्रासाने त्रस्त मनही थोडाकाळ का होईना शांत होते. म्हणून माणसे ह्या उपासना पटत नसले तरीही श्रद्धेने करतच राहतात. यामुळेच पालकांचा धर्म तोच मुलाचा धर्म हे समीकरण सर्वत्र आढळते. अगदी क्वचितच, अपवादात्मक व्यक्तीच आपला धर्म बदलतात हे यामुळेच.

अशारीतीने धार्मिक संकल्पना लहान मुलाच्या मनात खोलवर ठसून त्या त्याच्या ओळखीतच मिसळून जातात. आपण कोण, आपली ओळख काय याच्या उत्तरात आपले नाव, गाव, भाषा यांबरोबरच आपला धर्मही समाविष्ट व निश्चित होतो. या ओळखीबद्दल माणुस नंतर विचार करत नाही. ती मनात गृहीत धरली जाते व तिचा अत्यंत अभिमान बाळगला जातो. बाळ जन्मल्याबरोबर त्याच्या कपाळावर त्यांचे नाव,

गाव, भाषा, धर्म कोणता हे लिहिलेले नसते. मग ही सर्व ओळख कोठून येते? प्रत्येकाने आपली ओळख कशी व का निर्माण झाली आहे हे ओळखणे महत्वाचे आहे. प्रथम व्यक्तीच्या नावापासून सुरुवात करूया. समाजात प्रत्येक व्यक्तीला स्वतंत्रपणे ओळखणे आवश्यक असते. त्यामुळे प्रत्येकास स्वतंत्र नाव त्याच्याजवळच्या पालकांकडून दिले जाते. एवढेच त्याचे महत्व आहे. ते दुसरे दिले गेले असते तर आपण त्या नावाला आपले मानले असते. एकमेकांशी संपर्क साधणे हे भाषेचे कार्य आहे व त्यासाठी आपल्या भोवतालच्या समाजाची भाषा आपण शिकतो व बाळपणी शिकलेली भाषा आपली मातृभाषा होते एवढेच. जर आपण दुसऱ्या राज्यात जन्मलो असतो तर ती भाषा व ते गाव आपले झाले असते. त्यासारखेच आपल्या पालकांचा धर्म लहानपणापासून आपल्या संस्कारातच समाविष्ट झाल्यामुळे तो आपला धर्म होतो. तो आपण विचारपूर्वक स्वीकारलेला नसतो. त्यामुळे आपली ओळख असणाऱ्या नाव, गाव, भाषा व धर्म या सर्व गोष्टी आपणास आपल्या जन्मस्थळाच्या योगायोगाने मिळाल्या आहेत व यापलीकडे त्यांचे महत्व नाही हे जाणून घेतले पाहिजे. या गोष्टींतील फरकामुळे माणसा माणसांत होणारे एकमेकांबद्दलचे गैरसमज व वैर व त्यामुळे होणारी भांडणे व युध्दे हे सर्व व्यर्थ आहे हे समजून घेणे आवश्यक आहे.

बालपणी मनात ठसलेला हा धर्म मोठेपणी सतत घडणाऱ्या धार्मिक कृत्यांमुळे कायम राहतो. या धार्मिक कृत्यांना समाज मान्यता असल्याने ती व्यक्तीच्या हातून घडतच राहतात. माणसाला समाजातील आपली वर्तणूक समाजासारखीच ठेवावी लागते. आपले नातेवाईक, शेजारी, मित्र जे करत आहेत तेच करण्याचा व्यक्तीवर दबाव असतो. आजूबाजूचे सर्वजण करत असलेल्या धार्मिक उपासना पटत नसल्या तरीही त्या न करण्याचे धाडस बहुतांश व्यक्तींकडे नसते. व्यक्ती भिन्न धर्मीय असली तर त्या धर्माच्या उपासना करण्यासही समाज मान्यता मिळते. पण नास्तिक असण्यास मात्र सर्व धर्मियांकडून विरोधच होतो.

माणुस समाजप्रिय प्राणी आहे. समाजातील इतर व्यक्तींशी सहकार्य करणे, सर्वात मिळून मिसळून त्यांच्यासारखे वागणे, समाजातील आपले स्थान ओळखून त्याप्रमाणे वर्तणूक करणे हे गुण माणसांत उपजतच आलेले आहेत. हे कसे ? याचे उत्तर उत्क्रांतीच्या प्रक्रियेत आहे. सजीवांची उत्क्रांती होत गेली आहे व विविध प्रजाती निर्माण झाल्या व त्या प्रजातींत विविध गुणधर्म विकसित होत गेले. जे गुण जीवनात उपयुक्त असतात त्यांचा विकास होत जातो व जे निरुपयोगी असतात त्यांचा न्हास होत जातो. उदा. मांसाहारी प्राण्यांत तीक्ष्ण सुळे व नखे असतात व त्यांत चापल्य जास्त असते. कारण हे गुण शिकारीसाठी आवश्यक आहेत. मांसाहारी प्राण्यांतही त्यांच्या

शिकारीच्या पध्दतीनुसार इतर गुण विकसित होतात. उदा. वाघ हा घनदाट जंगलात राहतो व एकट्यानेच शिकार करतो. त्यामुळे त्याला इतरांची गरज भासत नाही. तो आपली हद्द ठरवतो व त्यात दुसऱ्या वाघाला येऊ देत नाही. त्यामुळे वाघांचे कळप आढळत नाहीत. पण वाघाला लैंगिक भुक् ही असते. त्याकरीता त्याला वाघिणीशी सहकार्य करावेच लागते. त्याच्या हद्दीत चार- पाच वाघिणी आल्या तरी त्याला चालते. हे गुण त्याच्यात उत्क्रांतीत अंगभुत झाले आहेत. पण सिंह, कुत्री हे कळपाने शिकार करतात. त्यामुळे त्यांना परस्परांशी सहकार्य करावे लागते. कळपातील प्रत्येकाचे स्थान ठरते व त्याप्रमाणे प्रत्येकजण राहतो. कळपात राहण्यासाठी आवश्यक गुण त्यांच्यात अंगभुत झालेले आढळतात. त्याप्रमाणे त्या त्या प्राण्याच्या जीवनपध्दतीस अनुसरून गुण त्या प्राण्यांत विकसित व अंगभुत होत जातात. त्याप्रमाणेच माणुस एकटा जगू शकत नाही. त्याला इतरांचे सहकार्य लागते. त्यामुळे समाजात राहण्यासाठी आवश्यक मानसिक गुण त्याच्यात अंगभुत झालेले आहेत. समाजातील इतर घटकांशी सहकार्याने राहणे, समाजातील आपले स्थान ओळखून त्याप्रमाणे राहणे, इतरांसारखे वागणे हे गुण माणसात अंगभुत आहेत. ज्याच्यात हे गुण नाहीत ती व्यक्ती समाजाबाहेर फेकली जाते व ती समाजाबाहेर जगूच शकत नाही व त्यामुळे अशा विसंवादी गुणांचा समाजात प्रसार होत नाही. त्यामुळे समाजात सर्वांसारखे राहण्याचा गुण बहुतांश मानवांत अनुवंशिकतेने

आलेला असतो. त्यामुळे समाजातील प्रस्थापित श्रध्दा सर्वजण सहज आत्मसात करतात.

देव ही मानवी मनाची एक अत्यावश्यक गरज आहे. जगातील बहुसंख्य लोक देव अस्तित्वात आहे, तो आपली काळजी घेतो आहे व त्याने (किंवा त्याच्या प्रेषिताने) सांगितलेल्या मार्गाने आपण चाललो तर आपण सुखी होऊ या श्रध्दने जीवन जगत असतात. देव अस्तित्वात नाही ही कल्पनासुध्दा त्यांना भयकंपित करुन सोडते. जसे आईविना बाळाचे होते. मी खुप वेळा पाहतो माझ्याकडे एखादी स्त्री रुग्ण तपासण्याकरिता आलेली असते. बरोबर तिचे पहिले दीड ते दोन वर्षांचे मुल व नवरा किंवा आई असते.आत आल्यानंतर प्रथम सर्वजण समोर बसतात. मुल बाबांच्या किंवा आजीच्या मांडीवर निवांत बसलेले असते किंवा खाली उतरुन इकडे तिकडे काय काय आहे हे पाहात असते. रुग्णाची माहिती घेऊन झाली की मी तिला पडद्याच्या आत तपासणीसाठी चला असे सांगतो व ती पडद्याच्या आत येते. त्याबरोबर त्या मुलाच्या वागण्यात एकदम फरक पडतो. ते आईच्या मागे जाण्याचा प्रयत्न करते. मग बाबा किंवा आजी त्याला उचलून घेतात व थांबवतात. त्याबरोबर ते जे भोकाड पसरते की काही केले तरीही थांबत नाही. अरे आई जरा तपासायला फक्त पडद्याच्याआड गेली आहे, पाच मिनिटांत परत येईल, तोवर हा खाऊ घे, हे बघ काय आहे इ. इ. काहीही सांगा. पण आई

तपासून परत येईपर्यंत ते काही थांबत नाही. का होते असे? आधीही ते बाबाच्याच मांडीवर होते किंवा निवांत खाली खेळत होते. मग आत्ताच काय बदल झाला? याचे कारण म्हणजे त्याला जे दिसते आहे तेवढेच त्याचे विश्व व त्या विश्वात आई हवीच. आई काही काळापुरतीच गेलेली आहे व लांब कोठे नसून फक्त पडद्याआड गेलेली आहे व पाच-दहा मिनिटांत ती परत येणार आहे हे समजण्याची त्याची मानसिक क्षमता अद्याप नाही. (ही क्षमता अडीच ते तीन वर्षांपर्यंत येते. ही मुले मात्र शांत राहतात. रडत नाहीत.) त्यामुळे आई दृष्टिआड झाली तर त्याला चैन पडत नाही. मन इतर कोणत्याही गोष्टीकडे वळत नाही. व हीच मानसिक अवस्था देवाबाबत बहुतेक श्रद्धावानांची असते. देव नसण्याच्या शक्यतेचा विचारही त्यांना सहन होत नाही. त्यामुळे याबाबत ते काहीही चिकित्सा करू शकत नाहीत.

या सर्व विवेचनावरून आपल्या श्रद्धा आपल्या मनात कशा आल्या आहेत हे समजून घेतले तर त्यांची वैज्ञानिक पध्दतीने चिकित्सा करणे शक्य होईल. ही चिकित्सा कशी करावी हे पुढील प्रकरणात पाहूया.

वैज्ञानिक दृष्टिकोन

आपल्या समजूती, श्रध्दा, संकल्पना इ. ची चिकित्सा वैज्ञानिक दृष्टिकोन ठेऊन करावी असे म्हटले जाते. अंधश्रध्दा निर्मुलन करण्यासाठी वैज्ञानिक दृष्टिकोन अवलंबावा म्हणजे सर्व अंधश्रध्दा आपोआप दुर होतील असे म्हटले जाते. तेव्हा हा वैज्ञानिक दृष्टिकोन म्हणजे काय हे नीट समजून घेतले पाहीजे व देवाच्या शोधात त्याचा कसा वापर करणे आवश्यक आहे हे पाहूया.

वैज्ञानिक दृष्टिकोन नावाचा असा चष्मा मिळत नाही की जो घातला की सर्व स्वच्छ स्पष्ट दिसू लागते व सर्व अंधश्रध्दा नष्ट होतील. वैज्ञानिक दृष्टिकोन ही एक चिकित्सा पध्दती आहे. विश्वातील विविध वस्तू, विविध प्रकारच्या शक्ती किंवा उर्जा व घटना यांना समजून घेण्याची ही एक पध्दत आहे. ही पध्दत काय आहे, तीचा वापर कसा करायचा व त्यात कोणते अडथळे आहेत हे समजून घेतले पाहीजे.

वैज्ञानिक चिकित्सा पध्दतीतील महत्वाची तत्वे खालील प्रमाणे

१) मोकळेपणा — विज्ञानात कोणालाही कोणताही प्रश्न विचारण्याची मोकळीक असते. माणसांनी विचार

करावा, त्यांना प्रश्न पडावेत, त्यांची उत्तरे शोधावीत, त्या उत्तरांची पडताळणी घ्यावी व परत विचार करावा हाच विज्ञानाचा आग्रह आहे.

२) अज्ञानाचा स्वीकार - जर एखादी गोष्ट माहित नसेल तर ते मान्य करणे व शोधण्यासाठी प्रयत्न करणे. देवाला माहित किंवा देव करतो म्हणून सोडुन द्यायचे नाही.

३) ग्रंथप्रामाण्य किंवा परंपरा प्रामाण्य मान्य नाही. एखादी गोष्ट पुरातन ग्रंथांत लिहिलेली आहे व त्यामुळे तीच खरी आहे किंवा ती पुरातन काळापासून परंपरेने चालत आली आहे. त्यामुळे ती खरी आहे. इतर पुराव्याची गरज नाही हे म्हणणे विज्ञानाला मान्य नाही. जुन्या वैज्ञानिक ग्रंथातील मतांबाबतही ती मते चुकीची आहेत असे सांगण्यास मोकळीक आहे. फक्त ते सिध्द केले पाहिजे.

४) वस्तूनिष्ठ गुणधर्म— कोणत्याही वस्तूचे गुणधर्म हे त्या वस्तूवरच अवलंबून असले पाहिजेत. ते पाहणाऱ्यावर अवलंबून असू नयेत. कोणत्याही व्यक्तीने पाहिले तरी सर्वांना समान गुणधर्म आढळले पाहिजेत.

५) सुस्पष्ट व्याख्या — जी वस्तू शोधायची असेल तिची सुस्पष्ट व्याख्या असली पाहिजे. सजीवाची एखादी नवीन प्रजाती शोधल्याचा दावा कुणी केला तर त्या प्रजातीची सर्व लक्षणे व ती यापूर्वी माहिती असलेल्या प्रजातींपासून कशी भिन्न आहे हे सुस्पष्टपणे दाखवून द्यावे

लागते. पदार्थांचे नवीन मुलभुत कण शोधताना त्यांचेही गुणधर्म - त्यांचे वजन, त्यांवरील प्रभार, त्यांचा स्पिन इ. गुणधर्म सुस्पष्ट असावे लागतात. एखादे नवीन औषध शोधले गेले असेल तर त्याची नेमकी रासायनिक संरचना, त्याचे प्रमाण, देण्याची पध्दत, त्याचे कार्य कसे होते याची कारणमीमांसा स्पष्ट करावी लागते.

६) मुलभुत कारणापर्यंत पोचण्याचे लक्ष्य— अ मुळे ब क्रिया होत असेल तर अ मधील नेमक्या कोणत्या घटकामुळे ती क्रिया होते व ती कशी होते हे समजून घेण्याचा प्रयत्न करणे. अनेक औषधे ही वनस्पतींपासून मिळवण्यात येतात. त्यांचा वापर पूर्वीपासून चालूच होता. पण हा औषधी गुणधर्म त्या वनस्पतीमधील नेमक्या कुठल्या घटकामुळे होतो व तो घटक कसे कार्य करतो हे शोधण्याचा प्रयत्न आधुनिक विज्ञानानेच केला आहे. उदा. हातापायांना येणारी सुज कमी करण्यासाठी युरोप मध्ये फॉक्सग्लो झाडाचा वापर होत असे. पण त्यातील मुख्य क्रियाशील घटक डीगॉक्झीन हा शोधून त्याचा नेमक्या प्रमाणात वापर कसा करायचा हे शोधणे ही विज्ञानाची पध्दती होय.

७) पुनःपुन्हा येणारी प्रचिती - त्या गोष्टीचा आढळ ज्या परिस्थितीत होतो त्या परिस्थितीत ती परत आढळली पाहिजे. ही क्रिया वेगवेगळ्या वेळी व वेगवेगळ्या निरीक्षकांना आढळली पाहिजे.

८) तर्क संगती - ती गोष्ट तशी का आहे याची कारण मीमांसा करता आली पाहिजे व ही कारण मीमांसा तर्कसंगत पाहिजे. या तर्कसंगतीने ठरावीक परिस्थितीत काय होईल याचे भाकित करता आले पाहिजे व ते बरोबर आढळले पाहिजे.

९) प्रयोग - वरील तर्कांचे प्रयोगाने प्रत्यय घेता आले पाहिजेत. हे प्रयोग शक्य तेथे prospective double blind case control study या गोल्ड स्टॅण्डर्ड पध्दतीने केले पाहिजेत.

१०) अनेकांच्या पडताळ्यानंतर मान्यता. प्रयोग अनेक व्यक्तींनी स्वतंत्रपणे केले पाहिजेत व सर्वांचे निष्कर्ष समान आले पाहिजेत. अनेकांनी प्रयोग केल्यावरच त्या संशोधनाला मान्यता मिळते.

११) पूर्वग्रह रहित दृष्टिकोन — घटनांचा विचार करुन अर्थ लावताना, प्रयोग करताना मन मोकळे ठेवणे अत्यावश्यक आहे. विविध शक्यतांचा विचार केला पाहिजे. एखाद्या घटनेमागे अमुकच एक कारण असणार असा मनात पूर्वग्रह असेल तर त्या कारणास अनुकूल अशाच बाबी विचारात घेतल्या जातात व प्रतिकूल बाबींकडे दूर्लक्ष केले जाते व मग चुकीचे निष्कर्ष निघतात.

१२) संख्याशास्त्राच्या चाळणीतून निष्कर्ष सिध्द होण्याची आवश्यकता - घटनांचा अभ्यास करताना ती घटना घडण्याची संभाव्यता (Probability) किती आहे याचा नीट अभ्यास असणे आवश्यक आहे. त्यानंतरच आपल्या कृतीमुळे काय बदल झाला हे कळून येईल.

वरील मुलभुत तत्वांचे पालन करीत संशोधन करताना यातील टप्पे खालील प्रमाणे आहेत.

चिंतन - निरीक्षण - अनुमान - प्रयोग - सिध्दता

चिंतन म्हणजे विचार करणे. ह्या क्रियेत प्रथम कशाचा विचार करायचा हे निश्चित करावे लागते. विचारी मनाला असंख्य प्रश्न पडत असतात. असे प्रश्न पडणे हे विचारी मनाचे प्रमुख लक्षण आहे. विश्वात घडणाऱ्या विविध घटना का घडतात, त्या तशाच का घडतात हे प्रश्न पडल्याशिवाय त्यांची उत्तरे मिळणार नाहीत व मानवी ज्ञानाची प्रगती होणार नाही. मनात उद्भवणाऱ्या या असंख्य प्रश्नांपैकी कोणता प्रश्न आपण सोडवायचा हा निर्णय प्रथम होणे आवश्यक असते. आइनस्टाइन हे थोर शास्त्रज्ञ होते व त्यांच्या सापेक्षतावादाने विज्ञानात क्रांतीकारक बदल घडवले. पण त्यांनी आपली बुद्धीमत्ता पदार्थविज्ञानात वापरण्याचा निर्णय घेतला. त्यांनी जर औषधशास्त्रात संशोधन केले असते तर कोणास ठाऊक कदाचित पेनिसिलीनचा शोध ५० वर्षे आधी लागला असता व लाखोंचे जीव वाचले असते. पण कोणत्या विषयात संशोधन करायचे हा

निर्णय वैयक्तिक असतो. सर्व विषयांत प्राविण्य मिळवता येत नाही. मग स्वतः निवडलेल्या विषयात कितीही प्राविण्य मिळाले तरी दुसऱ्या विषयात त्या विषयातील अधिकारी व्यक्तीवर विश्वास ठेवला जातोच. त्यामुळे बरेच शास्त्रज्ञही देवाधर्माचा विषय आला की निरीश्वरवादी भुमिका न घेता त्या क्षेत्रातील तज्ञ म्हणजे गुरुंवर विश्वास ठेवतात. ही खरोखर खेदजनक बाब असली तरीही अटळ आहे.

निरीक्षण — कोणतीही घटना किंवा क्रिया कशी घडते याबाबत विचार करताना त्याबाबत निरीक्षण करून जास्तीत जास्त माहिती जमवणे ही दुसरी पायरी आहे.

अनुमान — जमविलेल्या माहितीचा व तोपर्यंतच्या प्रयोगसिद्ध अनुमानांच्या आधारे तर्कशास्त्र, संख्याशास्त्र व गणितशास्त्र यांच्या साहाय्याने घटनांबद्दल अनुमान करावे लागते. या अनुमानांवर आधारित विशिष्ट परिस्थितीत काय घडेल याचे भाकित करता आले पाहिजे व ते बरोबर यावे लागते.

प्रयोग — प्रत्यक्ष प्रयोग करून असे भाकीत सिद्ध झाल्यानंतरच असे अनुमान मान्यता पावते.

तसेच हे प्रयोग अनेक स्वतंत्र व्यक्तींनी स्वतंत्रपणे करणे व त्या प्रयोगांचे निष्कर्ष समान येणे आवश्यक आहे व त्यानंतरच ते अनुमान सिद्ध होते.

वैज्ञानिक दृष्टिकोनाची मुलभुत तत्वे व कार्यपध्दतीतील टप्पे पाहिल्यानंतर त्यांचा वापर प्रत्यक्षात कसा केला जातो याची उदाहरणे पाहिल्यावरच आपल्याला ती तत्वे व कार्यपध्दती समजू शकेल. श्रध्दांचा व वैद्यकीय क्षेत्राचा बराच जवळचा संबंध आहे. आपले व आपल्या निकटवर्तीयांचे आरोग्य हा आपल्या अत्यंत जिव्हाळयाचा विषय असतो. कारण आजारपण व त्यातून दिसणारा मृत्यू हा सर्वांच्या दृष्टीने सर्वोच्च प्राधान्याचा विषय असतो. आजार का उद्भवतात व ते बरे करण्याकरिता काय केले पाहिजे या विषयाशी बऱ्याच श्रध्दा निगडीत आहेत. त्यामुळे वैज्ञानिक दृष्टिकोनाची कार्यपध्दती पाहताना वैद्यकीय विषयाबाबत मी जास्त विवेचन केले आहे. तसेच याबाबत वैद्यकीय क्षेत्रात खुप संशोधन झाले आहे व विविध पध्दती विकसित झाल्या आहेत.

प्रथम एखाद्या गोष्टीचे अस्तित्व आहे की नाही हे विज्ञानाने कसे शोधले व मान्य केले जाते ते पाहूया. कोणतीही गोष्ट असूच नये किंवा असावीच अशी वैज्ञानिकांची इच्छा नसते. फक्त पुराव्याशिवाय कोणतीही गोष्ट मान्य करायची नाही हेच तत्व पायाभुत. एखादा नवीन प्राणी, वनस्पती, सुक्ष्मजीव, एखादे नवीन रासायनिक संयुग शोधण्याचीच वैज्ञानिकांची पराकाष्ठा चालू असते

एखादी भौतिक वस्तू आहे की नाही हे ठरविण्यासाठी ती प्रत्यक्ष दिसणे हा एक निकष आहे. उदा. एखादा नवीन प्राणी

अस्तित्वात आहे की नाही हे ठरविण्यासाठी तो दिसला पाहीजे किंवा त्याच्या शरीराचे काही अवशेष तरी मिळाले पाहिजेत. तो कोणा एखाद्याच व्यक्तीला दिसून चालणार नाही. अनेकांना अनेक वेळा तो दिसला पाहीजे. त्याचे छायाचित्र जरी एखाद्याने सादर केले तरीही त्या छायाचित्राचे सखोल परीक्षण केले जाईल. ते जेथे काढण्यात आले आहे तेथे विस्तृत शोध माहिम घेतली जाईल. जर तो खरोखर अस्तित्वात असेल तर त्याच्या इतरही काही खाणाखुणा मिळतील. मगच त्याचे अस्तित्व मान्य होईल. असेच उदाहरण हिमबिबटयाचे आहे. हिमबिबटया हिमालयातील दूर्गम बर्फाळ प्रदेशात राहतात व सहसा दिसून येत नाहीत. त्यांचे दर्शन अत्यंत दूर्मिळ असले तरीही ते अस्तित्वात असल्यामुळे संशोधकांनी अत्यंत चिकाटीने खुप संशोधन करून त्यांचे फोटो व राहण्याच्या जागांविषयी खुप माहिती जमविली आहे. याउलट यति, लॉच नेक मॉन्स्टर यांचे शोध घेऊनही अस्तित्व सिध्द झालेले नाही.

हे झाले मोठ्या वस्तूंबाबत. पण सुक्ष्म गोष्टींचे काय ? सुक्ष्म जीव शोधण्यासाठी सुक्ष्म दर्शक यंत्रांतून पाहणी केली जाते. इलेक्ट्रॉन मायक्रोस्कोपच्या साहाय्याने विषाणूंचेही दर्शन शक्य झाले आहे. पदार्थाचे रेणू व अणू व अणूंचे घटक पाहणे मात्र अशक्य आहे. पण त्यांनाही काही निश्चित आकारमान आहे व सुनिश्चित रासायनिक गुणधर्म आहेत, ज्यांच्यामुळे त्यांचे अस्तित्व सिध्द होते. अणूघटकांचे अस्तित्व शोधण्यासाठी

त्यांच्या इतर कणांबरोबर होणाऱ्या क्रिया व त्यांतून निर्माण होणारी प्रारणे यांचाच आधार घ्यावा लागतो. पण यांचेही सुनिश्चित निकष मान्य झालेले आहेत. हे पदार्थाबाबत झाले. तसेच उर्जेच्या विविध रुपांचेही आहे. विद्युतचुंबकीय लहरींचा शोध घेऊन मानवाला अदृश्य असणाऱ्या इन्फ्रारेड, अल्ट्रा व्हायोलेट, क्ष किरण, गॅमा किरण व कॉस्मिक किरण शोधण्यात आले आहेत. तसेच आपल्याला ऐकू न येणाऱ्या स्वनातीत ध्वनिलहरींचे अस्तित्वही शोधण्यात आले आहे. त्यासाठी किती प्रयत्न केले जातात याची खालील दोन उदाहरणे पाहूया.

पदार्थाचे मुलभुत कण शोधण्यासाठी निर्माण केलेला लार्ज हॅड्रॉन कोलायडर. हा जिनिव्हा जवळ निर्माण केलेला जगातील सर्वात मोठा पार्टिकल अॅक्सीलरेटर आहे. तो २६.७ कि.मी. परिघाच्या गोलाकार बोगद्यात आहे व हा बोगदा जमिनीखाली ५० ते १७५ मी. खोलीवर आहे. याचे कार्य शुन्याखाली २७१.२५ सें. तपमानावर चालते. त्यासाठी ९६ टन द्रव हेलिअम वायू वापरला जातो. हा चालविण्यासाठी २२० मेगॅवॅट वीज लागते. हा तयार करण्यासाठी १०० देशांतील १०००० हुन जास्त संशोधक १० वर्षे काम करत होते व त्यासाठी ६३००० कोटी रुपये खर्च आला आहे.

असेच उदाहरण गुरुत्वीय लहरींचे अस्तित्व सिध्द करण्यासाठी निर्माण केलेल्या लिगो विषयी. लेसर इंटरफेरोमीटर ग्रॅव्हिटेशनल वेव्ह ऑब्झर्वेटरी अमेरिकेत दोन

ठिकाणी निर्माण केली आहे व तिसरी आता महाराष्ट्रातही निर्माण होत आहे. यात प्रत्येकी चार कि.मी. लंबीचे दोन बोगदे एकमेकाला काटकोनात जोडलेले असतात. हे बोगदे अत्यंत सरळ व एका पातळीत असावे लागतात. त्यांच्या टोकाला ठेवलेल्या आरशांवरून लेसर शलाका परावर्तीत करून त्यांचा इंटरफेरन्स अभ्यासला जातो. या प्रयोगशाळांच्या निर्मितीसाठी ४२०० कोटी रुपये खर्च केला गेला आहे.

या उदाहरणांवरून हे लक्षात येईल की वैज्ञानिकांना नवनवीन गोष्टी शोधायचाच ध्यास आहे व त्यासाठी कितीही परिश्रम करायला त्यांची तयारी असते. त्यामुळे देवाचे अस्तित्व शोधायलाही वैज्ञानिकांची तयारी आहेच. फक्त असे प्रयोग करण्याची व त्या प्रयोगांचे निष्कर्ष मान्य करण्याची तयारी हवी.

भौतिक रूपातील अस्तित्व म्हणजे पदार्थ व उर्जा यांच्या विविध रूपांच्या अस्तित्वांच्या शोधाबाबत पाहिले. पण त्यांच्या परस्परांबरोबरच्या क्रियांचा शोध विज्ञान कसे घेते? विशेषतः मानवी जीवनावर यांचा परिणाम होतो की नाही व होत असल्यास तो कसा व किती होतो याचा मोठा अभ्यास विज्ञानाने केला आहे व विज्ञानाची वैद्यकीय शाखाच तयार झाली आहे. हा अभ्यास कसा केला जातो हे समजून घेणे महत्वाचे आहे. उदा. क या आजारावर ख हे औषध गुणकारी आहे की नाही यावर संशोधन करायचे आहे. मग प्रथम क या आजाराची

सविस्तर व निश्चित माहिती आवश्यक आहे. हा आजार कशामुळे होतो, त्याची लक्षणे कोणती, त्याचे निश्चित निदान कसे करायचे, या आजाराचा नैसर्गिक कालक्रम कोणता इ.इ. माहिती आवश्यक आहे. तसेच ख या औषधाचीही माहिती — ते कसे ओळखायचे, त्याची शुध्दता कशी ठरवायची, ते कोणत्या प्रमाणात, कोणत्या मार्गाने द्यावयाचे हे निश्चित करावे लागेल. त्यानंतर ते औषध परिणामकारक आहे की नाही हे सिध्द होण्याकरिता अभ्यास करावे लागतील. हे प्रयोग करण्यासाठी double blind case control study with placebo हे गोल्ड स्टॅण्डर्ड आहे व जेथे शक्य असेल तेथे हीच पध्दत अवलंबणे आवश्यक आहे. या अभ्यासाचे मुख्य दोन प्रकार आहेत.

गतकालिक व भावी अभ्यास — घडणाऱ्या घटना का घडतात या संबधी अनुमान करण्यासाठी घटनांच्या मागील इतिहासात जाऊन कारणे शोधावी लागतात. याला गतकालिक अभ्यास (Retrospective study) म्हणतात. तोंडाच्या कर्करोगाचे काय कारण असावे याचे अनुमान करण्यासाठी प्रथम अशा रुग्णांची यादी करावी लागेल व त्यांच्यासंबंधी सर्व माहिती जमवावी लागेल. त्यांचे वय, लिंग, राहण्याचे ठिकाण, कामाचे ठिकाण, तेथील परिस्थिती, व्यसने अशी जास्तीत जास्त माहिती जमवली जाते. नंतर या माहितीचे विश्लेषण करून त्यात कोणते साम्य आढळते ते पाहिले जाईल. तोंडाच्या कर्करोगाच्या बहुतांश रुग्णांत तंबाखु सेवनाचे प्रमाण जास्त

आढळेल. यावरून तंबाखु सेवनामुळे तोंडाचा कर्करोग होतो असे अनुमान निघेल.

भावी अभ्यासात सर्वसाधारणपणे आधी करण्यात आलेल्या गतकालीक अभ्यासावरून केलेल्या अनुमानांची पडताळणी केली जाते. यात निरीक्षण करायच्या व्यक्तींचे दोन गट करावे लागतात. हे दोन्ही गट बाकी सर्व गोष्टींत समान असावे लागतात व फरक ज्या बाबत संशोधन करावयाचे आहे त्या एकाच गोष्टीचा असावा लागतो. या दोन्ही गटांचे ठरलेल्या कालावधीत निरीक्षण करावे लागते व नंतर त्यांत आढळलेल्या बदलामुळे आपले अनुमान चुक की बरोबर हे पडताळता येते. भावी अभ्यास हे तीन पध्दतीने करतात. उघड पध्दत, एक बाजू अंध, दोन्ही बाजू अंध (open, single blind & double blind). उघड पध्दतीत निरीक्षक व रुग्ण दोघांनाही आपण कोणते औषध घेतो आहीत हे माहित असते. एक बाजू अंध या पध्दतीत कोणत्या रुग्णाला कोणते औषध दिले जात आहे हे निरीक्षकाला माहित असते पण आपण कोणते औषध घेत आहोत हे रुग्णाला माहित नसते. दोन्ही बाजू अंध या पध्दतीत कोणत्या रुग्णाला कोणते औषध दिले जात आहे हे निरीक्षकाला व रुग्णाला माहित नसते. ही माहिती एका त्रयस्थ व्यक्तीकडे असते व अभ्यास पूर्ण होऊन निष्कर्ष काढल्यावर ही माहिती उघड केली जाते.

वैद्यकीय क्षेत्रात नवीन औषधाची परिणामकारकता सिध्द करण्यासाठी दोन्ही बाजू अंध ठेऊन प्लासिबोसह केलेला भावी अभ्यास गोल्ड स्टॅण्डर्ड मानला जातो. हा कसा करतात हे थोडक्यात पाहुया. समजा आपल्याला क्ष या आजारावरील अ व ब या दोन औषधांपैकी कोणते औषध अधिक प्रभावी आहे हे तपासायचे आहे. या संशोधनाचे टप्पे खालीलप्रमाणे असतील.

पहिला टप्पा रुग्णालयाच्या एथिक्स कमिटीची मान्यता. हे संशोधन करताना कोणाही रुग्णास त्यामुळे हानी होणार नाही याची खात्री केली जाते.

दुसरा टप्पा अ व ब या औषधांच्या मात्रा रुग्ण व डॉक्टर दोन्ही बाजूंना कळणार नाहीत अशा पध्दतीने तयार केल्या जातात. या गोळ्या वरून समान दिसतातच पण त्यावरील औषधांचे नाव बदलून अ ऐवजी क व ब ऐवजी ख असे लिहीले जाते. क व ख म्हणजे कोणती औषधे आहेत हे एका त्रयस्थ व अभ्यासात भाग न घेणाऱ्या ड या व्यक्तीसच माहित असते. या क व ख या गोळ्यांबरोबर ग नावाची गोळीही समाविष्ट केली जाते. या ग गोळीत कोणतेही औषध नसते. ती प्लासिबो म्हणून समाविष्ट केलेली असते. या प्लासिबोबद्दल नंतर पाहुच.

तिसरा टप्पा रुग्णांची निवड. हा टप्पा फार महत्वाचा असतो. रुग्णांची संमती घेऊनच त्यांना सहभागी केले जाते.

निवडलेल्या रुग्णांचे तीन गट करताना तीन्ही गटातील रुग्ण वय, लिंग, इतर आजार, क्ष या आजाराची अवस्था अशा सर्व बाबतीत समान असावे लागतात. या तीन्ही गटांना गटानुसार क किंवा ख किंवा ग हे औषध ठरावीक काळ दिले जाते. या कालावधीत त्यांचे निरीक्षण करून क, ख व ग पैकी कोणते औषध किती गुणकारी आहे हे पाहिले जाते. तसेच कोणाचे किती व कोणते दुष्परिणाम आढळले हे ही नमुद केले जाते. त्यानंतर ड कडून क , ख व ग ची खरी ओळख सांगितली जाते. त्यानंतरच अ व ब ची परिणामकारकता सिध्द होते.

अशा एका अभ्यासावरूनच मान्यता मिळत नाही. अनेक संस्थांतील अनेक संशोधकांकडून असेच अभ्यास केले जातात व सर्वांकडून समान निष्कर्ष आल्यानंतरच त्यास मान्यता मिळते.

प्लासिबो परिणाम — डॉक्टरांनी आपल्याला तपासून औषध दिले आहे व ते घेतल्याने आपण आता बरे होणार आहोत या रुग्णाच्या निव्वळ श्रध्देने रुग्णाला बरे वाटते. यास प्लासिबो परिणाम म्हणतात.या क्रियेत दिलेल्या औषधाचा काहीच सहभाग नसतो. प्लासिबो ही ग्लुकोज किंवा स्टार्च पावडर असलेली पण वरून औषधाच्या गोळीसारखी दिसणारी गोळी असते. पण तरीही रोग्याला बरे वाटते. हाच प्लासिबो परिणाम.

बरेच आजार मनोशारिरीक असतात. म्हणजे आजाराचा काही भाग शारिरीक असतो व काही भाग मानसिक

असतो. प्रत्येक व्यक्तीची मानसिकता व सहनशक्ती भिन्न असते. त्यामुळे आजारामुळे होणाऱ्या शारिरीक वेदनेला प्रतिसाद भिन्न असतो. एकाच तीव्रतेची वेदना काहीजण हसतमुखाने सोसतील तर काही गडबडा लोळत आरडा ओरडा करतील. प्लासिबो परिणामामुळे कमकुवत मनाला बळ मिळते व आजाराला तोंड देण्याची क्षमता वाढते. प्लासिबो परिणाम हा वेदनादायी आजारात जास्त दिसतो. कारण वेदना सहन करण्याच्या शक्तीनुसार या आजाराची तीव्रता कमी - जास्त भासते. वेदना किती तीव्र हे व्यक्तीसापेक्ष असते. प्रसुती वेदना सर्वात तीव्र मानल्या जातात. पण तोंडातून जराही आवाज न करता त्या सहन करणाऱ्या स्त्रियाही असतात. या उलट साधे इंजेक्शन घेतानाही ओरडणाऱ्या व्यक्तीही असतात.

अशीच माझ्याकडे एक १८ वर्षाची मुलगी आली होती. पाळीच्या दिवसांत पोटात फारच दुखते अशी तिची तक्रार होती. मी तिला दोन प्रकारच्या गोळ्या दिल्या. पिवळी गोळी वेदनाशामक होती व पोटात दुखले तर घे असे सांगितले. लाल गोळी रक्त वाढीकरिता होती. ती रोज एक घे असे सांगितले. १५ दिवसांनी ती मला परत भेटली तेव्हा म्हणाली की तुमच्या गोळ्यांनी मला खुप बरे वाटले. या पाळीला मी दोनच लाल गोळ्या घेतल्या. मला काहीच त्रास झाला नाही. पण त्या रक्त वाढीच्या पिवळ्या गोळ्या घ्यायला मात्र मी विसरले. यालाच म्हणायचे प्लासिबो परिणाम. ही सत्य गोष्ट आहे. मी तिला

प्लासिबो परिणामाबद्दल सांगितले व पाळीच्या वेळी पोटात दुखणे यात मानसिकतेचाच मोठा भाग असतो हे समजावुन सांगितले. त्यानंतर तिला आता फारसा त्रास होत नाही व गोळ्या घ्याव्या लागत नाहीत.

या प्लासिबो परिणामामुळे औषधांच्या उपयोगितेविषयीच्या प्रयोगात शक्य असेल तेथे औषधाची प्लासिबोबरोबर तुलना केली जाते.

वैज्ञानिक चिकित्सा पध्दतीची ही थोडक्यात माहिती घेतल्यानंतर ही पध्दती देवाच्या शोधाकरिता कशी वापरता येईल हे पाहूया. अर्थात या शोधात सर्वात मोठा अडथळा देवाची परिक्षा बघायची नसते या संकल्पनेचा आहे. पण त्यावरील चर्चा नंतर करूच. पण जर कोणी अश्रद्धपणे व वैज्ञानिक पध्दतीने देवाचा शोध करायला तयार झाले तर हा शोध कसा घेता येईल ?

देव आहे की नाही हे वैज्ञानिक दृष्टिकोनाने कसे शोधता येईल? देवाचे अस्तित्व सिध्द होण्यासाठी काय पुरावा लागेल? देव नाही हे सिध्द करता येईल का?

देवाचा वैज्ञानिक दृष्टिकोनाने शोध घेताना प्रथम हे लक्षात घेतले पाहिजे की देव असू नये अशी वैज्ञानिकांची इच्छा नाही. देवाचे अस्तित्व सिध्द झाल्यास वैज्ञानिकांनाही अत्यानंदच होईल. पण एखादी वस्तू किंवा शक्ती आहे की नाही याचा विचार करताना ती आहे हे सिध्द करावे लागते. ती नाही हे

सिध्द करणे अशक्य असते. कारण संपूर्ण विश्वाची संपूर्ण माहिती असणे व ती संपूर्णपणे पडताळणे अशक्य आहे. अजुनही अनेक अकल्पनीय व अज्ञात प्राणी व वनस्पतींचा, शक्तींचा व पदार्थांच्या अवस्थांचा शोध लागतोच आहे. पण अशा गोष्टींचे अस्तित्त्वच सिध्द केले जाते. उदा. मत्स्यकन्या नाहीत हे सिध्द करणे शक्य नाही. पण त्या असतील तर त्यांचे अस्तित्त्वाचे पुरावे मिळाल्याशिवाय त्यांचे अस्तित्त्व मान्य केले जाऊ शकत नाही. मत्स्यकन्या नाहीत हे सिध्द करा नाहीतर त्यांचे अस्तित्त्व मान्य करा हे म्हणणे चुकीचे ठरेल. त्या प्रमाणेच देव नाही हे सिध्द करणे अशक्य आहे. देव आहे हे सिध्द व्हावे लागेल.

मग देवाचा शोध घेताना प्रथम देवाची व्याख्या करावी लागेल. येथूनच मुलभुत मतभेद निर्माण होतात. देवाची व्याख्या करण्यास श्रध्दावान तयार होत नाहीत. पण अश्रध्दपणे देवाचा शोध घेताना काय निकष लावावे लागतील?

१) देवाचे भौतिक रूपातील अस्तित्त्व कोठे असल्यास ते सापडले पाहिजे. देव लांब, अत्यंत दूर्गम ठिकाणी उंच पर्वतावर, आकाशातील स्वर्गात राहतो अशी प्राचीन काळी कल्पना होती. पण उंच उंच पर्वत शिखरे शोधूनही देव सापडला नाही. त्यामुळे कोणीही श्रध्दावान प्रत्यक्ष देव अमुक ठिकाणी सापडेल असे म्हणत नाही. देवविषयक मुलभुत संकल्पना बदलली आहे. देव निर्गुण व निराकार आहे, त्याला हवे तेव्हा तो त्याला हवा तसा प्रगट होतो, तो कधी, कुठे व कसा प्रगट

होईल हे श्रध्दावानही सांगु शकत नाहीत. त्याचे निश्चित ठिकाण नाही. तो सर्वत्र आहेच पण शोधायला गेलात तर कोठेच सापडणार नाही. त्यामुळे अशा निर्गुण व निराकार शक्तीच्या अस्तित्वाचा निकष ठरवणे अशक्य होते व निश्चित निकष नसल्यास विज्ञानाने शोध घेणे अशक्य होते. पण अजुनही कोणी अमुक ठिकाणी देव आहे असे दाखवुन देईल तर तेथे जाऊन पडताळणी करायची वैज्ञानिकांची तयारी आहेच.

२) प्रत्यक्ष देवाच्या अस्तित्वाचा निकष ठरत नसेल तर जेथे दैवी शक्तीचा वास आहे अशा स्थळात किंवा मुर्तीतील दैवी शक्तीचा शोध घेता येईल काय? असे स्थळ किंवा मुर्ती इतर स्थळे किंवा दगडांहून भिन्न आहेत असे आढळले पाहिजे. अशा स्थळात काही भौतिक बदल उदा. चुंबकीय क्षेत्रातील बदल कोणी सिध्द केले तर तो देवाच्या अस्तित्वाचा एक निकष ठरू शकेल. पण असे बदल किंवा भिन्नता अद्याप कोणी सिध्द केलेली नाही.

३) दैवी अवतार किंवा संत असल्याचा दावा खुपदा केला जातो. यांबाबतही हे संत इतर व्यक्तींहून भिन्न असल्याचे सिध्द झाले पाहिजे. देवाला निसर्गाचे नियम लागू पडत नाहीत. मृत्यू हा निसर्गाचा अटळ नियम आहे. जे जे सजीव आहे ते मरणारच. आजपर्यंत कोणीही अमर झाले नाही. देवाचे सर्व अवतार, पुत्र, प्रेषित, संत हे सर्व मृत्यू पावले. आता कोणीही

हयात नाही. जर एखादा संत तरी अमर असता तर त्यामुळे देवाचेही अस्तित्व सिध्द झाले असते.

४) सर्वात अखेरचा व सर्वात महत्वाचा निकष व देवविषयक मुलभुत व अत्यावश्यक संकल्पना म्हणजे देव सर्वज्ञानी, सर्वशक्तिमान व दयाळु आहे. भक्तांची प्रार्थना देवापर्यंत पोचते व त्यांच्याकरिता तो निसर्गाचे नियम बदलून मदत करतो, त्यांचे संकट नाहीसे करतो. ही अत्यंत महत्वाची संकल्पना आहे. कारण समजा सर्वशक्तीमान देव अस्तित्वात असला पण जर तो भक्तांना मदत करणार नसला तर कोणीही त्याची उपासना करणार नाही. मुळ धर्मात जरी ही संकल्पना नसली तरीही मानवाची ही गरज भागविण्यासाठी इतर उपधर्मस्थळे निर्माण होतात व त्या धर्मस्थळांत किंवा संतांकडे जाऊन त्यांची उपासना व नवस करून माणसे संकटमुक्त होण्याचा प्रयत्न करतात. त्यामुळे देवाची प्रार्थना केल्यामुळे संकटे व आजार नाहीसे होऊन भरभराट होते का याचा अभ्यास करणे गरजेचे आहे व ते शक्यही आहे.

क्ष या देवाची / संत व्यक्तीची प्रार्थना/उपासना केल्यामुळे अ या भक्ताचे संकट दुर झाले, आजार बरा झाला, एखादी इच्छा पूर्ण झाली असे सांगितले जाते. व त्यामुळे त्या देवावरील श्रध्दा वाढत जाते. या हकीगतींची वैज्ञानिक पध्दतीने चिकित्सा करणे व प्रयोग करून खरे खोटे ठरवणे शक्य व आवश्यकही आहे.

अशी चिकित्सा करताना बरेच वेळा ह्या अ या व्यक्तीचा ठावठिकाणा सापडत नाही. मग खरे खोटे ठरविणार कसे?

जर हा अ भक्त सापडला ती हकीकत खरी असेल तरीही ते संकट/आजार नष्ट होण्यास दैवी शक्ती कारणीभूत होती की मानवी प्रयत्न हे वैज्ञानिक दृष्टिकोनाने तपासणे आवश्यक आहे. यासाठी प्रयोग करावे लागतील. किती व्यक्तींनी प्रार्थना केली व त्यांपैकी कितींचे संकट/आजार नाहीसे झाले हे पहावे लागेल.

वैद्यकीय उपचार संपलेल्या रुग्णांना विविध धर्मस्थळांत किंवा संतांकडे नेऊन तेथील प्रसाद, मंत्रोपचार करून त्यांपैकी किती रुग्ण बरे होतात हे निरीक्षण करता येईल. पण हे करताना काटेकोर नोंदी ठेवणे महत्वाचे आहे. असा प्रयोग आपण करणार आहोत हे जाहीर केले पाहिजे. व सर्व तपशील कोणासही तपासणीसाठी खुला असला पाहिजे. रुग्णांच्या आजाराचे व आजाराच्या अवस्थेचे निदान त्रयस्थ तज्ञांकडून तपासून खात्री केलेले असले पाहिजे. कोणते रुग्ण या प्रयोगात सहभागी झाले आहेत याची नोंद ठेऊन मग त्यातील किती बरे झाले हे पाहिले पाहिजे. हे बरे होण्याचे प्रमाण औषध संशोधनात किती असावे हे त्या आजारावर अवलंबून असते. पण देव सर्वशक्तिमान असल्याने देवास शरण गेलेले सर्व रुग्ण बरे होण्याचीच अपेक्षा असणार.

विविध आजाराच्या रुग्णांवर वैद्यकीय उपचार किंवा धर्मस्थळांतील प्रसाद, मंत्रोपचार असे दोन प्रकारचे उपचार

करुन त्यांचा अभ्यास करणे ही आदर्श अभ्यास पध्दत होईल. पण हे वैद्यकीय तत्वात बसणार नाही. रुग्णावरील वैद्यकीय उपचार थांबवुन दैवी उपचार करण्यास कोणीही डॉक्टर संमती देऊ शकत नाही. त्यामुळे ही पध्दत वापरणे शक्य नाही. याला पर्याय म्हणून वैद्यकीय उपचारांच्या जोडीने दैवी उपचार करुन त्याचा अभ्यास करणे शक्य आहे. असाच अभ्यास केला गेला आहे.

स्टेप प्रोजेक्ट (STEP -- Study of the Therapeutic Effects of intercessory Prayer) हाती घेऊन टेम्पलटन फाऊंडेशन ने २००६ मध्ये हा अभ्यास केला होता. रुग्णांकरिता प्रार्थना केल्याने रुग्ण लवकर बरे होतात का याचा यात अभ्यास केला गेला. ज्यांच्यावर बायपास शस्त्रक्रिया करायची आहे असे १८०२ हृदयरोगी निवडण्यात आले. या रुग्णांसाठी तीन चर्चमध्ये प्रार्थना करण्यात आल्या. रुग्णांचे तीन गट करण्यात आले. अ गटातील रुग्णांसाठी प्रार्थना करण्यात आल्या पण त्यांना ते सांगण्यात आले नाही. ब गटातील रुग्णांसाठीही प्रार्थना करण्यात आल्या पण त्यांना ते सांगण्यात आले होते. क गटातील रुग्णांसाठी प्रार्थना करण्यात आल्या नाहीत. बायपास शस्त्रक्रियानंतर होणाऱ्या गुंतागुंतीचे प्रमाण असे होते— अ गट ५२ टक्के, ब गट ५९ टक्के व क गट ५१ टक्के. म्हणजे ज्यांच्या नकळत प्रार्थना केल्या गेल्या त्यांच्यात व ज्यांच्यासाठी प्रार्थना केल्या गेल्या नाहीत त्यांच्या बरे होण्यात

विशेष फरक पडला नाही. पण ज्यांना आपल्यासाठी प्रार्थना करण्यात येत आहे हे सांगितले होते त्यांना मात्र बरे होण्यास अधिक वेळ लागला. म्हणजे प्रार्थनेचा उपयोग होत नाही असाच निष्कर्ष निघाला. असेच प्रयोग आपल्याकडेही होणे आवश्यक आहे.

आता अजुन एक अनुमान पाहूया — नवीन वाहन वापरण्यापूर्वी त्याची विधिवत पुजा करुन देवाची प्रार्थना करुन मग त्याचा वापर केला तर ते आपणास लाभते. आता हे अनुमान प्रयोगाने पडताळता येईल. यासाठी दोन्ही बाजू अंध असलेली भावी अभ्यासाची पध्दतही वापरता येईल. त्यासाठी खालील प्रमाणे प्रयोग करता येईल.

वाहनाची विक्री करताना ग्राहकांना या प्रयोगाची माहिती देऊन त्यांच्या संमतीने सहभागी करुन घ्यावे लागेल. वाहनाची पुजा व देवाची प्रार्थना करण्याची निश्चित पध्दत ठरवावी लागेल. ही पुजा करण्याचे असे ठिकाण निश्चित करावे लागेल जेणेकरुन त्या वाहनाची पुजा करण्यात आली होती की नाही हे फक्त पुजा करणारी व्यक्ती व त्याची नोंद ठेवणारी व्यक्ती यांनाच माहित राहिल. ग्राहकाला ते कळणार नाही. वाहन खरेदी केल्यावर ते त्या खोलीत नेऊन परत बाहेर आणून मग ग्राहकाच्या ताब्यात दिले जाईल. कोणत्या वाहनाची पुजा केली व कोणाची केली नाही हे ग्राहक किंवा अन्य कोणाही व्यक्तीला कळणार नाही. तसेच कोणते वाहन कोणाचे हे पुजा

करणाच्या व त्याची नोंद ठेवणाऱ्या व्यक्तीस माहित असणार नाही. याप्रमाणे २०० वाहनांचे वितरण केले जाईल. १०० वाहनांची पुजा केली जाईल व १०० वाहनांची पुजा करण्यात येणार नाही. एक वर्षाने कोणत्या वाहनांचे किती अपघात झाले याची माहिती गोळा केली जाईल. मग पुजा केलेल्या वाहनांचे किती अपघात झाले व पुजा न केलेल्या वाहनांचे किती अपघात झाले हे पाहिले जाईल. व मग पुजा करण्यामुळे अपघातापासून संरक्षण होते की नाही हे सिद्ध होईल. यासारखेच इतरही प्रयोग करता येतील. फक्त ते करण्याची व त्याचे निष्कर्ष मान्य करण्याची तयारी पाहिजे.

वरील विवेचन वाचल्यावर देव आहे की नाही हे वैज्ञानिक दृष्टिकोनाने कसे शोधता येईल याची जाणीव होईल. पण हे करण्यात खुप मोठे अडथळे आहेत. हे अडथळे कोणते हे पाहणे व समजून घेणे महत्वाचे आहे.

वैज्ञानिक दृष्टिकोनातील कमतरता व मर्यादा :- बऱ्याच जणांची समजूत आहे की वैज्ञानिक दृष्टिकोन हा एखाद्या चष्म्यासारखा आहे व तो घातला ही सर्व काही खरे खुरे दिसते व सर्व अंधश्रद्धा निघून जातात. पण असे खरेच आहे का? अंधश्रद्धा लोकांना विज्ञानाची कास धरा व अंधश्रद्धांपासून दुर व्हा असे सांगितले जाते. विज्ञान हा सर्व अज्ञानावरील, अज्ञानामुळे येणाऱ्या अंधश्रद्धांवरील रामबाण उपाय सांगितला जातो. बऱ्याच अंशी ते खरेही आहे. विज्ञानामुळे पूर्वी

अनाकलनीय असलेल्या घटनांमागील कारण मीमांसा कळल्यामुळे त्या घटना म्हणजे दैवी चमत्कार असे बरेच गैरसमज दूर झाले आहेत. उदा. ग्रहणांमागील शास्त्रीय कारण, विविध आजारांमागील कारणे, दुष्काळ व अतिवृष्टी यांची संभाव्यता इ. विज्ञानाने केल्या जाणाऱ्या भाकितांत खुपच अचुकपणा आला आहे. जी थोडी विसंगती किंवा त्रुटी आढळते ती आपल्या अजुनही अपुऱ्या असलेल्या ज्ञानामुळे आहे. उदा. हवामानाचे अंदाज खुपदा चुकतात पण याचे कारण आपल्याला अजुन पूर्ण ज्ञान झालेले नाही व संशोधनामुळे ते अंदाजही अचुक होतील हा विश्वास आहे. पण हा विश्वास किती खरा ठरणार आहे? ही चिकित्सा पध्दत सर्वजण का वापरत नाहीत? वैज्ञानिक चिकित्सा पध्दतीच्या तत्वांनुसार चिकित्सा करण्यात असलेले हे अडथळे कोणते हे समजून घेऊया.

पहिला व सर्वात महत्वाचा व कठीण अडथळा देवाची परीक्षा बघायची नाही या संकल्पनेचा. सर्व श्रध्दांमध्ये देव आहे की नाही याबाबत शंकासुध्दा घ्यायची नाही हे मुलभुत तत्व आहे. त्यामुळे त्यावर साधा विचार करणेसुध्दा निषिध्द ठरवले आहे. इतर कोणतेही संशोधन केले तरी चालेल पण देव आहे की नाही याचा विचारही करायचा नाही. देव आहेच हे मनावर ठसवले गेलेले असते. त्यामुळेच कोणीही श्रध्दावान या विषयी चर्चा सुध्दा करणार नाहीत. हा अडथळा पार होणेच जवळपास अशक्य ठरते.

आपल्या कोणत्याही समजूतीचे वैज्ञानिक चिकित्सा पध्दतीने परीक्षण करण्यात दुसरा अडथळा हा असतो की मी असे परीक्षण का करावे. माझ्या आहे या परिस्थितीत मी समाधानी आहे. मग माझी आजवर चालत आलेली जीवन पध्दती मी का बदलावी? हा खरोखरच महत्वाचा प्रश्न आहे. यात दोन भाग अंतर्भूत आहेत. एक म्हणजे अशी चिकित्सा करण्याची क्षमता व वेळ पाहीजे व दुसरे म्हणजे आपली सध्याची जीवनपध्दत, समजूती या कदाचित चुकीच्या असू शकतात हे मान्य करण्याची तयारी पाहिजे. या समजूती व पध्दती जर चुकीच्या ठरल्या व त्या बदलण्याची वेळ आली तर त्यांचे जे फायदे सध्या मिळत आहेत ते सोडावे लागणार हे सत्य स्वीकारणे तर जवळ जवळ अशक्य आहे. बदलास कायम समाजातून विरोध होत आला आहे. प्रचलित जीवनपध्दत, काम करण्याची पध्दत बदलणे, त्यात आपला फायदा दिसत असला तरीही असे बदल आत्मसात करणे जड जाते व त्यास विरोध होतो. मग ज्यात आपला तोटा आहे असे बदल तर कोणीच स्वीकारणार नाही. मग श्रध्दांचा विषय तर फारच कठीण. तसेच श्रध्दांची चिकित्सा केली तर त्या चुकीच्या आहेत असा निष्कर्षही निघू शकतो ही मनाला जाणीव असते व हा निष्कर्ष पचवण्याची मनाची तयारी नसते. आपण आजवर ज्या देवावर विश्वास ठेऊन जगलो, त्याची उपासना करण्यासाठी जे काही व्रतवैकल्ये केली ते सर्व अर्थशून्य व

खुळेपणाचेच होते हे कोण कसे मान्य करणार? त्यामुळे याविषयी विचार व चर्चा करण्यास मन तयार होत नाही. दुसऱ्या कोणी असा काही प्रयोग करुन जर देवाच्या पुजेचा उपयोग होत नाही असा निष्कर्ष निघाला तर श्रध्दावान म्हणणार की प्रयोग चुकला आहे. समजा एका शिक्षकाने विद्यार्थ्यांना एक गणित करायला दिले. ५४९ गुणिले ३४७. या गणिताचे उत्तर २१४११ आहे हे शिक्षकास माहित आहे. त्यामुळे विद्यार्थ्यांनी दुसरे कोणतेही उत्तर सांगितले तर ते चुक आहे, तुझी गणित करण्याची पध्दत चुकली आहे, गणित परत सोडव असेच त्यांला सांगितले जाणार. उत्तर २१४१२ जरी आले व फरक फक्त १ चाच असला तरीही ते चुकीचेच आहे व सोडवताना काहीतरी चुकलेलेच आहे असेच शिक्षक सांगणार. या सरळ गणितात ही अपेक्षा बरोबरच आहे. पण देवाबाबतही श्रध्दावान असेच गृहीत धरतात. वैज्ञानिक पध्दतीने प्रयोग केला व देव अस्तित्वात नाही असा निष्कर्ष आला तर प्रयोग चुकला असेच म्हणणार. देव नाही हा निष्कर्ष श्रध्दावान मान्य करत नाहीत.

श्रध्दा व उपासना यांबाबतची चिकित्सा करताना येणारी आणखी एक मोठी अडचण म्हणजे मनोभावे हे विशेषण. उपासना मनोभावे केली तरच ती फलद्रुप होते व जर उपासना करुन इच्छित फल मिळाले नाही तर ती उपासना मनोभावे केली नव्हती या तर्कास उत्तर नाही. उपासना केल्यावर प्रसन्न होऊन ईच्छित फल दिलेच पाहिजे असे देवावर बंधन नाही.

तो तुमचा नोकर नाही. देवाची परीक्षा बघणारे तुम्ही कोण? तुमच्यासारख्या क्षुद्र प्राण्याकरिता देव स्वतःचे अस्तित्वाची सिध्दता का देईल? तुम्ही मनोभावे उपासना केली असेल तरच देव प्रसन्न होईल. तुम्ही प्रयोग करू पाहता म्हणजेच तुमचा देवावर विश्वास नाही. त्यामुळे देव प्रसन्न होणारच नाही व प्रयोगाचे निष्कर्ष चुकीचेच येणार. याला उत्तर काय देणार?

वरील अडथळे पार करून जर कोणी देवाची चिकित्सा करण्यास तयार झालेच तर ही चिकित्सा सोपी नाही. एकटा माणूस ती करू शकत नाही. संशोधन करणे ही बाबही सरळ व सोपी नाही. त्यातील अडथळे पाहणे महत्वाचे आहे. संशोधन करण्याचा एक मार्ग म्हणजे स्वतः संशोधन करणे. पण हे संशोधन करण्यासाठी प्रचंड वेळ, पैसा व मनुष्यबळ पाहीजे. जे सर्व सामान्यांकडे नसते. हे सर्व खर्च केले तरी त्यातून लाभ काय? देव आहे किंवा नाही हे सिध्द झाले तरी त्यातून ऐहिक लाभ किती मिळणार हाही प्रश्न आहे. तसेच संशोधन करणे हे आता एक-एकट्या चे काम उरले नाही. पूर्वी एकेक संशोधकही नवनवीन शोध लावीत होते. कित्येक मुलद्रव्ये, संयुगे इ.चा शोध एकेकानेच लावला आहे. पण ते दिवस गेले. असे सोपे शोध बहुतांश लावून झाले. आता जे संशोधन आहे ते अत्यंत क्लिष्ट, खर्चिक व वेळखाऊ आहे. लार्ज हायड्रॉन कोलायडर, लिगो ही उदाहरणे मी आधी दिली होती. त्यावरून याची कल्पना येईल.

दुसरा मार्ग म्हणजे इतरांनी केलेल्या संशोधनावर विश्वास ठेऊन निर्णय घेणे. बहुतेक वेळा हाच मार्ग अवलंबावा लागतो. पण हे इतरांनी केलेले संशोधन अचुक असेलच असे नाही. त्यात चुका असू शकतात. काही चुका नकळत झालेल्या असतात, काही त्यावेळी अस्तित्वात असलेल्या तंत्रज्ञानाच्या मर्यादांमुळे झालेल्या असतात. तंत्रज्ञान सुधारले किंवा नवीन संकल्पना स्पष्ट झाल्या की त्या चुका लक्षात येतात. उदा. न्युटनचे गुरुत्वाकर्षणाचे नियम खुप काळ सर्वमान्य होते. पण आईनस्टाईनच्या सापेक्षतावादाने त्यातील चुका दाखवून दिल्या. यात न्युटनची चुक झाली किंवा त्याने लोकांना फसवले असे म्हणता येणार नाही. या त्या काळातील विज्ञानाच्या मर्यादा होत्या. हे झाले नकळत झालेल्या किंवा तंत्रज्ञानाच्या मर्यादांमुळे होणाऱ्या चुकांबद्दल. पण याहून मोठा प्रश्न जाणीवपूर्वक केल्या जाणाऱ्या चुकांचा आहे. संशोधन प्रबंधांत इतरांच्या प्रबंधांची नक्कल केली गेल्याची अनेक उदाहरणे आहेत. संशोधनातील माहिती चुकीची असल्याचे, आपल्याला प्रतिकूल माहिती लपविल्याचे, चुकीचे निष्कर्ष प्रसिध्द केल्याचे आरोप अनेक वेळा केले गेले आहेत. विशेषतः औषध कंपन्यांनी त्यांच्या उत्पादनास पुरक माहितीच प्रसारीत करणे व हानीकारक माहिती लपविल्याचे खुप वेळा आरोप केले गेले आहेत.

प्रामाणिकपणे संशोधन करायचा उद्देश जरी असला तरीही त्यावेळच्या ज्ञानाच्या मर्यादांमुळे निष्कर्ष चुकू शकतात.

परिस्थिती किंवा तो विशिष्ट आजार यांची अपुर्ण माहिती या चुकीला कारण असते.

समजा आपण एक प्रयोग करावयाचे ठरविले की सर्पदंशावर एखाद्या धार्मिक स्थळातील उपचार प्रभावी आहेत की नाहीत हे पहावयाचे. एखाद्या तालुक्यातील सर्व सर्पदंश झालेल्या व्यक्तींना धार्मिक स्थळात नेऊन पुर्ण श्रद्धेने तेथील उपचार (अंगारा, तीर्थ, जप इ.इ) केले तर काय होईल व दवाखान्यात नेले तर काय होईल याची पाहणी केली तर काय आढळेल? दवाखाना कोणता आहे व तेथे कोणत्या पध्दतीचे उपचार केले जातील यावर बरेच काही अवलंबून राहिल. जर तेथे सर्प प्रतिविष (अँटी सिरम) न वापरता इतर कोणत्याही पँथीचे उपचार केले तर ते परिणाम धार्मिक स्थळातील परिणामांसारखेच आढळतील. सर्प प्रतिविष वापरले तर आढळेल की ६० टक्के रुग्णांना प्रतिविष वापरावे न लागताच ते बरे होऊन घरी जातील. ३० टक्के रुग्णांना प्रतिविष वापरावे लागेल व तरीही थोडाफार त्रास होईल. पण ते उशीरा का होईना बरे होतील. १० टक्के रुग्ण दगावतील. धार्मिक स्थळात नेलेल्यांपैकी ६० टक्के रुग्णांना काहीही त्रास न होता ते बरे होऊन घरी जातील. १० टक्के रुग्णांना थोडाफार त्रास होईल पण ते उशीरा का होईना बरे होतील. ३० टक्के रुग्ण दगावतील. आता निष्कर्ष काय काढायचा? आमचे दैवी उपचार प्रभावी आहेत, पण जे मनातून अश्रद्ध होते त्यांना देव मदत

करणार नाही व त्यामुळे जे जास्त अश्रद्ध व पापी होते ते मरुन नरकात गेले व ज्यांच्या मनात थोडीफार शंका होती त्यांना थोड्याफार यातनांची शिक्षा झाली व त्यांनी आतातरी सुधारावे व जे खरे श्रद्धाळु होते ते काही त्रास न होता सुखरुप पार पडले या निष्कर्षात काय चुक आहे? सर्प प्रतिविषाचा शोध लागण्यापूर्वी वैद्यकीय उपचार व धार्मिक स्थळातील उपचार यांत काहीच फरक नव्हता. मग वैद्यकीय उपचारांवर विश्वास न ठेवता देवावर विश्वास ठेवण्यात काहीच चुक नव्हती. आता या मागील आताची शास्त्रीय कारणमीमांसा पाहण्या म्हणजे वरील निरीक्षणांची कारणमीमांसा स्पष्ट होईल. सर्पदंश झाला म्हणजे माणुस आता मरणार हा पहिला विचार. पण सर्व साप विषारी नसतात. चावलेला साप बिनविषारी असेल तर माणुस मरणार नाहीच. साप विषारी असला तरीही बऱ्याच वेळा तो फक्त निसटून जाण्याकरिता दंश करित असल्यामुळे पुर्ण विष सोडलेले नसते किंवा दंश होण्यापूर्वी काही काळ आधी त्याने एखाद्या भक्षाला दंश केला असल्यास त्याच्याकडील विष संपले असण्याचीही शक्यता असते. असे रुग्ण आपोआप बरे होणारच असतात. ज्यांच्या शरीरात विषाची प्राणघातक मात्रा गेलेली आहे अशा रुग्णांनाच मृत्यूचा धोका असतो. असे रुग्ण पापी होते असे म्हटले की धार्मिक स्थळातील आपली श्रद्धा अभंग राहते. तसेच असे रुग्ण सर्वात्कृष्ट दवाखान्यात नेले तरीही वाचतीलच याची खात्री नाही. कारण नेण्यास उशीर झाला व

विष अंगात पसरले असेल तर उपचारांचा उपयोग होत नाही. वेळेत पोचलो तरीही जर रुग्णास प्रतिविषाची तीव्र रिअॅक्शन आली तर प्रतिविष देण्यास विलंब होतो व रुग्ण दगावण्याची शक्यता असते. म्हणजे सर्वोत्तम वैद्यकीय उपचार करुनही १० टक्के रुग्ण दगावणारच, ६० टक्के रुग्णांना उपचारांची गरज नसतेच व फक्त ३० टक्के रुग्ण आधुनिक उपचारांमुळे वाचतात. आता सर्प प्रतिविषाचा शोध लागल्यामुळे ही कारणमीमांसा लक्षात येते व ही बाब स्पष्ट होते.

असेच समजा आपल्याला समजले की क्ष व्यक्ती कावीळ बरी होण्याकरिता औषध देते व ते घेतल्यावर रुग्ण बरे होतात. मग आपण या औषधाचा अभ्यास करायचे ठरवले. काविळीची साथ आले असताना या आजाराच्या रुग्णांपैकी हे औषध घेतलेल्या १०० रुग्णांची नावनिशीवार नोंद ठेवली व त्यांपैकी बहुतांश रुग्ण बरे झालेचे आढळले तर हे औषध काविळीकरिता गुणकारक आहे असा निष्कर्ष निघेल. यामुळेच अनेक ठिकाणी काविळीवर झाडपाल्याचे औषध देणारे प्रसिध्द वैद्य आढळतात. पण जलजन्य संसर्गजन्य काविळ या आजाराची वैज्ञानिक पाहिती समजून घेतली तर यामागचे रहस्य उलगडेल. या प्रकारची काविळ विषाणूंमुळे होते. त्यामुळे यावर नेमके औषध उपलब्ध नाही. विषाणूंची लागण होऊन कावीळीची लक्षणे दिसू लागलेल्या रुग्णांपैकी ९० टक्के रुग्णांना किरकोळ स्वरुपाचा त्रास होऊन ते बरे होतात. त्यांना दवाखान्यात

दाखल करावे लागत नाही. १० टक्के रुग्णांना गंभीर आजार होऊन दवाखान्यात दाखल करावे लागते. यांपैकी ९ टक्के रुग्ण फक्त आधारात्मक उपचाराने बरे होतात व १ टक्के रुग्णच मृत्यूमुखी पडतात. त्यामुळे या आजारात कोणतेही औषध दिल्यास बहुतांश रुग्ण बरे झाल्याचे आढळेल. व हे बरे झालेले ९९ टक्के रुग्ण या औषधाचा अधिक प्रचार करतात व १ टक्का मृत्यू पावलेल्या रुग्णांचे नातेवाईक आपले काहीतरी चुकले असेल असे समजून गप्प राहतात. त्यामुळे अशा औषधांना प्रसिध्दी मिळत राहते. खरा निष्कर्ष काढायचा असेल तर आधी वर्णन केल्याप्रमाणे दोन्ही बाजू अंध ठेऊन प्लासिबोसह भावी अभ्यासच केला पाहिजे.

कोणत्याही आजाराचे लवकर निदान करून उपचार केले तर तो आजार बरा होतो. त्यामुळे रुग्णाने आजाराची लक्षणे दिसल्यावर लगेच डॉक्टरांकडे गेले पाहिजे असे म्हटले जाते. हे बरोबरच आहे. पण खुप वेळा रुग्ण जितका लवकर येईल तितके निदान करणे अवघड व निदान चुकण्याची शक्यता अधिक व रुग्ण जितका उशिरा येईल तितके निदान करणे सोपे व अचुक होते ही बाबही लक्षात ठेवली पाहिजे. ही बाब न समजल्यामुळे खुपदा डॉक्टरांबद्दल गैरसमज होतात. आमच्या नेहमीच्या डॉक्टरांकडे आम्ही विश्वासाने गेलो होतो पण त्यांनी नीट तपासले नाही. त्यामुळे नीट निदान झाले नाही. मग दुसऱ्या डॉक्टरांकडे गेलो. त्यांनी अचुक निदान केले, असे खुपदा

म्हटले जाते. असे घडलेले असतेच. पण यामागील कारणमीमांसा लक्षात ठेवली पाहीजे. उदा. विषमज्वर तापाचे उदाहरण पाहुया. विषमज्वराची सुरवात ही ताप, डोकेदुखी या लक्षणांनी होते. यावेळी विषमज्वर व इतर प्रकारच्या तापात फरक करता येत नाही. हा ताप आठ दिवसांहून जास्त काळ राहिला तर रक्त तपासणी - विडाल टेस्ट केल्यानंतर विषमज्वराचे निदान होते. ही टेस्ट सुरुवातीच्या ८ दिवसांत पॉझिटिव्ह येत नाही. त्यामुळे पहिल्या आठ दिवसांत विषमज्वराचे निदान करता येत नाही. त्यामुळे एखाद्या रुग्णाने पहिले ७-८ दिवस एका डॉक्टरचे उपचार घेतले व नंतर बरे वाटले नाही म्हणून दुसऱ्या डॉक्टरकडे गेला तर त्यावेळी त्या रुग्णास आठ दिवस ताप येत असल्यामुळे तो डॉक्टर लगेच विडाल टेस्ट करून घेईल व विषमज्वराचे निदान करून योग्य ते उपचार चालू करेल. म्हणजे पहिल्या डॉक्टरकडे रुग्ण लवकर आला पण निदान होऊ शकले नाही व दुसऱ्या डॉक्टरकडे उशिरा आला पण निदान लगेच झाले. पण त्यामुळे पहिला डॉक्टर चुकीचा व दुसरा डॉक्टर जास्त हुशार असे होत नाही.

वैद्यकीय क्षेत्रातही विविध पॅथी (अॅलोपॅथी, होमिओपॅथी, आयुर्वेद इ.) या आपापली संशोधने स्वतंत्रपणे करत असतात. कोणत्या रोगावर कोणते उपचार सर्वोत्तम हे संशोधन त्या त्या पॅथी अंतर्गतच चालते. त्या त्या पॅथीतील डॉक्टर त्या त्या पॅथीतील सर्वोत्तम उपचार करतात. पण

एखाद्या आजारावर कोणत्या पॅथीतील उपचार सर्वोत्तम याचे संशोधन होत नाही. माणुस आजारी पडला की त्याला बरे व्हायचे असते. कोणत्याही पॅथीने का होईना पण मला बरे वाटू दे एवढेच त्याचे म्हणणे असते. पण कोणत्या पॅथीचे उपचार घ्यावेत हा संभ्रम त्याला पडतो. याचे उत्तर मिळत नाही. होमिओपॅथी व आयुर्वेदाच्या मतानुसार अॅलोपॅथीने तात्पुरते व पटकन बरे वाटते. पण रोग परत उद्भवतो. औषधांचे दुष्परिणामही खूप असतात. त्यांच्या पॅथीने बरे होण्यास थोडा वेळ लागेल पण रोग मुळापासून बरा होतो व मुळ आरोग्यही सुधारते. अॅलोपॅथीच्या दृष्टीने आयुर्वेदीक औषधे ८० टक्के निरुपयोगी आहेत व होमिओपॅथीक ९९ टक्के निरुपयोगी. त्यांचा उपयोग फक्त मनोशारिरीक आजारांत प्लॅसिबो इतकाच. ही टोकाची मते पाहीली की सामान्य माणसाने आजारी पडल्यावर कोणत्या पॅथीचे उपचार घ्यायचे? इथे देवाच्या अस्तित्वाचा प्रश्न नाहीय. पण तरीही ह्या विविध पॅथींचे तज्ञ एकत्र येऊन संशोधन करून निष्कर्ष जाहीर करण्यास तयार होत नाहीत. कोणत्या आजारावर कोणत्या पॅथीचे उपचार अधिक परिणामकारक आहेत हे प्रयोगाने सिध्द करणे सहज शक्य आहे. पण असे जाहीर प्रयोग करण्यास कोणीही तयार होत नाही. आपली पॅथी चुकीची सिध्द होईल ही सुप्त भितीच त्या मागे नाही का?

हे झाले भिन्न पॅथीतील संशोधनाबाबत. पण एकाच पॅथीतील संशोधनातही हे असेच आढळते. वैद्यकीय संशोधन खर्चिक असल्यामुळे बहुतांश संशोधन औषध कंपन्यांकडून पुरस्कृत केले जाते. त्यामुळे पुरस्कृत करणाऱ्या कंपनीच्या उत्पादनाला हानीकारक निष्कर्ष दडवले गेल्याचा आरोप बरेच वेळा होत असतो.

आजारांबाबत विचार करताना आणखी एक गोष्ट लक्षात ठेवली पाहिजे. ती म्हणजे बहुतांश आजार अनेक कारणांवर अवलंबून असतात. (मल्टिफॅक्टोरीयल ईटिऑलॉजी) उदा. हृदयरोग होण्यास त्या व्यक्तीचे वजन, आहारातील स्निग्ध पदार्थांचे प्रमाण, व्यायाम, मधुमेह व उच्च रक्तदाब यासारखे इतर आजार, अनुवंशिकता असे अनेक घटक कारणीभूत असतात. त्यामुळे औषधाच्या परिणामाविषयी निष्कर्ष काढताना या सर्व बाबींचा विचार करावा लागतो.

माणुस देवाची उपासना का करतो याची तीन महत्वाची कारणे आहेत. एक म्हणजे आपले व आपल्या सगेसोयऱ्यांचे आजार बरे व्हावेत. याविषयीची कारणमीमांसा वर केली आहे. दुसरे कारण म्हणजे जीवनात यश मिळावे. देवाच्या उपासनेमुळे माणुस जीवनात यशस्वी व सुखी होतो असे म्हटले जाते. व त्याकरताच बहुतेक वेळा देवाची उपासना केली जाते. परीक्षा जवळ आल्या, नोकरी मिळत नाही, लग्न ठरत नाही अशा कारणांसाठी धर्मस्थळांकडे गर्दी वाढते. या उपासनेमुळे ईच्छित

गोष्ट प्राप्त होते. हे खुप वेळा खरे असलेचे आढळते. पण याचे कारण देवाची कृपा हेच आहे की दुसरे काही कारण आहे यावर विचार करणे अगत्याचे आहे व त्या बाबत विस्तृत चर्चा नंतर केलेली आहे. ठरावीक परिस्थितीत श्रध्दावान यशस्वी होण्याची शक्यता जास्त असते व याचे कारण श्रध्देमुळे अंगी येणारे काही गुण व समाजमान्यता मिळण्यात येणारी सहजता हे आहे व देवाची कृपा हे त्याचे कारण नाही. श्रध्दावान असण्याच्या या फायद्यांविषयी सविस्तर विवेचन नंतर केले आहे.

तिसरे कारण म्हणजे मृत्यूनंतर मोक्ष किंवा स्वर्ग मिळावा व नरकवास भोगावा लागु नये. सर्व धर्मात स्वर्ग व नरक या संकल्पना आहेत. देवाची उपासना केली नाही तर मृत्यूनंतर अनंतकाळचा नरकवास मिळतो ही भिती आहे. पण मृत्यूनंतरचे अस्तित्व सिध्द झाले तरच याविषयी संशोधन शक्य आहे. कारण प्रयोग करुन सिध्द झाल्याशिवाय अनुमानाला मान्यता नाही. जी गोष्ट या प्रमाणे पडताळता येत नाही त्या कल्पनांना विज्ञानात स्थान नाही. मृत्यूनंतरच्या सर्व संकल्पना त्यामुळे अवैज्ञानीक ठरतात. वैज्ञानिक पध्दतीने चिकित्सा ही या भौतिक विश्वातील पदार्थ व क्रिया यांचीच करता येते. कल्पनाविश्वातील समजूती, पदार्थ, व क्रिया यांची वैज्ञानिक पध्दतीने चिकित्सा कशी करणार? त्या मुळेच अध्यात्माची वैज्ञानिक पध्दतीने चिकित्सा करता येत नाही. पण मग देव,

धर्म, कर्मकांडे, भुत-पिशाच्च, पारलौकीक विश्व या सर्व मनातील कल्पनाविश्वातील आहेत हे मान्य करावे लागेल.

विज्ञान व तर्कशास्त्र— तर्कशास्त्र हा विज्ञानाचा महत्वाचा आधार आहे. सुसंगत तर्क करून व गणित मांडून ठराविक परिस्थितीत काय होईल याचे भाकित करणे व प्रयोग करून त्याचा पडताळा घेणे यातूनच विज्ञानाची प्रगती होत जाते. आपण आपल्या जीवनातही निष्कर्ष काढताना बहुतेक वेळा तर्कशास्त्राचाच आधार घेत असतो. तर्कसंगत व सुसंगत विचार केल्याशिवाय जीवनातील योग्य निर्णय घेणे अशक्य आहे हे आपण जाणतोच. त्यामुळे देव आहे की नाही याबाबतही तर्क करणे शक्य आहे. देव अस्तित्वात आहे की नाही या बाबत तर्क करण्याचा खुपवेळा प्रयत्न केला गेला आहे. असाच एक तर्क — समजा आपण एका शाळेत गेलो व एका वर्गाबाहेर उभे आहोत. वर्गातील मुले आपल्याला दिसत आहेत पण शिक्षक उभे असण्याची जागा आपल्याला दिसत नाही. अशावेळी वर्गात शिक्षक आहेत की नाहीत हे आपण मुले काय करीत आहेत हे पाहून ओळखू शकतो. जर सर्व मुले शांत बसून समोर बघून ऐकत असतील किंवा काहीतरी लिहीत असतील तर वर्गात शिक्षक हजर आहेत व जर मुले दंगा करत असतील तर वर्गात शिक्षक हजर नाहीत किंवा हजर असलेच तर त्यांचे लक्ष नाही असा निष्कर्ष निघतो. मग जगातील सध्याची परिस्थिती पाहिली तर जगात देव नाही किंवा असलाच तर त्याला जगात

काय चालले आहे याची फिकिर नाही असाच निष्कर्ष काढणे भाग आहे .

सर्व शक्तिमान, सर्वसाक्षी व दयाळु परमेश्वर आहे असे ज्यांना वाटते त्यांनी एकदा नवजात अर्भकांच्या अति दक्षता कक्षास भेट दिली पाहीजे . त्यातील बाळांच्या यातना पाहूनही ज्यांच्या मनास सर्व शक्तिमान, सर्वसाक्षी व दयाळु परमेश्वर आहे याविषयी शंका वाटणार नाही त्यांना खरोखरचे श्रद्धावान म्हणावे लागेल . या नवजात बाळांनी यापूर्वी काहीही पाप केले असणे शक्य नाही . मग याचे कारण त्या बाळांच्या पूर्वजन्मातील पाप हेच स्पष्टीकरण बहुधा ते देतील .

आपण शाळेत असताना गणित सोडवताना काही गणितात काही वस्तुच्या किमती काढायच्या असतात . अशा गणितात प्रथम या किमती अ,ब,क आहेत असे मानतो व मग दिलेल्या माहितीवरून समीकरणे तयार करतो . नंतर पहिले समीकरण सोडवून अ ची किंमत काढतो . ही किंमत दुसऱ्या समीकरणात घालून ब ची किंमत काढतो . मग ही किंमत तिसऱ्या समीकरणात घालून क ची किंमत काढतो . नंतर आपण ताळा करून या किंमती बरोबर आहेत की नाही हे तपासतो . जर किमती चुक आहेत असे लक्षात आले तर संपूर्ण गणित तपासून चुक कोठे झाली आहे हे पहावे लागते . पण समजा एखाद्याने असे गणित केले, ते चुकले व चुक जर अ ची किंमत काढताना झालेली असेल व तो मात्र फक्त ब व क च्या किंमती

काढण्याच्या टप्यांचाच पुन्हा पुन्हा तपास करू लागला तर चुक सापडणार नाही. मग ही शंका त्याने दुसऱ्याला विचारली पण अशी अट घातली की अ ची किंमत बरोबरच आहे, त्यांत शंका घ्यायची नाही व गणिताचा तो भाग तपासायचा नाही. बाकीचे गणित हवे तेव्हादे तपासा व चुक शोधून दाखवा. मग कितीही तज्ञ आले तरीही ही चुक सापडणे अशक्य आहे. अ ची किंमत काढण्याचा टप्पा तपासला तरच चुक सापडेल व मग बरोबर उत्तर मिळेल. असेच जीवनाच्या गणिताचेही आहे. देव आहेच हे गृहीत धरून जीवनातील प्रश्नांची उत्तरे चुकीचीच मिळणार. कारण मुळ गृहीतकच चुक आहे. त्यामुळे बरोबर उत्तर मिळवण्याकरिता मुळ गृहीतकाचा पुनर्विचार करणेच आवश्यक आहे.

देव ही संकल्पना गणितातील क्ष सारखी आहे. देव या संकल्पनेचा एक उपयोग म्हणजे अज्ञात ,अगम्य गोष्टींकरता बीजगणितातील क्ष म्हणून वापर करणे व मनाला स्वस्थता आणणे. जे जे आपल्याला समजत नाही ते देव करतो असे मानले जाते. अनुत्तरीत प्रश्न मनाला अस्वस्थ करतात व त्याचे काहीतरी उत्तर मिळाले (मग ते चुकीचे असले तरीही) की मन शांत होते. मानव कायम त्याला दिसणाऱ्या घटनांचा अन्वयार्थ लावत आला आहे व त्यातूनच प्रगती साध्य झाली आहे. पण ज्या गोष्टी आकलनाबाहेर होत्या त्यांच्या करिता त्या देवावर सोडून तात्पुरता मार्ग काढला होता. उदा देवी

किंवा पटकी हे आजार कसे होतात हे माहित नसल्यामुळे देवीचा कोप झाल्यामुळे हे आजार होतात असा समज करुन घेण्यात आला होता व त्याप्रमाणे देवाची उपासना करुन हे आजार टाळण्याचे उपाय चालू होते. आता मुळ मुददा म्हणजे हे आजार का होतात हा प्रश्न व माहित नाही हे खरे उत्तर. देव करतो हे तात्पुरते मनाचे समाधान. ज्यांनी देव खरोखर आहे व तोच हे आजार करतो असे मानले ते त्यांच्या पध्दतीने त्यांच्या देवाची उपासना करत बसले. पण देव हा क्ष सारखा आहे हे ज्यांनी ओळखले त्यांनी हा एक अनुत्तरीत प्रश्न आहे हे ओळखले व हे आजार सुक्ष्म जंतुंमुळे होतात हे शोधून काढले व मग त्या रोगजंतुंचा प्रसार कसा टाळायचा, त्यांचा संसर्ग झालाच तर कोणती औषधे वापरावयाची हे त्यांनी शोधले व त्या आजारांवर विजय मिळविला.

दुसरे उदाहरण एक अंध माणुस बसला आहे व तेथे काही टवाळ मुले आली व त्यांनी त्याची चेष्टा करायचे ठरवले व आवाज न करता लांबून त्याला छोटे दगड मारु लागली. त्या अंध व्यक्तीला हे काय होते आहे हे कळणार नाही व फक्त अचानक आपल्याला काहीतरी येऊन लागते आहे एवढेच कळेल व वेदनांनी विव्हळत हे देवच करतो आहे, आपल्या कोणत्यातरी चुकीची आपल्याला ही शिक्षा होते आहे असे वाटून तो देवाची करुणा भाकेल. पण तेवढ्यात तेथे एखादा सज्जन माणुस आला तर हे पाहून तो त्या मुलांना रागावेल. हे देवाने केले असे तो

म्हणणार नाही. तो त्या मुलांना शिक्षासुध्दा करेल. त्यामुळेच सर्व काही देव करतो असे म्हणून स्वस्थ राहिले तर प्रगती होणार नाही. अश्रद्धपणे विज्ञानाची प्रगती करत राहणे हा खरा शहाणपणा आहे.

वैज्ञानिक दृष्टिकोनातून या विश्वाकडे पाहताना, ते समजून घेताना काय समोर येते? व देव आहे या श्रद्धेने पाहिले तर काय होते हेही पाहिले पाहिजे. विज्ञानाने सर्व प्रश्न सुटतील व सर्व गोष्टींचे यथार्थ ज्ञान प्राप्त होईल हा आधुनिक मानवाचा विश्वास आहे. वस्तुनिष्ठ ज्ञान, तर्कसंगती व गणित यावर आधारित या विश्वाचे ज्ञान जसजसे समोर येत आहेत तसतसे जुन्या संकल्पना दुर होत आहेत. पण या मार्गाने अंतिम सत्य समजणार आहे का? या विश्वाची जडण घडण कशी झाली आहे हे समजून घेण्यासाठी मानवाने अति सूक्ष्म व अति विशाल अशा दोन्ही दिशांना पाहण्याचा प्रयत्न केला आहे. पण दोन्ही दिशांना अद्याप अंत आढळत नाही. देव उंच पर्वतावर राहतो, आकाशात अत्यंत उंचावर स्वर्गात देव राहतो अशा पूर्वापार चालत आलेल्या कल्पना आहेत. पण विज्ञानाने जसजसा शोध चालू राहिला तसतसे सर्व पर्वत व आकाश शोधूनही देव कोठेच आढळला नाही. चंद्रापर्यंत मानव जाऊन आला. त्यापुढेही मानवी अंतराळयाने गेली. अधिक अधिक शक्तीशाली दुर्बिणींनी दशलक्ष प्रकाशवर्षांपर्यंत पाहून झाले. पण जितके लांब पहावे तितकेच विश्वही विस्तारलेले आढळत आहे. अगणित तारे,

आकाशगंगा आढळत आहेत. आता १३.५ दशलक्ष प्रकाशवर्षांपर्यंत मानवी नजर पोचली आहे. पण अजुनही विश्वाचा अंत आढळलेला नाही. वैज्ञानिक दृष्टिकोनातून विश्व समजून घेताना आपले ज्ञान अपूर्णच आहे व ते संपूर्ण होण्याची शक्यता नाही हे स्वीकारावे लागते. उदा हे विश्व किती मोठे आहे याचे उत्तर कधीच मिळणार नाही. सध्या १३ ते १४ अब्ज प्रकाशवर्षे एवढा विश्वाचा विस्तार आहे असे आढळले आहे. पण त्यापलीकडे काय आहे हा प्रश्न आहेच. अधिक अधिक शक्तिशाली दुर्बिणी तयार करून अधिक लांब अंतरावर पहायचा प्रयत्न चालूच राहणार आहे. पण आपण कितीही लांब अंतरापर्यंतचे पाहिले तरीही त्यापुढे काय हा प्रश्न कायमच शिल्लक राहणार आहे. तसेच या विश्वाची सुरवात कधी झाली या प्रश्नाचेही आहे. आपण कितीही पुरातन काळापर्यंत शोध घेतला तरीही त्या पुर्वी काय होते हा प्रश्न शिल्लक राहणारच. आत्ताच्या वैज्ञानिक माहितीवर विसंबून तर्क केला तर साधारणपणे १३.५ ते १४ अब्ज वर्षांपूर्वी महास्फोटातून या विश्वाची निर्मिती झाली आहे. महास्फोट ही एक सिंग्युलॅरिटी होती व त्या परिस्थितीत वैज्ञानिक नियम लागू पडत नाहीत व त्यामुळे त्याबद्दल व त्यापूर्वीच्या परिस्थितीबद्दल विज्ञान काहीही सांगू शकत नाही. तसेच याच कारणामुळे १४ अब्ज प्रकाशवर्षांहून अधिक लांबचे काहीही आपल्याला दिसणार नाही व ती आपली सीमारेखा ठरेल असे वाटते. म्हणजे अति विशाल

स्तरावर कितीही शोध घेऊन अद्याप आपण अंतिम ठिकाणी पोचलो नाही व पुढेही पोचण्याची शक्यता दिसत नाही.

याप्रमाणेच अति सुक्ष्म स्तरावरही संशोधन करून पदार्थाच्या अंतिम स्तरावर जाण्याचा (मुलभुत कण शोधण्याचा) प्रयत्न चालू आहे. अणू हा सर्वात लहान असे वाटत होते. पण मग त्याहून लहान प्रोटॉन, न्युट्रॉन व इलेक्ट्रॉन यांचा शोध लागला व सर्व मुलद्रव्यांत ते समानच असल्याचे आढळले. मग पुढे त्याहूनही लहान क्वार्क, न्युट्रिनो, फोटॉन वगैरे कणांचा शोध लागला आहे व अजूनही इतर सुक्ष्म कणांचा शोध लागतोच आहे. पण मुख्य म्हणजे या कणांची अधिक तपासणी करून त्यांचे इतर गुणधर्म शोधू पाहीले तर हे कण उर्जेचे स्वरूप असलेले आढळतात. त्यांची अचुक स्थान निश्चिती करता येत नाही व ते स्थिर आढळत नाहीत. त्यांना वेव्ह फंक्शननेच दर्शवावे लागते. माझ्या मते उर्जा स्थिर रूपात आली तर तिला वस्तुमानाचे रूप येते. अन्यथा उर्जा व वस्तुमान हे एकच आहेत व ते एकमेकांत परिवर्तित होऊ शकतात. त्यामुळे या अतिसुक्ष्म स्तरावरील संशोधनातूनही अंतिम स्वरूप असे काही हाती लागणार नाहीच.

निरुद्देश घटना — सर्वसामान्यपणे माणसाचा अनुभव असाच असतो की जगात जे काही घडते ते घडण्याला काही कारणे असतात. कुणीतरी काहीतरी केल्यामुळेच घटना घडत असतात. चांगल्या घटनांना मानवी प्रयत्न व कौशल्य कारण

असते व दूर्घटनांना कोणाची तरी चुक कारण असते. चांगल झाले तर ते माझ्या प्रयत्न व कौशल्यामुळे , वाईट झाले तर दुसऱ्याच्या चुकीमुळे व ज्याचे कारण सापडत नाही ते देव करतो अशी वाटणी ठरलेली असते. पण काही घटना निरुद्देशपणे घडतात हे बऱ्याच जणांच्या आकलनापलीकडचे असते. जर नीट विचार केला, पुरेशी माहिती जमविली तर प्रत्येक घटनेचे कारण सापडणारच असा बहुतेकांचा समज असतो. विज्ञानाचा तर हा पायाच आहे. ज्या गोष्टींचे भाकीत अद्याप करता येत नाही त्याचे कारण त्याविषयीची माहिती अजून अपुरी आहे. पूर्ण माहिती मिळाली तर प्रत्येक घटनेची अचुक भाकीत करता येईल असे वैज्ञानिक मानत होते. पण हे अशक्य आहे हे पुंज सिध्दांतामुळे आता मान्य झाले आहे. अणूहून लहान कणांच्या पातळीवर घडणाऱ्या घटनांचा विचार केला तर हे अधिक प्रकर्षाने दिसून येते. मुळात अणूहून लहान विश्वातील घटकांना कण म्हणायचे की लहर म्हणायचे हेच नक्की सांगता येत नाही. या कणांच्या हालचालीचे १०० टक्के भाकीत करता येत नाही. उदा किरणोत्सारी पदार्थ त्यांच्या अर्ध आयुष्यानुसार नाश पावतात. (दुसऱ्या मुलद्रव्यात बदलतात). फॉस्फरस -३२ चे अर्ध आयुष्य १४ दिवस आहे. म्हणजे आज आपल्याकडे १०० अणू असतील तर १४ दिवसांनी त्यातील ५० अणू सल्फर ३२ मध्ये बदललेले असतील व फॉस्फरस -३२ चे ५० अणू शिल्लक राहतील. पण सुरुवातीला असलेल्या १०० अणूंपैकी नेमके कोणते अणू असे बदलतील हे सांगता येणार नाही. वैयक्तिक

अणूच्या पातळीवर विचार केला तर प्रत्येक अणूच्या बदलाची शक्यता दर दिवशी ३.५ टक्के असेल एवढेच सांगता येते. कोणता अणू कधी रुपांतरीत होईल हे सांगणे अशक्य आहे. इलेक्ट्रॉन च्या हालचाली व मार्ग नेमके कसे असतील हेही १०० टक्के खात्रीने सांगता येत नाही. त्यांच्या मार्गाबद्दल ६० ते ७० टक्क्यांपर्यंतच अचुकतेने सांगता येते. आता ही बाब या अणूंबाबत असल्यामुळे त्याबाबत कोणालाच काळजी वाटणार नाही. सर्वसाधारण जीवनात हे ठीक असते. पण सिलिकॉन चिपमधील अतिसुक्ष्म सर्किट आखताना याचा विचार करावाच लागतो. पण मानवी जीवन व आजारांमुळे होणारे मृत्यू यांबाबतही असेच नाते आहे व हा मात्र आपल्या जीवनमरणाचा प्रश्न असल्यामुळे ही टक्केवारी आपण मान्य करणे जड जाते. उदा. कोव्हीड १९ आजाराचा मृत्यूदर ०.१ टक्के आहे. म्हणजे १००० लोकांना संसर्ग झाला तर त्यांपैकी एक जण मृत्यू पावणार. पण हा मृत्यू नेमका कोणाचा होणार हे सांगणे अशक्य आहे. त्यामुळे सामाजिक स्तरावर निरीक्षण केले तर हे प्रमाण ०.१ टक्के आढळून येईल. पण वैयक्तिक स्तरावर विचार केला तर ज्याचा मृत्यू होतो त्याच्यासाठी हे प्रमाण १०० टक्के असलेचे त्याला आढळेल. त्यामुळे जी व्यक्ती आजारी पडेल तिच्यासाठी आपला मृत्यू होणार की नाही हा खरोखरच जीवनमरणाचा प्रश्न असतो व त्याचे उत्तर शोधणे अत्यंत महत्वाचे व सर्वोच्च प्राधान्याचे असते. पण ह्या प्रश्नाचे नेमके, १०० टक्के अचुक उत्तर मिळणे अशक्य असते.

कारण बहुतेक वेळा ही एक निरुद्देश घटनाच असते. पण हे लोकांना पटत नाही व प्रत्येक दुःखद घटना कोणाच्या तरी चुकीमुळे झाली असणार असे समजून त्या गुन्हेगारास शोधण्याचे काम चालू होते व मग बहुतेक वेळी डॉक्टरच तो गुन्हेगार ठरतो.

देव, भुते, पिशाच्च यांचे अस्तित्व, ग्रह व नक्षत्रांचा मानवी जीवनावरील परिणाम, पत्रिका, जन्मवेळ, देवी शक्ती इ. बाबत त्यांच्या खरेपणाचा वैज्ञानिक पुरावा आजतागायत मिळालेला नाही. पण म्हणून त्यांचे अस्तित्व पूर्णपणे नाकारणे विज्ञानाच्या तत्वानुसार अयोग्य ठरेल. या गोष्टींत थोडे फार तथ्य असण्याची शक्यता नाकारता येणार नाही. त्यांनाही काही मर्यादा असतील व त्या न ओळखता त्यांचे वापरकर्ते अतिशयोक्त दावे करत असतील व त्यामुळे असे दावे चुकीचे ठरत असतील. कोणत्याही शास्त्राचा वापर करणाऱ्या एखाद्या व्यक्तीच्या चुकीमुळे त्या शास्त्राला चुकीचे ठरवणे चुक ठरेल. बऱ्याच जणांना अनुभव आला असेल की पोटदुखीचा रुग्ण सर्जन (शस्त्रक्रिया करणारा डॉक्टर) कडे गेला की अपेंडिक्स होऊन ते फुटायला आले आहे व ताबडतोब ऑपरेशन करणे आवश्यक आहे असे सांगून त्याला ऑपरेशन टेबलवरच चढवले जाते. अशावेळी काहीतरी कारण सांगून पळून आलेले व नंतरही ठणठणीत असलेले बरेच पेशंट मीही पाहीले आहेत. पण हे पाहून अपेंडिसायटिस हा आजार नसतोच असा निष्कर्ष

काढणे चुकीचेच ठरेल नाही का? ही त्या सर्जनची वैयक्तिक चुक होती व त्यामुळे पूर्ण वैद्यकीय शास्त्र चुकीचे ठरत नाही. त्याप्रमाणेच भविष्य सांगणाऱ्या व्यक्ती त्यांच्या अनाठायी आत्मविश्वासामुळे अतिशयोक्त भविष्य सांगत असतील व त्यामुळे ते चुकीचे ठरत असेल अशीही शक्यता आहे. भुतांचे अस्तित्व काही विशिष्ट परिस्थितीतच दिसत असेलही. ग्रहस्थितीमुळे काही परिणाम होत असतील व काही घटना होण्याची शक्यता वाढत असेल. याबाबत माझे दोन अनुभव देत आहे.

लहान मुले चुकून पाणी समजून रॉकेल पिण्याची शक्यता असते व मग ती अत्यवस्थ होतात. अशा घटना क्वचितच घडतात. माझ्या ३० वर्षांच्या अनुभवात मी अशा ८ ते १० केसेस पाहिल्या असतील. म्हणजे साधारणपणे ३ वर्षांत १ असे प्रमाण. पण काही वर्षांपूर्वी एका सायंकाळी दोन तासांच्या अंतराने दोन भिन्न गावांतील अशी दोन मुले माझ्याकडे आली होती. याला कारणीभूत त्यावेळची ग्रहस्थिती होती का? प्रसुतीवेळी बाळाचा हात त्याच्या डोक्याच्या वर येणे व त्यामुळे प्रसुतीत अडथळा येणे हीही एक दुर्मिळच घटना. अशा चारच केसेस मी पाहिल्या आहेत. पण या चार पैकी दोन केसेस फक्त एका महिन्यात माझ्याकडे आल्या होत्या. याचे कारण ग्रहस्थितीशिवाय काय असू शकेल? अशाच समान केसेस खुप वेळा काही ठरावीक कालावधीत आलेल्या पहायला मिळतात.

त्यामुळे याबाबत वैज्ञानिक दृष्टिकोनाने संशोधन करण्यास हरकत नाही. पण ते मान्य होण्यासाठी वैज्ञानिक चिकित्सा पध्दतीचा पुरावा हवाच.

त्यामुळे विज्ञान सर्व प्रश्नांची उत्तरे देऊ शकेलच असे वाटत नाही. जेव्हा विज्ञान थांबते, मनाला भेडसावणाऱ्या प्रश्नांची उत्तरे मिळत नाहीत तेव्हा मनाला समजूत घालण्याकरिता तेथून अध्यात्माचा प्रांत सुरु होतो. ज्यांचे मन खंबीर व स्थिरचित्त असते तेच अशावेळी अश्रद्ध राहु शकतात. ज्यांना हे शक्य नाही ते देवाचा व धर्माचा आधार घेतात व त्यांची समजूत पटणे अशक्य होते.

त्यामुळे ज्यांना जेवढा शक्य आहे त्यांनी तेवढा वैज्ञानिक दृष्टिकोन अंगी बाणवुन जीवनातील समस्यांकडे पाहिले पाहिजे व विचार, अनुमान व प्रयोग करत राहिले पाहिजे. वैज्ञानिकांचे संशोधन प्रयोगशाळा व शास्त्रीय मासिकांतून बाहेर आले पाहिजे. या संशोधनास वर्तमानपत्रे किंवा इतर मासिकांत सविस्तर प्रसिध्दी मिळाली पाहिजे. सर्वसामान्य माणसालाही शक्य तेथे संशोधनात सामावुन घेतले पाहिजे. तरच ही वैज्ञानिक चिकित्सा पध्दती समाजात रुजेल.

सामर्थ्य श्रद्धेचे

देव विषयक समजूती व देवाच्या उपासना प्राचीन काळापासून व सर्वत्र आढळतात. त्यांत बदल होतात पण त्या कोणत्या ना कोणत्या रूपात टिकून राहतात. याचे कारण काय यावर विचार करणे आवश्यक आहे.

जर देव अस्तित्वात असेल व त्याची उपासना केल्याने जर जीवनात इच्छित फल प्राप्ती व मृत्यूनंतर मोक्ष प्राप्ती होत असेल तर ही उपासना करावीच लागणार व सर्वजण ती उपासना करणारच हे सहज स्पष्ट होते.

पण देवाच्या अस्तित्वाचा पुरावा अद्याप मिळालेला नाही. देवाची उपासना केल्यामुळे काही फायदे होतात हे वैज्ञानिक चिकित्सा केल्यास सिद्ध होत नाही. तरीही जगात बहुसंख्य लोक देवाची उपासना करताना आढळतात. मग देव नसून सुद्धा देव आहे असे मानून त्याची उपासना करण्याचे त्यांना काहीतरी फायदे मिळत असणारच. हे फायदे काय व ते कसे मिळू शकतात याचा विचार करणे फार गरजेचे आहे. हा विचार करताना देव नाही हे आपण गृहीत धरत आहोत हे स्पष्ट करूया.

उत्क्रांतीच्या तत्वानुसार कोणत्याही प्राण्याच्या जीवनात यशस्वी होण्यासाठी जे गुण साहाय्यभूत होतात तेच गुण पुढील पिढ्यांत टिकून राहतात व त्यां गुणांची वाढच होते. त्यामुळे ज्याअर्थी देव आहे ही श्रध्दा बहुतांश मानवांत आढळते त्याअर्थी श्रध्दायुक्त जीवन जगण्याचे मानवी जीवनात फायदे असणारच. हे फायदे कोणते व ते कसे मिळतात हे समजून घेतल्याशिवाय अश्रध्द होता येणार नाही.

१) मानवेतर प्राण्यांमध्ये भाषेची निर्मिती झालेली नसल्याने त्यांच्यात माता-पित्यांकडून जे ज्ञान मिळते ते प्रत्यक्ष पाहूनच मिळते. हे प्रत्यक्षदर्शी ज्ञान असलेने त्यावर विश्वास निर्माण होणे बरोबरच असते व त्यामुळे श्रध्देचे अस्तित्व उद्भवत नाही. पण मानवात प्रत्यक्षदर्शी ज्ञानापेक्षा ऐकीव (इतरांच्या अनुभवावर आधारित) ज्ञान फार मोठ्या प्रमाणात असते व या वाढत जाणाऱ्या व समाजात संग्रहीत होणाऱ्या ज्ञानसंग्रहामुळे मानव आपली प्रचंड प्रगती करू शकला आहे. पण हे बहुतांश ज्ञान आत्मसात होण्याकरिता आपले ज्येष्ठ व्यक्ती जे सांगतात त्यावर डोळे मिटून श्रध्दापूर्वक विश्वास ठेवणे आवश्यक असते. हा श्रध्दापूर्वक जगण्याचा महत्वाचा गुण भाषेबरोबर निर्माण झाला आहे व तो आपल्या मनात एक मुलभूत प्रेरणा म्हणून अस्तित्वात आहे. ज्याच्या अंगात हा गुण (श्रध्दा) आहे तो लहानपणापासून आपल्या जवळच्या व मोठ्या व्यक्तींनी सांगितलेल्या गोष्टींवर विश्वास ठेवतो व त्यामुळे

त्याचा अनेक संकटांपासून बचाव होतो. उदा धोत्रा या वनस्पतीचे फळ विषारी आहे ते खाऊ नये असे मुलांना सांगितले. ज्यांनी याचे श्रद्धापूर्वक पालन केले ते जिवंत राहतील व जी अश्रद्धापणे खाऊन बघतील त्यांचा मृत्यू होईल. त्यामुळे श्रद्धापूर्वक जगणाऱ्यांचे प्रमाण जास्त राहिल व हा श्रद्धेचा गुण पुढील पिढ्यांत जास्त प्रमाणात येईल. ही मानवी मनाची रचना हे श्रद्धेचे पहिले सामर्थ्य आहे.

२) जीवनात यशस्वी व्हावयाचे असेल तर तुम्ही सकारात्मक असणे गरजेचे आहे. संकटे, अडचणी येतच राहणार. त्यांनी न खचता नवीन मार्ग शोधत पुढे जात राहिले, या संकटातून मार्ग मिळणारच अशी दूर्दम्य आशा मनात बाळगून ज्यांनी प्रयत्न केले त्यांनीच कित्येक अशक्य वाटणारी कामे करून दाखविली आहेत व यशाची शिखरे गाठली आहेत. हे सकारात्मक विचारच माणसाला पुढे चालण्याचे सामर्थ्य देतात. आपण आता काही करू शकणार नाही, आता सर्व उपाय संपलेत असे नकारात्मक विचार घेऊन जो हताश होऊन बसतो तो कधीच काहीही साध्य करू शकत नाही. त्यामुळे मनात सतत सकारात्मक विचार असणे महत्वाचे आहे. देव आहे ही संकल्पना एक सकारात्मक संकल्पना आहे. देव आहे, त्याच्या वाटेने आपण चाललो तर नक्कीच यशस्वी होऊ, आपण करत आहोत ते चांगले, सर्वांच्या भल्याचे पवित्र काम आहे. सर्वांचे चांगले होणार आहे. आत्ता समोर कितीही संकटे असली तरी

त्यातून आपणास पार पाडण्यास तो समर्थ आहे ही भावना पुढे चालण्यास बळ देते. जो चालत राहतो तोच पुढे प्रगती करतो. या सकारात्मक भावनेने जो काम करतो तोच यशस्वी होतो. देव नाही ही संकल्पना नकारात्मक संकल्पना आहे. नास्तीक व्यक्ती सुखात आहे तोपर्यंत मजेत राहतात. पण संकटात अशी व्यक्ती खचण्याचीच शक्यता असते. कारण आधारासाठी काहीच राहात नाही. ही सकारात्मकता हे श्रद्धेचे दुसरे सामर्थ्य आहे.

३) मानवी जीवन समाजात राहूनच शक्य होते. इतर प्राण्यांच्या तुलनेत मानव फारच दुबळा आहे. त्याची बुद्धी हेच त्याचे सामर्थ्य आहे. एकटा माणुस जगु शकत नाही. त्यामुळे समाज अस्तित्वात येणे व तो टिकून राहणे मानवी जीवनासाठी अत्यावश्यक आहे. समाजात राहताना प्रत्येक घटकाचे स्थान निश्चित असावे लागते व त्या स्थानाच्या जबाबदाऱ्या त्या व्यक्तीने पार पाडणे आवश्यक असते. हे करताना दिलेले काम विना तक्रार करणे महत्वाचे आहे. प्रत्येक वेळी मीच हे का करु, दुसऱ्याला करु दे, हे असेच का करायचे इ.इ. शंका उपस्थित होत राहिल्या तर सामाजिक कामे नीट पार पडणार नाहीत. त्यामुळे समाजात श्रद्धावान व्यक्ती फार गरजेच्या असतात व त्यांच्यामुळेच समाजाचा गाडा सुरळीत चालू राहतो. म्हणजेच मानवी जीवनाकरिता समाजाची आवश्यकता आहे व समाजजीवनाकरिता श्रद्धेची आवश्यकता आहे. म्हणजेच

श्रद्धेशिवाय मानवी जीवनच अशक्य आहे. ही अत्यावशकता हे श्रद्धेचे तिसरे सामर्थ्य आहे.

४) देव, धर्म मानणे व त्याबरोबर येणारी कर्मकांडे यांचे पालन करणे याचा नास्तिकांना अत्यंत तिटकारा आहे. पण या कर्मकांडांचा सामाजिक लाभ लक्षात घेणे आवश्यक आहे. उत्क्रांतीच्या तत्वांत जो अधिक लायक तोच जगणार (survival of the fittest) हे महत्वाचे तत्व आहे. त्यामुळे ज्याअर्थी ही कर्मकांडे (या कर्मकांडांचे काही तोटे स्पष्ट दिसूनही) सर्व देशांत व धर्मांत अस्तित्वात आहेत त्याअर्थी त्यांचा जीवनात काही तरी व महत्वाचा फायदा असणार हे विचारात घेतले पाहिजे. समाजात व्यक्तींचे एकत्र येणे महत्वाचे असते. वारंवार विविध कारणांनी एकत्र येणे व सर्वांनी मिळून काही काम पार पाडणे हे संघभावना निर्माण होण्यासाठी महत्वाचे असते. त्यामुळे समुह भावना घट्ट होते. धार्मिक कर्मकांडांचे महत्त्व येथेच आहे. विविध धार्मिक उपासना व कर्मकांडे करताना त्या निमित्ताने व्यक्ती एकत्र येतात. सर्वांनी मिळून सहकार्याने ती कर्मकांडे करण्यामुळे संघभावना व एकमेकांबद्दल आत्मीयता निर्माण होते. त्यांच्यात एकमेकांच्या सुख-दुःखाचे वाटप होते. वाटल्याने सुख वाढते व दुःख कमी होते. चर्चेतून एकमेकांच्या अडीअडचणींवर मार्ग निघतो. यातून समाजाची ऐक्य भावना वाढते व समाज बळकट होतो. हा फार मोठा फायदा असल्यामुळेच धार्मिक कर्मकांडांना महत्त्व प्राप्त झाले आहे.

कुंभमेळयांसारखे माणसांचे एकत्र जमणे व एखादे कर्मकांड पार पाडणे हे फार महत्वाचे आहे व ते श्रध्दा बळकट करते. आपण करतो आहोत ते योग्य आहे की नाही याबाबत आपल्या मनात नेहमीच शंका असते. आपण करतो आहोत ते आपण यापूर्वी केले आहे, इतरांनी यापूर्वी केले आहे व इतरही ते आपल्याबरोबर करत आहेत हे पाहून तसे करायला मनात धीर येतो. एखादी कृती असंख्य माणसे करत आहेत हे पाहून तेच बरोबर असणार हा विश्वास मनात निर्माण होतो. निवडणुकीच्या वेळी मोठ्या सभा व मिरवणूका आयोजित करण्याचे हेच कारण असते. याकरिताच धार्मिक मेळावे व यात्रा निर्माण झालेल्या आहेत.

५) श्रध्दायुक्त मनाने जो जीवन व्यतीत करतो, त्याच्या धर्मातील कर्मकांडे व व्रतवैकल्ये यांचे जो निष्ठेने पालन करतो तो जीवनात यशस्वी होण्याची शक्यता जास्त असते. याचे एक कारण असे असते की कर्मकांडे व व्रतवैकल्ये व उपवास करण्यामुळे मनाचा निग्रह वाढतो, सहनशक्ती व संयम वाढतो. तीर्थयात्रा केल्याने कष्टाची सवय होते. ठरावीक वेळी ठरावीक व्रते केल्याने इतर कामांतही साचेबद्धपणा व नेटकेपणा येतो. असे साचेबद्ध जीवनही रुढार्थाने यशस्वी वाटते. श्रध्दावान व्यक्तींना एकदा सांगितले गेले की दारु, तंबाखु सेवन करणे वाईट असते व ते करू नये की ते त्या वाटेलाच जात नाहीत व त्यामुळे व्यसनी होत नाहीत, वाईट मार्गाला लागत नाहीत.

६) जीवनात माणसासमोर कायम विविध प्रश्न उभे राहत असतात, नित्य नव्या अडचणी, संकटे येत असतात. त्यांच्याशी लढताना मन थकून जाते. त्याच त्याच विषयाभोवती फिरून व काहीच मार्ग न सापडल्याने मन काम करणेच बंद करते. अशावेळी देव भक्ती मदतीस येते. देवाची उपासना करत व नामस्मरण करत बसले की मनातील इतर सर्व विषय निघून जातात व मन रिकामे व शांत होते. नामस्मरण करून झाले की मग परत नव्या दमाने त्या अडचणींचा विचार करायला नवीन बळ येते व नव्याने विचार करायला लागले की बरेच वेळा नवीन मार्गही सुचतो. संगणक किंवा मोबाईल हॅंग झाला की आपण तो स्वीच ऑफ करतो व मग परत स्वीच ऑन केला की तो परत व्यवस्थित चालू होतो. देवाचे नामस्मरण करत जपमाळ ओढत बसल्याने मनाचे असेच होते. हाच असतो देवाच्या नामाचा महिमा.

७) विज्ञानाच्या प्रगतीमुळे माणसाला मोकळा वेळ खुप मिळू लागला आहे. या मोकळ्या वेळात काय करायचे हा फार मोठा प्रश्न उभा राहतो. वेळ घालवायचे बरेचसे मार्ग खर्चिक (आर्थिक व शारिरीक श्रम यांचा विचार करता) असतात. कमी खर्चाचा व कमी श्रमाचा व सहज उपलब्ध होणारा मार्ग म्हणजे देव भक्ती होय. विशेषतः स्त्रिया व वृद्धांना हाच सोपा मार्ग वाटतो. ही बाब पुरुषांना वृद्धपणी महत्वाची वाटते. पुरुषांना मरेपर्यंत शरीरसुखाचा मोह सुटत नाही. पण

वयानुसार कमी झालेल्या शक्तीमुळे सुख उपभोगावर मर्यादा येतात. भरपुर अन्न, मद्यपान पचत नाही, शारिरीक कष्टाची कामे, खेळ आता जमत नाहीत. मुले मोठी होऊन स्वतंत्रपणे काम करत असतात. त्यांना बापाची गरज राहिलेली नसते. घरात कोणी विचारत नाही. अशा सर्व परिस्थितीत देवभक्तीचाच सहारा असतो. मन संसार व शारीरीक सुखांपासून विरक्त करण्यासाठी देवाचाच आधार घ्यावा लागतो.

८) देव अस्तित्वात आहे असे मानल्याने आपल्या आयुष्याला एक भरीव अर्थ प्राप्त होतो. धर्मग्रंथात सांगितल्याप्रमाणे वागून, देवाची उपासना केल्यामुळे आपल्याला मोक्ष मिळेल या इच्छेने अनेक जण सन्मार्गाला लागतात. देव आहे या संकल्पनेमुळे सर्व चांगुलपणाला अर्थ प्राप्त होतो. आपण चांगले वागले तर आपले चांगले होईल व वाईट वागले तर देव आपल्याला शिक्षा करेल या संकल्पनेमुळे खुप लोक सन्मार्गाकडे वळतात. आपल्याला देवाने जन्माला घातले आहे. या जन्मात सत्कर्म करणे हेच जीवनाचे उद्दिष्ट आहे. मृत्यूनंतर आपल्या कर्माचा हिशोब देवासमोर होणार आहे. त्यामुळे सत्कर्म करणे महत्वाचे आहे. या विचारांमुळे सदाचारी वागणूकीला पाठबळ मिळते व अनेक व्यक्ती अत्यंत निष्ठेने काही कामाकरिता आयुष्य वाहतात व महान कार्ये करतात. त्यांच्या जीवनास एक वेगळाच अर्थ मिळतो. या उलट देव

नाही असे मानले तर आपण कशासाठी जगायचे असा मुलभुत प्रश्न उभा राहतो. देव नाही असे मानले तर या प्रश्नाचे उत्तर स्वतःचे सुख मिळवण्याकरिता असेच येते व त्यामुळे नास्तिक स्वसुखाच्याच मागे लागतात व त्यामुळे समाजात अप्रिय होतात.

९) विविध धर्मात बऱ्याच अशक्यप्राय, न पटणाऱ्या, निरर्थक वाटणाऱ्या कथा व कर्मकांडे असतात. त्यांचा काय व कसा लाभ होत असेल असा नास्तिकांना प्रश्न पडतो. एवढ्या निरर्थक गोष्टी हे श्रद्धावान कसे करतात? त्यांचा फोलपणा समजून येत नाही का असा प्रश्न पडतो. पण देवविषयक संकल्पनेमध्ये अशा गोष्टींचे महत्व समजून घेतले पाहिजे. मुळात देव ही संकल्पना तर्कसंगत नाही. ती श्रद्धापुर्वक आत्मसात करायची असते. त्याबाबतीत विचार करताना आपल्या मनाचा तर्कसंगत विचार करणारा भाग बंद ठेवायचा असतो. या भागाचे विचार करणे बंद करणे हेच या गोष्टींचे काम असते. या गोष्टींवरही जे शंका घेत नाहीत तेच खरे श्रद्धावान होतात. श्रद्धावान आपल्या श्रद्धेच्या बाबतीत विचारच करत नाहीत. मोठमोठे शास्त्रज्ञ (अंतराळसंशोधन संस्थांतील शास्त्रज्ञसुद्धा), विचारवंत हे आपापल्या क्षेत्रात तर्कशुध्द विचार करून, विज्ञानाची वाट धरून प्रगती करतात व नावलौकीक मिळवतात. पण देवाच्या बाबतीत मात्र आपली विचारशक्तीच बंद ठेवतात. मनाला असे करण्याची सवय लागणे हाच धर्मातील विचित्र

कथा व कर्मकांडांचा हेतू असतो व तो बिनचुक साध्य झालेला असतो. (या गोष्टी या हेतूने कोणीही योजनापूर्वक तयार केलेल्या नसतात तर संकल्पनांच्या उत्क्रांतीत त्या नकळत मुळ संकल्पनेत समाविष्ट होत जातात.) मनाची ही विचारशून्य अवस्था हे श्रद्धेचे सामर्थ्य आहे.

१०) बहुतांश लोकांचे जीवन निरस व कष्टप्रद असते. त्यात फक्त काम, काम, व कामच करायचे असते. विशेषतः स्त्रियांचे जीवन तर अधिकच कष्टप्रद व सतत चार भिंतींच्या आतच कष्टायेचे असते. या जीवनात तात्पुरता का होईना काही बदल झाला तर तो मनाला हवा असतो. असा बदल देव भक्ती व त्याच्या कर्मकांडांने मिळतो. देवदर्शनाकरिता म्हणून स्त्रिया घराबाहेर पडू शकतात. तीर्थाटन म्हणूनच पर्यटन करायला मिळते. सणावाराला म्हणून काही गोडधोड पदार्थ घरात होतात. यात्रांच्या निमित्ताने गावातील लोक एकत्र येतात. गणेशोत्सवामुळे तरुणांना काही करायला मिळते व सृजनशिलतेला वाव मिळतो. नृत्य गायन वगैरे करमणूक होते. त्यामुळे देव नाही हे मान्य केले तर हे सर्व बंद होणार व मग जीवनात विरंगुळा काय उरणार हा प्रश्न उभा राहतो व ही भिती देव नाही या प्रश्नाचा समतोलपणे विचार करू देत नाही.

११) बहुतांश माणसांना विचार आत्मसात करण्यासाठी प्रतीकांची गरज असते. प्रतीकांशिवाय त्यांचे चालत नाही. देश म्हटला की ध्वज पाहीजे, राष्ट्रगीत, राष्ट्रभाषा पाहीजे. नेता

पाहीजे. कोणताही कार्यक्रम सुरु करताना दीपप्रज्वलन केले पाहीजे. अशा प्रतीकांवर आधारीत अनेक संकल्पना मानवी जीवनात कार्यरत असतात. त्याचप्रमाणे जीवनातील आशावाद, सर्व मंगल होण्याची इच्छा यांचे देव हे प्रतीक होते. निव्वळ विचारांवर समाज चालत नाही. विचारांना सगुण रूप देऊनच सर्वसामान्यांपर्यंत पोहोचता येते. देव ही संकल्पना निर्गुण रुपात मनी बाळगणे व सद्द्वर्तन करणे हे फार थोड्यांना जमते. बहुतांश लोकांना तो सगुण रुपातच बघावा लागतो. एकेश्वरवादी धर्मात सुध्दा त्यामुळेच अनेक संतांचे पुजन केले जातेच. मानवी मनाची ही प्रतीकाची गरज हेही श्रध्देचे सामर्थ्य आहे.

१२) देव व श्रध्दा यांवर आधारित कल्पनाविश्वातील सकारात्मक बदल घडवून आणता येतात ही एक महत्वाची संकल्पना आहे. देव आहे व आपण सत्कर्म केल्यामुळे आपणास चांगले फळ मिळते व दूष्कर्म केल्यास वाईट फळ मिळते हे लहानपणापासून मनावर बिंबवल्यामुळे मुलांना चांगले वळण लागून भविष्यातील चांगले नागरिक तयार होतात अशी ही संकल्पना आहे. जर देवाचे अस्तित्व नाकारले तर चांगले का वागावे हा प्रश्न पडून माणसे वाईट वागतील ही भितीही त्यामागे आहे. त्यामुळे सामाजिक स्तरावर देव आहे या संकल्पनेला पाठिंबाच मिळतो.

१३) माणुस कोणत्याही गोष्टीची निवड करण्यापूर्वी उपलब्ध पर्यायांबाबत माहिती विचारात घेऊन, फायदे तोटे यांचा विचार करतो व मग निवड करतो. पण एकदा निवड करून स्वीकार केला की मग त्यातील दोष तो मान्य करत नाही. कोणी त्यातील दोष दाखविले तर त्याला त्यांचाच राग येतो. कारण मग त्याची निवड चुकीची होती हे सिद्ध होते. हा त्याला त्याचा वैयक्तिक कमीपणा वाटतो. हे झाले जीवनातील सामान्य गोष्टींबाबत. पण ज्या गोष्टी जन्मतःच मिळालेल्या असतात व ज्यांचा स्वीकार बालपणीच मनाने केलेला असतो त्यांच्याबाबतही मनाची हीच प्रेरणा काम करत राहते व त्याबाबत तटस्थ विचार होऊ शकत नाही. त्यातील चुकीच्या गोष्टींचा माणुस स्वीकार करत नाही.

१३) श्रद्धेच्या प्रसाराकरिता श्रद्धावान जीव देण्यास तयार होतात. त्याकरिता असंख्य लोकांनी आपले जीवन वाहीले आहे. अनन्वित कष्ट सहन केले आहेत. मोठ मोठी देवस्थाने उभी केली आहेत. संस्था उभ्या करून यशस्वीपणे चालवल्या आहेत. श्रद्धेकरिता असंख्य लोक दानधर्मही करतात. त्यातूनही मोठी कामे आकारास येतात. या सर्वांमुळे श्रद्धेचा महीमा वाढत जातो व प्रसार होतो. तसेच श्रद्धेकरिता श्रद्धावान जीव घेण्यासही तयार होतात. त्यांना आपल्या श्रद्धेबाबत नकारात्मक बोलले तर प्रचंड राग येतो. ते सत्य असले तर जास्तच राग येतो. ते त्यावर चर्चा करत नाहीतच. पण असे बोलणाऱ्यांशी

संबंधच तोडतात. कधीकधी जीवही घेतात. काही देशांत कायद्यानेच मृत्यूदंड दिला जातो. याउलट निरीश्वरवादी स्वतः फारसा प्रचार करत नाहीत. ते श्रध्दावानांना बरेचसे समजून घेतात व त्यांच्या अज्ञानाला माफ करतात. त्यांच्याशी सहसा संबंध तोडत नाहीत. जीव घेणे तर अकल्पनीयच. त्यामुळे श्रध्दांचाच प्रसार होत राहतो व निरीश्वरवादी विचार मागे पडतो.

१४) श्रध्दावान व्यक्ती दुसऱ्यांनी व विशेषतः अधिकारी व्यक्तींनी सांगितलेले पटकन मान्य करतात. त्याबद्दल जास्त शंका काढत नाहीत. याउलट अश्रध्द व्यक्ती कोणत्याही गोष्टीबद्दल जास्तीत जास्त माहीती घेऊन निर्णय करतात. पण असे करताना त्यांच्याकडून जास्त शंका विचारल्या जातात. ही गोष्ट मोठ्या माणसांना व अधिकारी व्यक्तींना आवडत नाही. अशा शंकासुरांवर ते नाराज होतात व त्यामुळे अशा अश्रध्द व्यक्तींचा जीवनात तोटाच होत राहतो. पालक, शिक्षक, समाजातील नेते, डॉक्टर अशी सर्व प्रमुख मंडळी अश्रध्द व्यक्तींना लहानपणापासून नाउमेद करत असतात. त्यामुळे समाजात श्रध्देलाच बळ मिळत राहते.

१५) श्रध्दावान व्यक्ती एकत्र येऊन सामुहीक रीतीने काम करण्याची शक्यता जास्त असते. त्यांच्यात कोणी एक नेता पटकन प्रस्थापित होतो व त्याच्या नेतृत्वाखाली इतर सर्वजण काही मतभेद न करता काम करतात. त्यामुळे अशा

श्रद्धावानांच्या संघटना मोठ्या होत जातात व महान संस्था उभ्या करतात. अश्रद्ध व्यक्ती बहुधा स्वतंत्रपणे विचार करतात व शंकासुर बनतात व त्यामुळे त्यांचा नेता कोण हे ठरत नाही, कोणत्याही गोष्टी करण्याचे अनेक पर्याय पुढे येतात, प्रत्येक गोष्टीत शंका उपस्थित होत राहतात व अशांच्या संस्थांत किंकर्तव्यमुढ अवस्था होत राहते किंवा फाटाफुट होत राहते.

१६) श्रद्धावान माणसे सुखी असतात. हे कसे होते ते समजण्याकरिता सुखाचा शोध घेतला पाहीजे. मानवाला जीवनात सुखी व्हावयाचे असते. हेच सर्वांचे जीवनातील ध्येय असते. अधिक अधिक सुख मिळावे म्हणून माणुस सतत प्रयत्न करत राहतो व ते न मिळाल्याने अधिक अधिक दुःखी होत राहतो. शाश्वत सुख मिळावे हाही त्याचा अट्टाहास असतो. शाश्वत सुख मिळणे शक्य नाही ही जीवनातील सत्य वस्तुस्थिती आहे हे समजल्यावर काही जण सुखाकडेच पाठ फिरवून संन्याशीही होतात. हे सुख म्हणजे काय, ते कसे मिळवावे याबाबत पुरातन कालापासून अनेक विचारवंतांनी विचार मांडले आहेत व खुप मार्गही सुचविले आहेत. पण माणुस सुखी कधी होतो? तर त्याच्या अपेक्षांची पूर्तता झाली तर सुख मिळते. त्यामुळे माणसाच्या अपेक्षा काय आहेत हेच फार महत्वाचे असते. परीक्षेत एकाला ९० गुण मिळाले व दुसऱ्याला ५० मिळाले तर पहिला जास्त आनंदी होईल असे नाही. पहिल्याला ९५ गुणांची अपेक्षा असेल व दुसऱ्याला आपण नापास होणार

असे वाटत असेल तर पहिला दुःखी होईल तर दुसरा मात्र आनंदाने नाचेल. त्यामुळे जीवन सुखी व समाधानी जगण्यासाठी मानवी अपेक्षा फार महत्वाच्या. या अपेक्षा रास्त राहणे माणसाच्या विचारांवर अवलंबून असते. धार्मिक माणसे त्यामुळेच सर्व भार देवावर सोडून मिळेल त्यात समाधान मानतात, काही कष्ट वाटयाला आले तरीही देवाचे नाव घेत आनंदाने सहन करतात व त्यामुळेच सुखी होतात. नास्तीक व्यक्ती असे करू शकत नाहीत व जास्तीत जास्त सुख मिळवण्यामागे लागतात व जास्त दुःखी होतात.

१७) श्रद्धावान माणसे आपल्या यशाचे श्रेय देवाला देतात व त्यामुळे स्वतः नम्र राहतात. त्यांच्या या नम्रतेमुळे त्यांना समाजाचे पाठबळ मिळते व त्यामुळे त्यांचा अधिक उत्कर्ष होत राहतो. या उलट निरीश्वरवादी आपल्या यशाचे कारण हे आपले श्रम, बुद्धीमत्ता व कर्तृत्व हे आहे असेच समजतात. हे खरेही असते. पण असे म्हणण्यामुळे त्यांच्या बोलण्यात इतरांना अहंभाव वाटतो व मग समाज अशा अभिमानी व्यक्तीचे पाय ओढण्याचाच प्रयत्न करत राहतो व त्यामुळे निरीश्वरवाद्यांचा तोटाच होतो.

१८) देवस्थानातील पुजारी ही संस्थाही फार महत्वाची आहे. हे पुजारी देव व भक्त यांच्यातील दुवा म्हणून काम करतातच व देवाची उपासना कशी व कधी करावी याबाबत ते मार्गदर्शन करतात. ही सहज स्पष्ट होणारी बाब आहे. पण या

बरोबर ते वैयक्तीक मार्गदर्शक व सल्लागार व समुपदेशकाचे काम करत असतात. हे सहज लक्षात न येणारे पण अत्यंत महत्वाचे कार्य असते. धर्मस्थळांत येणारे श्रध्दावान सर्वसाधारणपणे प्रामाणिक व चाकोरीबद्ध जीवन जगणारे असतात. या लोकांचे एकमेकांशी व्यवस्थित जुळते. त्यांच्या आवडी निवडी, छंद, काम करण्याची पध्दत समान असते व त्यामुळे त्यांचे संबंध जुळतात व वाढतात. याचा त्यांना त्याच्या व्यवसायातही फायदा होतो व आर्थिक उत्कर्षही होतो. चांगले पुजारी या लोकांना एकत्र आणण्याचे काम करतात. समजा एका धार्मिक व्यापाऱ्याला काही चांगल्या नोकरांची गरज आहे व काही गरीब श्रध्दावानांना नोकरीची गरज आहे. यांना धर्मस्थळातील पुजाऱ्याने एकत्र आणले तर दोघांची गरज भागेल व त्या पुजाऱ्याचे व त्या देवस्थानाचे महत्वही वाढेल. अशा अनेक घटना होत राहिल्यामुळे देवस्थानांचे महत्व वाढते व त्यामुळेच लोक धर्मस्थळांना सतत जात राहतात.

१९) मानवी मानसिकतेचा एक पैलूही विचारात घ्यायला हवा. एखादी अप्रिय घटना टाळण्याचा माणसाचा प्रयत्न असतो. माणसावर जीवनात अनेक संकटे येत असतात. त्यांतून मार्ग काढावा लागतो. पण बरेच वेळा अशी परिस्थिती असते की संकट टाळण्याची वाट पाहणे एवढेच आपल्या हातात असते. प्रत्यक्ष काही कृती आपण करू शकत नाही. पण त्यासाठी स्वतः काहीतरी केल्याशिवाय माणसाला चैन पडत नाही. अशावेळी

देवावरील श्रद्धेचा मनाला धीर देण्यासाठी उपयोग होतोच पण काहीतरी कृती करण्याची संधीही उपलब्ध होते. आपले प्रियजन संकटात असताना व आपण त्यांना प्रत्यक्षपणे काहीच मदत करू शकत नसलो तर अशावेळी काय करायचे? काहीही न करता स्वस्थ बसून राहणे शक्य नसते. मग देवाची उपासना, व्रत वैकल्ये यांचाच आधार घ्यावा लागतो. विशेषतः स्त्रियांना पुरातन काळापासून पती युद्धावर गेला असताना हेच करणे भाग होते. पती युद्धावर संकटात असताना घरी पत्नीने आरामात सुखोपभोग घेत राहणे हे वाईट दिसते. त्यामुळे देवाची व्रत वैकल्ये करणे, उपवास करणे यामुळे इतर लाभ नाही झाला तरी चालेल. पण शरीर अशक्त होते व त्यामुळे मनही नियंत्रणात राहते. शारीरिक सुखाचा मोह टाळणे सोपे होते. पत्नीने पतीकरिता अशी व्रत वैकल्ये करित धर्मपरायण होऊन शारीरिक सुखाकडे पाठ फिरवून राहणे समाजास चांगले दिसते व समाजात त्या स्त्रिया मान वाढतो. त्यामुळे संकटात देवभक्तीचाच मार्ग बहुतेकांना योग्य वाटतो.

२०) आयुष्यात वाटचाल करताना समोर निश्चित ध्येय असावे लागते. त्या ध्येयाकरिता मग सर्वशक्तीने प्रयत्न केले तर यश मिळते. यश मिळो न मिळो पण त्या ध्येयाकडे आपण जात आहोत या भावनेने वाट कितीही कष्टाची असली तरी ती सुखावह होते. उदा. एखादे उंच पर्वत शिखर सर करण्याचे गिर्यारोहकाचे ध्येय असेल तर ते साध्य करताना होणारी

दमछाक सुखावहच वाटते. तसेच देवभक्तीने मोक्ष मिळविण्याचे ध्येय असले तर मग होणारे सर्व कष्ट सुखावहच होतात.

२१) श्रध्दा व धर्म हे माणसाच्या अस्मितेशी जोडले जातात. माणुस समाजात एकटा जगु शकत नाही. त्याचे अस्तित्व हे समाजातील काही ठरावीक गटांत सहभागी होण्यात सामावलेले असते. समाजातील या विविध गटांचे काही समान हितसंबंध असतात व काही समान अस्मिता असतात. त्या गटात राहायचे असेल तर त्या अस्मिता जपाव्याच लागतात. त्यांना विरोध करता येत नाही. अशा बहुतांश गटांत धर्म हा त्या अस्मितेचा भाग असतो व त्यामुळे तोही स्वीकारणे भाग पडते. त्यामुळे माणसाला गटविरहीत जगणे अशक्य असते त्यामुळे कोणत्यातरी गटात व त्या गटाच्या धर्मास आपले म्हणावेच लागते. ही अपरिहार्यता हे श्रध्देचे सामर्थ्य आहे.

वरील सर्व मुद्द्यांचा एकत्रित परिणाम होऊन समाजातील एकुण परिस्थिती श्रध्दांना अनुकूल होऊन त्याच प्रस्थापित झालेल्या आढळतात. त्यांना विरोध करणे अत्यंत कठीण आहे. अश्रध्दपणे जगण्यासाठी सर्वसामान्य व हळव्या मनांच्या या गरजाना दुसरा सशक्त पर्याय मिळाल्याशिवाय देवाचा आधार सोडणे अशक्य आहे..

कल्पनाविश्वाची सफर

देव व धर्मविषयक सर्व संकल्पना हे एक कल्पनाविश्व आहे व ते स्वीकारल्यामुळे मनाला मोठा आधार मिळतो व जगणे सोपे व सुखकर होते. कल्पनाविश्वात देव या संकल्पनेचा मुलाधार आहे. त्यामुळे हे कल्पनाविश्व म्हणजे काय हे समजून घेऊया.

मानवाच्या कृती तीन पातळ्यावर चालू असतात.

- १)शारिरीक पातळी
- २)बौद्धिक पातळी
- ३)कल्पनाविश्वाची पातळी

१) शारीरीक पातळी:- मानवी शरीराच्या प्रत्यक्ष हालचाली. उदा. शेतकरी शेत नांगरतो आहे, ड्रायव्हर गाडी चालवतो आहे. आपले जेवणे, बोलणे. शरीराच्या या हालचालींमुळेच माणुस आपल्या वास्तव विश्वात आपल्याला अनुकूल बदल घडवून आणत असतो. पण शरीराच्या या सर्व हालचाली होण्याचे कारण बौद्धिक पातळीवर होणारे निर्णय असतात.

२)बौद्धिक पातळी:-आपली सद्यस्थिती काय आहे हे ओळखून व आपल्याला पुढे काय करावयाचे आहे हे लक्षात घेऊन काय कृती करणे आवश्यक आहे ते ठरवून त्याप्रमाणे

कृती करणे या बौद्धिक पातळीवरच्या क्रिया आहेत. शेत नांगरण्याचे उदाहरण बघा. पावसाळा जवळ आला व शेतकऱ्याने शेत नांगरण्याचे ठरविले की नांगरायला कधी सुरवात करायची हे ठरविणे, नांगराची काही दुरुस्ती आवश्यक आहे का हे पाहणे व मग नांगर व बैल घरातून शेतात घेऊन येणे, नांगराला बैल जुंपणे कोणता भाग प्रथम नांगरायचा हे ठरवून तेथून सुरवात करायची, बैलांची गती ठरावीक ठेवायची, नांगर विशिष्ट पध्दतीने धरायचा इ.इ. सर्व क्रियांकरिता बौद्धिक पातळीवर विचार करून शरीराच्या हालचाली होत असतात. दुसरे उदाहरण खत विक्रेत्याचे पाहु. पावसाळा जवळ आला ही शेतकऱ्यांना खत लागणार हे ओळखून खत विक्रेता कोणती खते कोणत्या प्रमाणात लागतील याचा अंदाज बांधतो, कोणत्या कंपन्यांकडून खते आणायची ते ठरवतो, ट्रान्स्पोर्ट कंपनी मार्फत खते आणवतो, ती नीट साठवणे व प्रत्यक्ष विक्री करण्याची व्यवस्था करतो इ. या सर्व क्रिया बौद्धिक पातळीवरच्या आहेत. पण या दोन उदाहरणांत पावसाळा जवळ आल्यानंतर दोन भिन्न व्यक्तींनी केलेल्या क्रियांचे वर्णन आहे. दोन भिन्न व्यक्तींची प्रतिक्रिया वेगवेगळी का झाली? कारण दोघांचे कल्पनाविश्व वेगळे आहे. आपण कोण आहोत, आपले काम काय व ते कधी व कसे करायचे याचा त्यांच्या मनातील आराखडा भिन्न आहे. हा मनातील आराखडा म्हणजे हे कल्पनाविश्व.

३) कल्पनाविश्वाची पातळी:- आपण कोण आहोत, कोठे आहोत, का आहोत, आपले कार्य काय याबाबत मनात असलेली धारणा व त्याबाबतचे मनातील विचार ही कल्पनाविश्वाची पातळी असते. या विचारावरून त्या व्यक्तीचे ध्येय ठरते व ते साध्य करण्यासाठी बौद्धिक पातळीवर विचार केला जातो व मग शारीरिक पातळीवर प्रत्यक्ष हालचाली करून ते उद्दीष्ट साध्य केले जाते.

यावरून मानवी मनातील कल्पनाविश्वाची आपल्याला कल्पना येईल. यावरून आधीच्या दोन व्यक्तींच्या उदाहरणाकडे पाहिल्यास हे लक्षात येईल की या दोन व्यक्तींची कल्पनाविश्वे भिन्न आहेत व त्यामुळे त्यांच्या प्रतिक्रिया वेगवेगळ्या होत आहेत.

हे कल्पनाविश्व म्हणजे आपल्या मनात आपल्या सभोवतीच्या विश्वाची असलेली प्रतिमा. यात विश्वातील त्या प्राण्याला ज्ञात सर्व सजीव व निर्जीव घटक व त्यांचे कार्य-कारण भाव, आपले अस्तित्व व आपले इतर सर्व घटकांशी असलेले नाते या सर्वांचा समावेश होतो. त्यात आपल्या पंचेंद्रियामार्फत मिळालेली माहिती व त्यावरून आपण काढलेले निष्कर्ष समाविष्ट असतात. आपण ऐकलेली किंवा वाचलेली माहितीही यात समाविष्ट असते. या कल्पनाविश्वास अनुसरून आपले विचार, व्यवहार, वागणे, कृती चालू असते. आपल्या भोवतीच्या विश्वाची सर्वच्या सर्व माहिती यात असणे अशक्य

असते. पण नित्य व्यवहारात गरज असते तेवढी माहिती यात नमुद होत असते. उदा आपण रोज एखाद्या जिन्याने जा ये करत असु तर अमुक ठिकाणी जिना आहे हे आपल्या कल्पनाविश्वात असेल व एखाद्या रात्री अंधारातही तो आपणास सापडेल. पण त्या जिन्याला किती पायऱ्या आहेत हे नेमके सांगता येणार नाही. भारत आपला देश आहे व त्यात अनेक राज्ये आहेत हे आपणास माहीत असते. पण नेमकी राज्ये किती व कोणती, त्यांच्या राजधान्या कोणत्या ही सर्व माहिती बहुतेकांना सांगता येणार नाही. आपल्या घरातील बहुतेक वस्तू कोठे कोठे आहेत हे आपल्याला माहित असते. अचानक लाईट गेले तरीही आपण अंधारातही आपल्या घरात हिंडु शकतो. पण परक्या ठिकाणी आपणास अडखळायला होईल.

मनात कल्पनाविश्व तयार होणे व त्यात विचार करुन वास्तव विश्वात करावयाच्या कृतींचे नियोजन करणे हे प्राण्यांच्या मनात उत्क्रांतीत निर्माण झालेला गुणधर्म आहे. हा गुणधर्म जीवनात अत्यंत सहाय्यभूत असल्याने त्याचा उत्क्रांतीत विकास घडत गेला व प्राण्यांच्या मानसिक क्षमता जसजशा विकसित होत गेल्या तसतसा हा गुणधर्मही विकसित होत गेला. मानवाच्या विकसित मेंदूमुळे व भाषेच्या निर्मितीमुळे मानवात हे कल्पनाविश्व अधिक स्पष्ट असते. वास्तव जीवनातील कृती प्रथम कल्पनाविश्वात करुन पाहिल्यामुळे तिच्या परिणामांची मनातल्या मनात विस्तृत चिकित्सा करता येते व ती प्रत्यक्षात

करण्याचा बहुमोल वेळ वाचतो. तसेच वास्तव विश्वातील कृती अधिक परिणामकारक होते. आपण आत्ता काय कृती करू शकतो, कृती करण्याचे आपल्याकडे काय पर्याय आहेत व ते केल्यास भविष्यात काय घडेल व त्याचे कोणते फायदे व तोटे होतील याचा अंदाज करणे हे फार महत्वाचे असते. कारण त्यामुळे कृती करताना योग्य व फायद्याची कृती करणे शक्य होते. उदा सैन्य युद्धास निघाले असेल तर युद्ध करताना त्यातील सैनिकांनी त्यात कसा सहभाग घ्यायचा हे आधी निश्चित करून त्याप्रमाणे सर्वांनी कृती केली तर विजयाची शक्यता वाढते. ही कृतीयोजना तयार करणे कल्पनाविश्वातच शक्य होते. अशाच प्रकारे वास्तव विश्वातील कृती करण्यापूर्वी त्यावर कल्पनाविश्वात विचार केला, त्यातील उणीवा ओळखून त्यात योग्य ते बदल करून मग ती वास्तवात केली तर ती कृती अधिक परिणामकारक होते. त्यामुळेच हा कल्पनाविश्वाचा मानसिक गुणधर्म उत्क्रांतीत प्राण्यांमध्ये विकसित झाला आहे

आपले कल्पनाविश्व आपल्या मनात तयार होण्याची प्रक्रिया लहानपणापासूनच आपल्या नकळत चालत आलेली असते. हे कल्पनाविश्व कसे आकार घेते हे समजणे आवश्यक आहे. या क्रियेची सुरुवात जन्मानंतर आपल्या ज्ञानेंद्रियांकडून मिळणाऱ्या माहितीने होते. ही क्रिया सुरुवातीला अत्यंत सावकाश असते. आपल्या आईला ओळखण्यासही बाळाला एक महिना लागतो. सुरुवातीस प्रत्यक्ष ज्ञानेंद्रियांकडून व

अनुभवातून मिळणाऱ्या ज्ञानामुळेच हे कल्पनाविश्व आकार घेत राहते. पण एकदा भाषेची ओळख झाली की मग ही क्रिया वेगाने पुढे जाते. हे साहजिकच आहे. सर्व ज्ञान प्रत्यक्ष अनुभवता व मिळवता येत नाही. भाषा व चित्रे यांच्या सहाय्यानेच बहुतांश ज्ञान मिळत असते व त्यावर विश्वास ठेऊन स्वीकार करावा लागतो. पण येथेच आपण मोठ्या सापळ्यात अडकत असतो. प्रत्येक बाबतीत वैज्ञानिक दृष्टिकोनाने स्वतः चिकीत्सा करणे शक्य नसते. सर्व गोष्टींबाबतचे अनुभव स्वतः घेणे अशक्य असते. मग इतरांच्या अनुभवावर विश्वास ठेवावा लागतो. त्यामुळे बहुतांश बाबतीत इतरांचे अनुभव व मते यांवर विश्वास ठेवण्याची सवय लागते व समाजातील व अवतीभवतीच्या माणसांचे वर्तन पाहून लहानपणापासून कल्पनाविश्व घडत जाते. मग लहानपणीच सत्य म्हणून स्वीकृत केलेल्या बाबींचा पुनर्विचार केला जात नाही.

हे कल्पनाविश्व त्या व्यक्तीला लहानपणापासून आलेल्या अनुभवातून व संस्कारातून तयार झालेले असते. आपण हे असे कल्पनाविश्वात जगत आहोत हेच बहुतेकांना माहित नसते. या कल्पनाविश्वालाच आपण वास्तव विश्व मानत असतो. पण आपण जाणिवपूर्वक प्रयत्न केला तर या कल्पनाविश्वाचे अस्तित्व आपल्या लक्षात येऊ शकते. प्रत्येक सजीवाला आपल्या मनात स्वतःचे कल्पनाविश्व तयार करावेच लागते. त्याशिवाय

त्याला हालचाल करताच येणार नाही. पण आपण मनात असे कल्पनाविश्व साकारून त्यानुसार कृती करतो हेच आपल्या लक्षात येत नाही. आपल्याला या वास्तव विश्वात वावरायचे असते. आपल्या देहाची हालचाल करताना अवती भवती व समोर काय आहे हे माहित असणे गरजेचे असते. आपण पुढे पाय ठेवताना तेथे काय आहे हे माहित असल्याशिवाय योग्यपणे पायही पुढे ठेऊ शकत नाही व कोणतीही हालचाल करू शकत नाही. आपण डोळ्यांच्या साहाय्याने आजूबाजूचे विश्व कसे आहे याची प्रतिमा मनात तयार करतो व त्यानुसार हालचाल करतो. हेच काम वटवाघुळ तोंडाने स्वनातीत ध्वनीलहरी निर्माण करून व त्यांचे प्रतिध्वनी कानाने ऐकून करते. म्हणजेच ते कानाने पाहते. अंध व्यक्ती आपल्या आजूबाजूला काय व कोठे आहे हे आपल्या काठीच्या व इतर स्पर्शांच्या साहाय्याने माहित करून घेतात व लक्षात ठेवतात. म्हणजेच कोणत्या का मार्गाने होईना पण आजूबाजूच्या वास्तव विश्वाचे मनात कल्पनाविश्व निर्माण होणे गरजेचे असते. आपण आपल्या या कल्पनाविश्वालाच वास्तव विश्व समजून चालत असतो. कारण बहुतेक वेळा ही दोन्ही विश्वे समान असतात. ज्यावेळी यात फरक पडतो त्याचवेळी हे आपल्या लक्षात येते. दूर्योधनाची मयसभेत झालेली फजिती हे याचेच उदाहरण आहे. समोर जमीन आहे या विश्वासाने बिनधास्तपणे समोर पाय ठेवला पण ती पाण्यावरील रांगोळी होती व पाण्यात पडावे लागले. आपल्यालाही कधी कधी असा अनुभव आलेला असतो. एखादी

गोष्ट (दरवाजा, कपाटाचे दार असे काही) कुठे आहे हे लक्षात न राहिल्यामुळे आपले कोपर किंवा गुडघा त्यावर आपटून आपण कळवळलेलो असतो . यावरून हे स्पष्ट होईल की आपण प्रत्येक हालचाल करताना आपल्या कल्पनाविश्वातच करत असतो . पण हालचाल करताना बहुतांश वेळी वास्तव विश्व व आपले कल्पनाविश्व समान असते व त्यामुळे ही गोष्ट आपल्या लक्षात येत नाही .

प्रत्येक सजीवाचे कल्पनाविश्व त्याच्या शारिरीक व मानसिक क्षमतेनुसार आकार घेत असते . वास्तव विश्वाचा जो भाग त्याच्या शारिरीक व मानसिक क्षमतेपलीकडे आहे तो त्यात समाविष्ट होऊ शकत नाही . उदा . मानवास प्रकाशाचा (विद्युत चुंबकीय लहरी) लाल ते निळा एवढाच भाग दिसू शकतो . इन्फ्रारेड व अल्ट्राव्हायोलेट किरण आपल्याला दिसू शकत नाहीत . ध्वनी लहरींपैकी २० ते २०००० हर्झ एवढ्याच ध्वनीलहरी आपण ऐकु शकतो . आपले गंधांचे विश्वही कुत्र्यासाख्या प्राण्यांच्या तुलनेत फारच मर्यादित आहे . त्यामुळे वास्तव विश्वातील हा भाग आपल्या कल्पनाविश्वात येतच नाही . आपल्याला जेवढे ज्ञात होते तेवढेच वास्तव विश्व आहे असेच आपण समजत असतो .

असेच मानसिक क्षमतेचेही असते . लहान बाळाची मानसिक क्षमता मर्यादित असलेमुळे ते सर्व गोष्टी समजून घेऊ शकत नाही . समजा एखाद्या आजारी बाळास शस्त्रक्रियेची

आवश्यकता आहे. ती केल्याने ते बरे होणार आहे. पण हे त्याच्या आकलन शक्तीबाहेरचे आहे. त्याला कितीही त्रास होत असला तरी आईच्या मांडीवर पडून राहणे हाच त्याच्या दृष्टीने उपाय आहे. ते डॉक्टरांबरोबर ऑपरेशन थिएटरमध्ये जाण्यास तयार होणार नाही. त्याला बळजबरीनेच न्यावे लागेल. ऑपरेशन करुन घेणे हे आपल्याच हिताचे आहे हे समजण्याची त्याची मानसिक क्षमता नसते.

प्राण्यांनाही असे कल्पनाविश्व असते. त्यांचे वागणेही त्यांच्या कल्पनाविश्वावर अवलंबून असते. प्राण्यांत भाषेचा विकास झालेला नसल्यामुळे त्यांच्या कल्पनाविश्वाची स्पष्ट कल्पना आपल्याला येऊ शकत नाही. पण त्यांच्या वर्तनावरुन त्यांच्या कल्पनाविश्वाची थोडी कल्पना येऊ शकते. उदाहरण एखाद्या वाघाचे घेऊया. वाघ जीवनात भाषा नसल्यामुळे त्याचे कल्पनाविश्व त्याच्या पंचेन्द्रियांद्वारे प्राप्त अनुभवावर आधारीत असते व त्यातील बराचसा भाग त्याच्या लहानपणी आई कडून शिकलेल्या अनुभवावर आधारीत असतो हे स्पष्ट आहे. भुक ही मुलभुत गरज कशी भागवायची हे त्याने आईकडून शिकलेले असते. कोणत्या प्राण्याची शिकार कशी करायची हे त्याच्या कल्पनाविश्वात असते. त्यात माणसाचा भक्ष्य प्राणी म्हणून समावेश नसतो. तर एक विचित्र प्राणी, ज्याच्यापासून सावध व लांबच राहिले पाहिजे अशीच नोंद असते. त्यामुळे वाघ मानवाची शिकार करत नाही व माणूस दिसताच लांब पळून

जातो. पण जर काही कारणाने एखाद्या वाघाकडून माणसाची शिकार घडली तर मात्र त्याला कळते की माणुस हा एक दुबळा प्राणी आहे व त्याची शिकार करणे सोपे आहे व त्याची चवही चांगली आहे. त्याच्याकडून आपल्याला काहीच भिती नसून ते एक सोपे भक्ष्य आहे. मग असा वाघ नरभक्षक होतो व माणसाची शिकार करू लागतो. हे त्याच्या कल्पनाविश्वात झालेल्या बदलामुळे होते. असेच दुसरे उदाहरण हत्तीचे पाहु. हत्ती माणसाळवणे म्हणजे हत्तीचे कल्पनाविश्व बदलणे होय. जंगली हत्ती जंगलात मुक्त पणे फिरत असतात. माणुस दिसल्यावर शक्यतो लांब निघून जाणे पण चुकून जास्त जवळ आला तर अंगावर धाऊन जाणे ही त्यांच्या कल्पनाविश्वातील मानवाबदलची कृती योजना असते. पण हत्तीच्या पिलाला पकडून हळुहळु माणसाळवले की माणुस जवळ आला तरी न घाबरता शांत राहणे व त्याच्या आज्ञांचे पालन करणे हे त्याच्या कल्पनाविश्वात नमुद होते व मग तो आयुष्यभर तसाच वागतो. पण ही क्रिया हत्तीच्या ठराविक वयापर्यंतच करावी लागते. ते वय उलटून गेल्यास त्याचे कल्पनाविश्व बदलता येत नाही व तो माणसाळवणे अशक्य होते. तसेच प्राणीही एकमेकांशी खेळतात. हे खेळणे म्हणजेच कल्पनाविश्वात रमणे. या खेळांत ते एकमेकांचा लुटूपुटीचा पाठलाग व कुस्ती, मारामारीही ते करत असतात. काही ठराविक अलिखित नियम ठरवून हे खेळ चालतात. हे नियम हा या कल्पनाविश्वाचा आधार असतो. कळप करून एकत्र राहणारे प्राणी कळपाचे हे अलिखित नियम

पाळतात व त्यामुळेच ते एकत्र राहु शकतात. या नियमांनी त्यांचे कळपाचे एक समान कल्पनाविश्वच निर्माण झालेले असते. तसेच ज्या प्राण्यांना जगण्यासाठी एकमेकांचा आधार घेत सामाजिक जीवन जगावे लागते त्यांना या समाजजीवनात बऱ्याचशा अलिखित नियमांचा आधार घ्यावाच लागतो. अशा नियमांनी आपापसातील नाती निर्माण करावी लागतात व ती जपावीही लागतात. हे करताना बऱ्याच काल्पनिक नियमांचा आधार घ्यावा लागतो व या नात्यांचे एक कल्पनाविश्व बनवावे लागते. समाजात वावरताना मैत्री, पती -पत्नी, कुटुंब अशा अनेक संकल्पनांच्या कल्पनाविश्वात जगावे लागते.

यावरून हे लक्षात येईल की प्रत्येकाच्या शारिरीक व मानसिक क्षमतेनुसार त्याच्या कल्पनाविश्वाची जडणघडण होत असते. ही जडणघडण होताना वास्तव विश्वात कोठे कोठे काय आहे हे नमुद होत असतेच. पण ते तेवढे महत्वाचे नाही. कल्पनाविश्वातील सर्वात महत्वाचा भाग म्हणजे त्यातील घटकांचे एकमेकाशी असलेले नाते. हे नाते आपण कल्पिलेले असते व ते आपल्या लहानपणीच्या अनुभवामुळे व दृष्टिकोनामुळे आपण तयार करत असतो. हे नाते आपल्या दृष्टिने फार महत्वाचे असते. कारण आपले वागणे त्यावरच अवलंबून असते. कल्पनाविश्वातील आपले स्थान व भुमिका निश्चित व्हावी लागते. त्यावर आपण जगातील घटनांकडे कसे बघतो हे अवलंबून असते. उदा ही एक घटना पाहूया. एका

जंगलात एक हरिणी व तिचे पाडस चरत आहेत. त्याचवेळी एक वाघीण आपल्या बछडयासह तेथे आली. ती दोघेही आठ दिवसांपासून उपाशी आहेत. वाघीणीने झडप घालून त्या हरिणीला पकडले व ठार करून तिला घेऊन आपल्या बछडयाकडे निघाली. ही घटना त्या पाडसाने व बछडयाने दोघांनीही बघितली आहे. या दोघांच्या प्रतिक्रिया कश्या होतील? पाडसाला अत्यंत दुःख होईल व त्याचे भविष्यही आता अंधःकारमय होईल कारण आईशिवाय तोही आता इतर कोणाची तरी शिकार होणार. बछडयाला मात्र आनंद होईल. कारण त्याची भुक आता भागणार आहे. या भिन्न प्रतिक्रिया त्या दोघांच्या वास्तव विश्वातील भिन्न स्थानामुळे त्यांची कल्पनाविश्वे भिन्न असल्यामुळे झाल्या आहेत. पण समजा हीच घटना दोन व्यक्तींनीही बघितली. एखाद्या शाकाहारी व हळव्या मनाच्या स्त्रीला त्या पाडसाबद्दल फार हळहळ वाटेल. पण मांसाहारी पुरुषाला त्या वाघिणीच्या शिकार करण्याच्या कौशल्याचे कौतुक वाटेल. हा फरकही त्यांच्या भिन्न कल्पनाविश्वामुळे होतो.

या कल्पनाविश्वाचे गुणधर्म समजून घेणे आवश्यक आहे. प्रत्येक व्यक्तीचे कल्पनाविश्व वेगळे असते. ते त्याच्या मनात साकार झालेले असते. पण एकत्र राहणाऱ्या व्यक्तींच्या कल्पनाविश्वात बरीचशी समानता असते. या समानतेमुळेच त्या एकत्र राहु शकतात व काही वास्तव व्यवहार करू शकतात.

वास्तव विश्व सर्वांचे एकच आहे. ते म्हणजे आपली पृथ्वी. पण ही पृथ्वी एकच असली तरीही सर्व सजीवांचा एकमेकांशी संबंध येतोच असे नाही. त्यामुळे ज्यांचा काही कारणाने संबंध येतो त्यांचीच वास्तव विश्वे एकत्र येतात. अन्यथा एकाच पृथ्वीवर असूनही बहुतेकांचा इतरांशी वास्तव संबंध येत नाही. तसेच कल्पनाविश्वाचेही आहे. शेजारी, नातेवाईक असूनही एकमेकांची कल्पनाविश्वे समान व परस्परांना संपूर्ण ज्ञात असतीलच असे नाही. त्यातील जो भाग आपण एकमेकांसह समान मानु तेवढाच भाग समान होईल. कधी कधी काही विशिष्ट परिस्थितीत काही नियमाने माणसे एकत्र येतात. अशा वेळी त्यांच्या कल्पनाविश्वातील या भागात समानता असते व त्यामुळे ती सुखरूप पणे काही व्यवहार करू शकतात, काही आनंद घेऊ शकतात. उदा. एखाद्या चौकातील सिग्नल वर काही वाहनचालक थोड्या काळाकरिता एकत्र येतात. यावेळी त्यांच्या कल्पनाविश्वात समानता असते व कोणी कोठे किती वेळ थांबायचे व कधी पुढे मार्गस्थ व्हायचे हे समान असते. पण कधी कधी एखादी भिन्न कल्पनाविश्व असलेली व्यक्ती तेथे आली व तिच्या मनात शक्य झाले तर सिग्नल नसतानाही पटकन चौक पार करावा असे असेल तर ती तसा प्रयत्न करणार व त्यामुळे कधीतरी अपघात होणार. कारण या नवीन व्यक्तीला वाटते की नियम मोडले तरी चालू शकते. दुसऱ्या व्यक्तीची कल्पना आहे की आपण नियम पाळत आहोत व इतरही नियमांचे पालन करतील. या अपघातग्रस्तांची

कल्पनाविश्वे भिन्न आहेत पण वास्तव विश्वे एकत्र आली आहेत. यामुळे अपघात झाला आहे. विविध खेळांचा आनंद घेण्यासाठी कधी कधी लाखो लोक एकत्र येतात. यावेळी त्यांची कल्पनाविश्वे समान असतात व त्यामुळे ते त्या खेळाचा आनंद घेऊ शकतात. पण समजा एका क्रीडांगणात क्रिकेटचा सामना चालू असताना तेथे क्रिकेट माहित नसलेला माणूस आला तर त्याला हे सर्व खेळाडू खुळेच वाटतील.

कल्पनाविश्वाबाबत सर्वात महत्वाची गोष्ट म्हणजे ते फक्त भौतिक गोष्टींबाबतच मर्यादित नसते. कोणत्या गोष्टी किंवा व्यक्ती कोठे आहेत हे त्यात असतेच. पण त्याहून महत्वाची बाब म्हणजे त्या तेथे का आहेत, त्या कशा (चांगल्या की वाईट, उपयोगी की हानीकारक) आहेत, त्या कधी कशा वागतात, त्यांच्याशी आपण कसे वागले पाहिजे ही सर्व माहिती हाही कल्पनाविश्वाचा महत्वाचा भाग असतो. व्यक्ती कोणाशी कधी व कसे वागेल हे कल्पनाविश्वातील या माहितीवरून ठरते. ही माहिती चुकीची असू शकते व त्यामुळे व्यक्तीचे वागणे चुकीचे होते. या कल्पनाविश्वातील महत्वाचा घटक म्हणजे त्या व्यक्तीची स्वतःबद्दलची जाणीव. आपण कोण आहोत व का आहोत हा फार महत्वाचा व पायाभुत घटक आहे. येथेच आपल्या देवविषयक संकल्पनांचा उगम व मुलाधार आहे.

या कल्पनाविश्वातील सर्व काही सत्य व वास्तव असेलच असे नाही. त्यातील थोडाफार भाग चुकीचा असू शकतो.

ज्याच्या कल्पनाविश्वातील जास्त भाग चुकीचा असेल त्या व्यक्तीचे वर्तनही चुकीचे होत राहिल व ती वास्तव विश्वापासून लांब जाऊन तिला वेड लागले आहे असेही म्हटले जाईल.

माणसाचे सुख-दुःख हे त्याच्या कल्पनाविश्वावर अवलंबून असते. त्यातील बदलांमुळे त्याच्या मनःस्थितीवर मोठा परिणाम होतो. वस्तुस्थिती किंवा त्याच्या भोवतालची परिस्थिती जरी आहे तशीच असली पण कल्पनाविश्व बदलले की मनःस्थिती सुध्दा बदलते. एक उदाहरण — एका तरुणाने एक कारखाना काढायचे ठरवले. त्यासाठी लागणाऱ्या सर्व गोष्टीची पुर्तता केली. बांधकाम पूर्ण होत आले व आता कारखाना चालू होण्यास एक महिन्याचाच अवधी राहिला आहे. अशावेळी त्याला कळले की कारखान्यास आवश्यक एक परवाना मिळणे अशक्य झाले आहे. त्यामुळे कारखाना चालू होण्यात फार मोठ्या अडचणी आल्या आहेत. आता त्याची मनःस्थिती काय राहिल? त्याला खाणे पिणे सुचणार नाही, झोप लागणार नाही. खरे तर त्याच्या वास्तव परिस्थितीत काहीही बदल झालेला नाही. फक्त त्याच्या कल्पनाविश्वात बदल झाला आहे. अशावेळी त्याला त्याचा एक मित्र भेटला व त्याची अडचण कळल्यावर त्याला म्हणाला की इतकेच ना काही काळजी करू नकोस. त्या खात्याचे मंत्री माझ्या चांगल्या ओळखीचे आहेत. मी त्यांच्याशी बोलतो. मग तो त्या मंत्र्यांना फोन करतो व सांगतो की तु या सोमवारी तुझी कागदपत्रे घेऊन मुंबईला जा.

तुझे काम होईल. हे बोलणे झाल्याबरोबर त्याचे मन एकदम शांत होईल व त्याला शांत झोप लागेल. आताही त्याच्या वास्तव स्थितीत काहीच बदल झालेला नाही. पण मनःस्थितीत मोठा बदल झाला. कारण आता त्याच्या कल्पनाविश्वात बदल झाला.

पुरातन काळी माणसांचे बहुतांश व्यवहार वास्तव विश्वातच चालत. शेती करणे, शिकार करणे यासारखे प्राथमिक उत्पादक उद्योगच माणुस करत होता. पण मानवाच्या प्रगतीबरोबर अशा कामाकरिता आवश्यक मनुष्यबळ कमी लागू लागले. त्यामुळे माणसाला मोकळा वेळ अधिक मिळू लागला. या मोकळ्या वेळात काय करायचे? या करिता विविध खेळ, मनोरंजनाचे कार्यक्रम उदा गोष्टी, नृत्य, नाटक इ. निर्माण झाले. तसेच समाज म्हणून एकत्र राहताना जसजसे मोठे समाज निर्माण झाले तसे या मोठ्या समाजाचे व्यवस्थापन सुरळीत होण्यासाठी समाजव्यवस्था निर्माण होणे आवश्यक झाले. त्यामुळे बहुतांश काल्पनिक असलेली शासन यंत्रणा, चलनव्यवस्था, बलूतेदार इ. चे मोठे कल्पनाविश्व निर्माण झाले. कुटूंब ही संकल्पना आपले मानण्यावरूनच निर्माण झाली आहे. कुटूंब - शेजार- जात- गाव - राज्य - देश ह्या सर्व फक्त मानण्याने तयार झालेल्या व्यवस्था आहेत. या वास्तव विश्वातील गोष्टी नाहीत. पण बहुतांश मानवांनी आपापल्या कल्पनाविश्वांत त्यांना समान स्थान दिल्यामुळे त्यांना फार मोठे

महत्त्व प्राप्त झाले आहे. ही आपापसांतील नाती, शासन व्यवस्था (ती एखाद्या टोळीतील असो किंवा एका देशातील असो), चलनव्यवस्था, जमिनीची मालकी व हस्तांतराची व्यवस्था या सर्व मानल्यामुळेच प्रस्थापित होतात व त्यामुळेच सामाजिक व्यवस्था चालणे शक्य होते. देव ही संकल्पनाही याच व्यवस्थेचा भाग आहे. यांपैकी एखाद्या मानण्याबद्दल शंका उपस्थित केली की ती शंका फक्त त्याबद्दलच न राहता या संपूर्ण समाजव्यवस्थेबद्दल प्रश्न ऊभे करते. माणुस एकदा विचार करू लागला की त्याच्या विचारावर बंधन घालणे कठीण होते व सर्वच व्यवस्थेवर असेच का हा प्रश्न उपस्थित होतो. त्यामुळेच बहुधा समाजवाद व निरीश्वर वाद एकत्र असतात.

माणुस बऱ्याचवेळा कल्पनाविश्वात रममाण होणेच पसंत करतो. माणुस वास्तव विश्वात सतत जगु शकत नाही. एक म्हणजे वास्तव विश्वात करण्यासाखे थोडेच असते. जगण्यासाठी जे करणे आवश्यक आहे ते वास्तव विश्वात करावेच लागते. उदा जगण्यासाठी अन्न आवश्यक आहे व ते मिळवण्याकरिता काही कृती करावी लागते. झाडे तोडून शेत तयार करणे, ती नांगरणे, धान्य पेरणे, राखण करणे, कापणी मळणी करणे इ. इ. पण या कामात त्या व्यक्तीचा संपूर्ण वेळ जात नाही. खुप वेळ शिल्लक राहतो. यात काही वेळ पुढील कामाचे नियोजन, संभाव्य अडचणी , संकटे यांवर विचार केला तरीही खुप वेळ शिल्लक राहतोच. मग हा वेळ घालवण्याकरिता गोष्टी, खेळ

या काल्पनिक विश्वात जावेच लागते. तसेच बहुतांश जणांचे वास्तव विश्व कठोर, निरुत्साही असते. त्यामुळे मन त्यात रमत नाही. त्यामुळे मन रमवण्याकरिता धर्मग्रंथ वाचणे, गोष्टींची पुस्तके वाचणे, नाटक, सिनेमा पाहणे व अलिकडे आलेले मोबाईल वर खेळत बसणे, व्हॉट्स अप व फेसबुकचे विश्व हे सर्व कल्पनाविश्वात रममाण होण्याचेच मार्ग आहेत. वास्तव विश्वात विचार करण्यास मर्यादा असतात. कारण ते विचार विश्वातील वस्तुस्थिती व निसर्गाचे नियम पाळूनच करावे लागतात. कल्पनाविश्वात अशा कोणत्याही मर्यादा नसतात. त्यामुळे माणुस जास्त काळ त्यातच रममाण होतो. काही गृहीतके बदलली तर अनेक शक्यता निर्माण होतात व मग कल्पनाशक्तीस स्वैर मोकळीक मिळून उंच उंच भराऱ्या घेता येतात. त्यामुळेच अलीकडील गाजलेले अनेक चित्रपट हे असेच काल्पनिक कल्पनाविश्वांतीलच आहेत. कारण त्यातच नवनवीन कल्पनांना वाव मिळतो.

आणखी एक अत्यंत महत्वाची गोष्ट ही आहे की वास्तव विश्व अत्यंत कठोर आहे. ही वस्तुस्थिती आहे की येथे कोणी कोणाचे नाही. कोण कधी धोका देईल सांगता येत नाही. आपण कोणाला काही मदत केली तरी आपल्या संकटकाळी तो आपल्याला मदत करेलच असे नाही. मुले सुध्दा म्हातारपणी आई वडिलांना सोडून देल्याची उदाहरणे आपण पाहतो. पती पत्नीनी एकमेकाला धोका दिल्याची खुप उदाहरणे आढळतात.

मृत्यू कधी कसा समोर येईल याचा भरोसा नाही. अचानक काही आजार उद्भवतील किंवा काही अपघात होईल व मी मी म्हणणारे, शक्तिशाली वीरपुरुषही क्षणात जग सोडून जातील. प्राण्यांनाही जगात वावरताना पावलोपावली धोका असतो. पण म्हणून एखादे बीळ खोदून त्यात लपून राहून पण चालणार नाही. उपाशी मरावे लागेल. त्यामुळे जगात वावरावे लागणारच. काहीतरी करावे लागणारच. त्यामुळे शक्य तितके सावध राहणे, शक्य तितकी काळजी घेणे एवढेच आपल्या हातात असते. ते केले की मग आता आपल्याला भिती नाही असे समजून जगात वावरावे लागते. सततच्या धोक्याकडे झापड बांधून दुर्लक्ष करावे लागते. हे झापड बांधणे म्हणजेच कल्पनाविश्वात प्रवेश करणे होय. आपल्याला मृत्यू येणार नाही असे गृहीत धरून त्यावर आधारीत कल्पनाविश्व मनात उभे करावे लागते व त्यानुसार पुढील नियोजन व कृती करावी लागते. हे असे सुरक्षिततेचे व स्वतःच्या अमरपणाचे पण सत्याचा आधार नसलेले व काल्पनिकच कल्पनाविश्व मनात निर्माण करण्याची क्रिया उत्क्रांतीत मुलभूत मानसिक क्रिया म्हणून उदयास आली आहे. मानवाच्या प्रगल्भ विचारशक्तीमुळे व विकसित झालेल्या भाषेमुळे या मानसिकतेला देवाचे स्वरूप आले आहे. देव आहे असे मानणे किंवा नाही असे मानणे या मुळे कल्पनाविश्वात मोठा फरक पडतो. देव आहे असे एकदा मानले व त्याची ठरावीक उपासना केली की आपल्याला एक सुरक्षा कवच मिळाल्यासारखे वाटते व मन इतर गोष्टींचा

विचार करायला मोकळे होते. आजूबाजूला घडणाऱ्या दूर्घटना आपल्या बाबत घडणार नाहीत असा आत्मविश्वास येतो. त्यामुळे देव आहे असेच सर्व सामान्यपणे मानले जाते. जगात वावरताना पावलापावलावर धोके दिसत असूनही त्याकडे दूर्लक्ष करून व आपणास काहीही होणार नाही असा विश्वास मनात बाळगूनच व सर्व चिंता देवावर सोडून जगात वावरावे लागते. कारण हे जगात वावरणे हेच जीवन असते. वावरले नाही तर उपासमारीने मृत्यू येणारच व तोही अधिक लवकर व वंश पुढे वाढणार नाही. त्यामुळे घाबरून लपुन राहणे हा गुण पुढील पिढीत येणार नाहीच. आजूबाजूचा धोका टाळण्याकरिता जे जास्तीत जास्त काळजी घेतील व त्याच्याशी मुकाबला करण्यासाठी आपली कौशल्ये व ताकद वाढवतील तेच या जगात टिकून राहणार व वाढणार. त्यामुळे आपण अमर नाही याचा पुरावा सतत समोर दिसूनही आपण अमरच राहणार हा दृढ विश्वास मनात बाळगणे हीच श्रद्धेची सुरुवात आहे. व हीच श्रद्धेची मानसिकता देव नाही याचे अनेक पुरावे समोर आले तरीही देवावरची दृढ श्रद्धा अभंग ठेवते. शाळेच्या विद्यार्थ्यांत कधी कधी एखादी एकमेकांना टप्पल मारण्याची ट्रूम निघते. दोघा तिघांनी मिळून एखाद्याच्या मागे जायचे व एकाने त्याच्या डोक्यात टप्पल मारायची. त्याने मागे वळून पाहील्यावर सर्वांनी आपणास काही माहित नाही असे म्हणायचे. कोणी नक्की मारले ते न कळल्याने मार खाणाऱ्याला गप्प बसावे लागायचे. त्यामुळे सर्वांना सतत दक्ष राहावे लागायचे. मागून कोणी येत आहे का

हे सतत बघत राहावे लागे. त्यामुळे मनात सतत एक अस्वस्थता असायची व त्यामुळे इतर कशात लक्ष लागत नसे. अशीच अस्वस्थता कमकुवत मनाच्या व्यक्तींना नास्तीक झाल्यास येते. या अस्वस्थ मनामुळे ते काही चांगले काम करू शकत नाहीत. पण त्यांनी जर देव मानला तर मग देवावर भरवसा ठेऊन ते निश्चिंत होतात व उत्कृष्ट काम करू शकतात. त्यामुळे त्यांना त्यांच्या कल्पनाविश्वात देवाचे अढळ स्थान ठेवावेच लागते. म्हणूनच स्वर्गात देव आहे व राजधानीत राजा आहे मग काही काळजी नाही असे म्हटले जातेच.

माणसाला जगताना झापड लावावीच लागते. आपले कोण व परके कोण हे ठरवावे लागते. कोणाकरिता किती करायचे हे ठरवावे लागते. सर्वे सुखिनः संतू म्हणणे सोपे आहे. पण हे प्रत्यक्षात शक्य नसते. जंगलातील वाघ व हरीण दोघेही सुखी होऊ शकत नाहीत. एकाच्या दुःखात दुसऱ्याचे सुख असते. विश्वबंधुत्वाची संकल्पनाही अशीच म्हणायला सोपी आहे. पण प्रत्यक्षात अमलात आणणे शक्य नाही हे अंतर्मनाला माहित असते. विचार करा, जर आपल्या जवळच्या नात्यातील कोणाचा मृत्यू झाला तर आपण आपली सर्व कामे सोडून तिकडे धावतो. पण हे करताना हे नाते किती जवळचे आहे हे ठरवूनच आपण आपला किती वेळ द्यायचा हे ठरवतो. समजा तुम्ही जागतिक आरोग्य संघटनेचे प्रमुख झालात व जगात रोज मृत्यू पावणाऱ्या व्यक्तींची सर्व माहिती तुमच्या टेबलावर पोचवण्याची व्यवस्था

केली गेली. मग तुम्ही ती माहिती पाहून त्यांचे मृत्यू का झाले व ते टाळण्याकरिता काय करता आले असते यावर विचार करू शकाल काय ? हे सर्व तुमचे बांधवच असणार आहेत. पण तुम्ही त्यांची नावेही वाचू शकणार नाही. कारण जगात रोज साधारणपणे १५०००० मृत्यू होतात व दिवसाचे सेकंद फक्त ८६४०० च असतात. तुम्ही प्रत्येकाकरिता तुमचा एक सेकंदही देऊ शकत नाही. तुम्ही १०० सहाय्यक नेमाल व त्यांना त्या सर्व मृत्यूंचे विश्लेषण करुन अहवाल द्यायला सांगाल व तुम्ही तो अहवालच पाहून काही कृतीयोजना ठरवाल. बरोबर ना १ मरणाच्या विश्वबांधवाकरिता तुम्ही त्यांचे नाव वाचण्याएवढाही वेळ देऊ शकत नाही. त्यामुळे कोण जवळचे व कोण लांबचे हे ठरवावेच लागते व फक्त जवळच्याच लोकांकरिता वेळ देणे शक्य असते. त्यामुळे हा आप-पर भाव मनात ठेवावाच लागतो. कल्पनाविश्वात याचीही नोंद घ्यावी लागते. कोण आपला व किती जवळचा हे ठरवावे लागते. हे ठरवल्यानंतरच आपण कुणाशी कसे वागायचे हे ठरवता येते.

या कल्पनाविश्वातील मध्यवर्ती संकल्पना म्हणजे त्या व्यक्तीची स्वतःबद्दलची कल्पना. आपल्या कल्पनाविश्वात आपली ओळख अत्यंत महत्वाची असते. आपण कोण आहोत व का आहोत याचे उत्तर माहित झाले की इतरांबाबतचे निर्णय घेणे सोपे होते. आपण का आहोत याचे नेमके उत्तर अद्याप मिळालेले नाही. त्यामुळे देवाने हे विश्व व आपणास निर्माण

केले आहे एवढेच आपण गृहीत धरतो व नंतर या प्रश्नाचा विचारही करत नाही. पण आपण कोण आहोत व का आहोत, आपली जीवनमुल्ये व तत्वे कोणती, आपले कोण व परके कोण, कशासाठी जगायचे व कशाकरिता मरायचे. हे सर्व अत्यंत महत्वाचे प्रश्न आहेत व यांच्या उत्तरावर त्या व्यक्तीचे वर्तन अवलंबून असते. कधी कधी ही जीवनमुल्ये मुलभुत प्रेरणांपेक्षाही महत्वाची ठरतात. त्यांच्याकरिता माणुस प्राण घायला व घ्यायलाही तयार होतो. तुजसाठी मरण ते जनन, तुजवीण जनन ते मरण असे सावरकरांनी मातृभुमीबद्दल म्हटले आहे. हे बहुतेकांना मान्य होईल. पण हे फक्त मातृभुमीबद्दलच असत नाही. देव, धर्म, जात, कुळ, कुटूंब, मित्र, स्वाभिमान, तत्वे अशा कितीतरी गोष्टींकरिता भिन्न व्यक्ती हे लागू करतात. मग यातील काय बरोबर व काय चुक हे ठरवणे अशक्य होते. तुमचा दृष्टिकोन, तुम्ही कोणाला आपले म्हणता व कोणाला परके यावर बरेच काही अवलंबून राहते. मानवी स्वभाव, वागणूक, सुख व दुःख हे बहुतांश त्याच्या कल्पनाविश्वावर अवलंबून असते. आपल्या जगण्याला उद्देश मिळवून देण्याचे महत्वाचे कार्य धर्माकडून होते. आपल्या शारीरीक हालअपेष्टा एका चांगल्या कार्याकरिता आहेत हा विश्वास मनात असेल तर बिकट परिस्थितीतही माणुस सुखी असू शकतो व सर्व भौतिक सुखसाधने उपलब्ध असूनही एखादा माणुस दुःखी होतो. त्यामुळे त्याचे कल्पनाविश्व काय आहे हे यावरून तो सुखी की दुःखी होणार हे ठरते.

कोणी कसे वागायचे हे आपल्या कल्पनाविश्वात लहानपणापासूनच्या अनुभवातून नमुद झालेले असते. नंतर आपण त्या भुमिकेत आल्यावर आपणही तसेच वागतो. उदा. सासूने सूनेशी कसे वागायचे, वरिष्ठाने कनिष्ठाशी कसे वागायचे हे आपल्या अनुभवातून जसे नमुद झालेले असते तसेच आपण वागतो. हे वागणे चुक की बरोबर याचा आपण विचार करत नाही. त्यामुळे बऱ्याच वेळा आपणच आपल्या दुःखाला कारणीभूत होतो.

आपल्या आजूबाजूच्या लोकांच्या मतांचा, त्यांच्या वागण्याचा आपल्या कल्पनाविश्वावर मोठा परिणाम होत असतो. कल्पनाविश्व तयार होताना काही गोष्टी गृहीत धराव्या लागतात व त्यांना बहुतांश लोकांची मान्यता असावी लागते. या मान्यतेमुळेच कल्पनाविश्वात स्थिरता मिळते व पुढील वाटचाल शक्य होते. व्यक्तीचे समाजातील स्थान, जमीन व इतर संपत्तीची मालकी व तिचे वंशपरंपरेने होणारे हस्तांतर ही समाजातील स्थिरतेस अत्यंत आवश्यक संकल्पना आहे. पण ही पूर्णपणे काल्पनिकच संकल्पना आहे. ही अत्यंत महत्वाची जन्मसिद्ध संकल्पना आहे. या सर्व व्यवस्था तीन अत्यंत महत्वाच्या वास्तव विश्वातील गुणांवर आधारित आहेत. एक म्हणजे माणुस आपल्या कुटूंबाला आपले मानतो व त्यांकरिता प्राणही पणास लावतो. दुसरे म्हणजे माणुस आपल्या अपत्यांवर सर्वात जास्त प्रेम करतो. तिसरे म्हणजे वृद्धापकाळी मुलेच

आई वडिलांना सांभाळणार. या तीन गोष्टींमुळे माणसाने आयुष्यभरात केलेल्या मेहनतीने जमवलेली संपत्ती त्याच्या मुलांकडेच हस्तांतरित होण्याची प्रथा निर्माण झाली आहे. तो मुलांचा जन्मसिद्ध अधिकार झाला आहे व त्यास सर्वांची मान्यता मिळालेली आहे. ही संकल्पना देव या संकल्पनेस जोडलेली व पुरक आहे. यास जगातील बहुतांश लोकांची मान्यता असलेने ती सर्वत्र प्रचलित आहे. समाजवादी विचारांत या जन्मसिद्ध अधिकारास विरोध केला आहे. या जन्मसिद्ध अधिकारास नकार दिला तर याच विचारांचा तर्कसंगत विस्तार होऊन देव ही संकल्पनाही नाकारली जाते. त्यामुळेच समाजवाद व निरीश्वरवाद एकत्र असतात.

आधुनिक चलनव्यवस्थाही अशीच मानण्यामुळे प्रस्थापित झाली आहे. कागदाच्या काही कपट्यांना या मानण्यामुळे प्रचंड मोल येत असते. ही किंमत मात्र त्या देशातच असते. इतरत्र तो कागदाचा क्षुल्लक तुकडाच असतो. पण या मानण्यामुळे प्रस्थापित झालेल्या चलनव्यवस्थेमुळे त्या आधीच्या प्रत्यक्ष वस्तुंची देवाणघेवाण करण्यापेक्षा मानवी जीवन अधिक सुरळीत नक्कीच झाले आहे. त्याप्रमाणेच देव प्रत्यक्ष नसला तरीही देव आहे असे मानण्यामुळेही मानवी जीवन अधिक सुरळीत व सुखकर झालेले आहे. (याबाबत निरीश्वरवाद्यांना नक्कीच आक्षेप असतील पण काही ठरावीक परिस्थितीत देव आहे असे मानण्याचे फायदे जास्त असतात.)

कल्पनाविश्वातील काही भाग चुकीचा निघाला व आपले काही नुकसान झाले म्हणून कोणी कल्पनाविश्वात राहणे सोडून देत नाही. कारण दुसरा पर्यायच नसतो. उदा. आपण रस्त्याने जाताना इतर प्रवासी वाहतुक नियमांचे पालन करतील या अपेक्षेने चालतो. हे वाहतुक नियम हा प्रवासी या कल्पनाविश्वाचा आधार असतो. अशावेळी जर एखाद्याने या नियमांचा भंग केला व तुमची काहीही चुक नसताना तुम्ही अपघातग्रस्त झालात तरीही बरे झाल्यानंतर तुम्ही रस्त्यावर चालणे बंद करणार नाही. तुम्हाला परत प्रवासी या कल्पनाविश्वात वावरावे लागतेच. तसेच देव आहे या कल्पनाविश्वात वावरताना त्याचा काही भाग वास्तव विश्वाशी जुळत नाही असे आढळले तरीही तुम्ही देव हे कल्पनाविश्व सोडू शकत नाही. देव हे कल्पनाविश्व तुमच्या मनात लहानपणापासून साकारले आहे व त्यात तुम्हाला सुरक्षित वाटत असते. ते सोडायचे झाले तर नास्तीकपणाचे दुसरे कल्पनाविश्व उभारावे लागेल व ही क्रिया फार कठीण व सर्वाना साध्य होणारी नाही.

माणूस आपल्या आयुष्यात वेगवेगळ्या वेळी वेगवेगळी भूमिका करत असतो. त्या भूमिकांनुसार त्या त्या वेळी कसे वागायचे याबाबतच्या वेगवेगळ्या कल्पनाविश्वात शिरतो. उदा. एक स्त्री घरात गृहिणी, बँकेत कामावर गेल्यावर रोखपाल,

रस्त्याने जाताना प्रवासी अशा विविध कल्पनाविश्वात वावरु शकते .

आपल्या कल्पनाविश्वात बदल होत असतो . आपण ज्या घटना अनुभवतो , आपण जी माहिती वाचतो किंवा ऐकतो त्यामुळे आपल्या कल्पनाविश्वात बदल होतो . हा बदल बऱ्याच वेळा तात्पुरता असतो पण कधी कधी कायमचाही असतो . आता हे बदल झाल्यामुळे कल्पनाविश्व वास्तव विश्वापासून जवळ येते किंवा लांबही जाते . कल्पनाविश्वात आपण जाणीवपूर्वक बदल करु शकतो व कल्पनाविश्वातील योग्य अशा बदलामुळे वास्तव विश्वातही बदल होऊ शकतो . ही अत्यंत महत्वाची बाब आहे . अशा बदलांची काही उदाहरणे बघितल्यावर ही बाब स्पष्ट होईल . पहिले उदा . जगण्यासाठी पाणी आवश्यक आहे . हे पाणी कोठून आणायचे व कसे वापरायचे? पुर्वीच्या काळी मिळेल तेथून पाणी आणायचे व ते प्यायचे एवढीच कल्पना होती .पाणी दुषित असू शकते व त्यामुळे गंभीर आजार होऊ शकतात हे कोणाच्याही कल्पनेतच नव्हते . त्यामुळे वारंवार कॉलरा , कावीळ , विषमज्वर यांच्या साथी येऊन अनेक लोक मरत . पण हे आजार विशिष्ट जंतुंमुळे होतात व त्यांचा प्रसार दुषित पाण्यामुळे होतो व पाणी शुध्द केल्यामुळे हे आजार टाळता येतात हे माहित करुन ज्यांनी आपल्या कल्पनाविश्वात बदल केला व शुध्द पाणीच वापरले त्यांना या आजारांपासून संरक्षण मिळाले हा त्यांच्या वास्तव विश्वात बदल झाला . ज्यांनी त्यांच्या

कल्पनाविश्वात असा बदल केला नाही त्यांना अजुनही या आजारांना सामोरे जावे लागते आहे. (दारात गाडी आहे पण घरात वॉटर फिल्टर नाही अशी अनेक कुटुंब आहेत. पण ती हा बदल करत नाहीत)

कल्पनाविश्वात बदल होण्याची क्रिया कशी घडते जे जाणून घेणे अत्यंत महत्वाचे आहे. ते समजले की आपण स्वतःहून चांगले बदल घडवून आणू शकतो व यशस्वी होऊ शकतो. आपल्या कल्पनाविश्वातील माहितीत बदल करण्याची किंवा भर घालण्याची ही क्रिया आपल्या नकळत अखंड चालू असतेच. पण आपण जाणीवपूर्वकही त्यात बदल किंवा भर घालू शकतो. उदा. आपण जेव्हा अभ्यास करतो तेव्हा आपल्या माहितीत भर पडत असते. आपल्या मनातील या कल्पनाविश्वात आपण बदल घडवून आणू शकतो. असे बदल घडवल्यावर आपल्या वागण्यातही बदल घडतो. लग्न, नवीन नोकरी ही याची उदाहरणे आहेत. कल्पनाविश्वातील मानणे ही क्रिया अत्यंत महत्वाची असते. एखादी गोष्ट मानल्यामुळे प्रचंड फरक पडतो. विवाहाचे उदाहरण पाहा. एकमेकांस अनोळखी स्त्री व पुरुष विवाहाने एकमेकांस पती व पत्नी मानतात. या फक्त मानण्यामुळे त्यांच्या जीवनात प्रचंड फरक पडतो. ते आयुष्याचे जोडीदार बनतात व या नवीन भूमिकेत एकमेकांच्या सुख व दुःखाचे भागीदार बनतात. एखाद्याला नवीन नोकरी लागली की तो त्या नव्या भूमिकेत वावरायला लागतो. या नवीन

भुमिकेबद्दल त्यांना पूर्वी थोडीफार माहिती असते पण प्रत्यक्ष ती भुमिका करायला लागल्यावरच त्याबाबत सविस्तर अनुभव येतो व ती पूर्ण अंगवळणी पडायला काही काळही लागतो. तसेच ही नवीन भुमिका कशी करायची याबाबत त्यांच्या पूर्वीच्या अनुभवानुसार त्यांच्या कल्पनाविश्वात नोंद असते व त्याप्रमाणेच ते ती भुमिका करायला लागतात. पण अशा नवीन भुमिका करणे सर्वाना जमतेच. पण आपल्या कल्पनाविश्वातील काही चुकीच्या माहितीत बदल व्हावयाचा असेल तर ते कसे साध्य होऊ शकेल हे पहावे लागेल. मनातील या कल्पनाविश्वाचे अस्तित्व लक्षात येणे ही पहिली पायरी आहे. आपल्या मनातील हे कल्पनाविश्व एकदा लक्षात आले ही मग त्याचे काळजीपूर्वक परिक्षण करणे महत्वाचे आहे. त्यातील काही भाग चुकीचा असू शकतो ही बाब स्वीकारणे व त्या नजरेने काळजीपूर्वक परीक्षण करणे महत्वाचे आहे. एकदा या चुकांचा स्वीकार केला की मग त्यात सुधारणा करणे शक्य होते. आपल्या मनातील विविध वस्तू, ठिकाणे व व्यक्ती यांबाबतच्या कल्पना व भावना या आपल्या मनातील आहेत व वास्तव वेगळे असू शकते ही जाणीव मनात होणे हा पहिला व अत्यंत महत्वाचा टप्पा आहे व हाच टप्पा साध्य होत नाही. आपल्याच मतांना चिकटुन राहण्याचा दुराग्रह बहुतेकांच्या आयुष्यातील अनेक दुःखांचे कारण होतो. यातून बाहेर पडण्यासाठी मानसोपचार, विपश्यना शिबिरे हे याचेच मार्ग आहेत. या मार्गांचा स्वीकार करून आपण आपल्या मनातील समज, आपली मते, आपल्या

संकल्पना यांचे परीक्षण करु लागतो व त्यात काही चुका असू शकतात हे मान्य करुन त्यांत बदल करतो. यामुळे त्या व्यक्तीच्या स्वभावात खुप फरक पडतो व त्याचे वागणे बदलते. त्याचे वागणे बदलले की त्यामुळे इतरांचे त्याच्याशी असलेले वागणेही बदलते व जीवनातील बरीच दुःखे दुर होतात.

कल्पनाविश्वाचे परीक्षण करताना त्यातील कोणता भाग वास्तव आहे व कोणता काल्पनिक आहे हे ठरवावे लागते. हे कठीण असते. आपण मानव आहोत एवढेच वास्तव आहे व आपली बाकी सर्व ओळख काल्पनिक आहे हे ओळखणे व ते पचवणे फार कठीण असते. आपले नाव हे फक्त सोयीकरिता सर्वांनी ठरवलेले संबोधन असते. ते काही जन्मतः आपल्या कपाळावर उमटलेले नसते. आपली मातृभाषाही आपल्या लहानपणी आपल्या सभोवती असलेल्या माणसांच्या भाषेमुळेच ठरते. ही गोष्ट जर सर्वांना समजली तर अनेक तंटे मिटतील. आपले राज्य, आपला देश यासुद्धा अशाच काल्पनिक संकल्पनाच आहेत. त्या आपल्या सोयीकरिता माणसांनी ठरवलेल्या व बहुतांश लोकांनी समान मानलेल्या संकल्पना आहेत. राज्ये, जिल्हे यांच्या सीमारेषा बहुमताने बदलल्या जाऊ शकतात, नवीन राज्ये व जिल्हे निर्माण होऊ शकतात हे सर्वांना मान्य असेलच व याची उदाहरणेही पाहिली असतील. देशांबाबतही असे घडलेले आहे. याचप्रमाणे देव व धर्म हेही असेच एक कल्पनाविश्वच आहे की वास्तव विश्व यावर

अश्रद्धपणे संशोधन होऊन सत्य सर्वांना उमजून येईल तोच
खरा सुदिन.

देव तेथेची जाणावा

सत्चा शोध व मांगल्याचे प्रतीक म्हणून देवाचा स्वीकार

अंधश्रध्दा निर्मुलनाकरिता काम करणारे बहुतांश कार्यकर्ते हे निरिश्वरवादाच्या अगदी जवळ असतात पण ते संपूर्णपणे निरिश्वरवाद स्वीकारू शकत नाहीत. अनेक वैज्ञानिकही त्यांच्या विज्ञाननिष्ठेमुळे कोणत्याही धर्मातील देव ही संकल्पना मान्य करू शकत नाहीत. पण देव आहे असा पुरावा मिळालेला नाही व त्यामुळे देव अस्तित्वात नाही ही वस्तुस्थितीही स्वीकारू शकत नाहीत. या व्यक्तींच्या मते जग अधिक अधिक चांगले होत आहे. खुप व्यक्तींना चांगल्या घटनांचा अनुभव येत असतो. संकटकाळी अनेक वेळा आजूबाजूची माणसे मदतीला धाऊन येतात. अनोळखी व्यक्तीलाही मदत करतात. परत फेडीची अपेक्षा न धरता माणसे एकमेकाला मदत करताना दिसतात. सापडलेल्या मुल्यवान वस्तू परत करतात. माणसातील हा चांगुलपणा हे जगातील सत् शक्तीचे अस्तित्व दाखवतो. ज्या व्यक्ती श्रध्दापूर्वक सत्कर्म करत असतात त्यांचे आयुष्य चांगले जाते व जे इतरांचे वाईट करतात त्यांचा शेवट वाईट होतो. याचे कारण म्हणजे जगात एका सत् शक्तीचे अस्तित्व आहे. याच शक्तीला विविध देवांच्या नावाने संबोधले

जाते. देव म्हणजे चांगुलपणा असाही अर्थ आपण काढू शकतो व जगातील चांगुलपणा असणे हाच देवाच्या अस्तित्वाचा पुरावा मानू शकतो. हा चांगुलपणा किंवा हळुहळु का होईना पण चांगुलपणाच्या दिशेने होणारा आपला प्रवास का होतो आहे? सर्व धर्मात हा चांगुलपणाचा पुरस्कार का केलेला आढळतो हा प्रश्न खुप विचारवंतांना पडलेला आढळतो व त्याचे उत्तर व कारण देवाचे अस्तित्व हे बहुतेकांनी मान्य केलेले आहे. जगात चांगुलपणा कोठून आला व अजूनही कसा टिकून आहे व एवढेच नव्हे तर तो का वाढतो आहे याचे कारण समजून घेतले पाहिजे. या सत् शक्तीचे जाणवणारे अस्तित्व, तिचा उगम, तिचा प्रभाव व तिच्या मर्यादा समजून घेतल्या पाहिजेत. कारण हा चांगुलपणा वाढत असूनही अनेक वेळा व अनेक ठिकाणी कित्येक व्यक्तींवर घोर अन्याय होत असल्याचे दिसते. याचे काय कारण असेल याचाही विचार केला पाहिजे.

या सत् शक्तीच्या उगम व अस्तित्वाचे कारण सजीवांची शारिरीक व मानसिक उत्क्रांती व त्यानंतरची संकल्पनांची उत्क्रांती हे आहे हे समजून घेणे आवश्यक आहे.

प्रथम हे सहज मान्य होईल की सर्व सजीवांमध्ये स्वार्थ ही मुलभुत प्रेरणा असते. स्वतःचे आत्मरक्षण करणे, आहार मिळवणे व पुनरुत्पादन करणे या तीन मुलभुत प्रेरणा या स्वार्थाचे प्रकट रूप आहेत. या प्रेरणा नसतील तर तो सजीव जीवनात टिकणार नाही व उत्क्रांतीत ती प्रजाती नामशेष

होईल. त्यामुळे हे स्वहित जपण्याचे गुणधर्म प्रत्येक प्राण्यात अनुवंशिक रीतीने आलेले असतातच.

पण या स्वार्थाकरिताच परमार्थही (दुसऱ्यास मदत करण्याची प्रवृत्ती) येत असतो. हे कसे ते पाहूया. जे सजीव स्वावलंबी जीवन जगू शकतात त्यांच्यात स्वार्थ जास्त असतो व परमार्थ नसतो. हे एकटे राहणारे सजीव फक्त स्वतःपुरतेच जगतात. त्यांना इतरांची गरज नसते. फक्त पुनरुत्पादनाच्या नैसर्गिक प्रेरणेमुळे भिन्न लिंगी जोडिदाराचे अस्तित्व सहवासाच्या काळापुरते ते खपवून घेतात. यापलीकडे त्यांचे सामाजिक सहकार्याचे जीवन नसते. उदा. वाघ हा प्राणी स्वावलंबी आहे. तो एकट्यानेच शिकार करू शकतो. त्याला मारू शकणारे इतर प्राणीही नसतात. त्यामुळे आत्मरक्षण करणे व आहार मिळवणे या प्रेरणा तो स्वतःच पूर्ण करू शकतो. त्याला याकरिता इतरांच्या सहकार्याची गरज नसते. त्यामुळे त्यांच्यात परमार्थाची भावना नसते. इतर वाघांचे आपल्या क्षेत्रातील अस्तित्वही तो खपवून घेत नाही. दुसरा वाघ आला तर त्यांच्यात युद्ध होऊन पराजिताला तो भाग किंवा कधीतरी प्राणही सोडावा लागतो. पण पुनरुत्पादन ही तिसरी मुलभूत प्रेरणाही आहेच. त्यासाठी त्यास भिन्नलिंगी वाघाबरोबर सहकार्य ठेवावे लागते. त्यामुळे प्रत्येक वाघ आपल्या क्षेत्रात ४-५ वाघीणींना राहू देतो व त्यांच्याबरोबर युद्ध करत नाही. वाघीणही त्या वाघाबरोबर सहकार्याने राहते. तसेच वाघीण

आपले बछडे मोठे होईपर्यंत त्यांचा सांभाळ करते. एवढा परमार्थ त्यांच्यात आहे म्हणूनच वाघ ही प्रजाती टिकून आहे. वाघासारखेच इतरही अनेक प्राणी आहेत जे स्वावलंबी जीवन जगू शकतात. त्यांना इतरांच्या सहकार्याची गरज नसते. त्यांच्यातही परमार्थ कमी व स्वार्थ जास्त असतो.

पण बऱ्याच प्राण्यांना त्यांच्या जीवनात इतरांच्या सहकार्याची आवश्यकता असते व त्यांना एकत्र सहजीवन जगावे लागते. त्यांच्यात परोपकार - परस्पर सहकार्याची भावना जास्त आढळते. उदा सिंह, कुत्रे, तरस, हरिण, गवे हे प्राणी कळप करून राहतात व त्यामुळे ते बऱ्याच मोठ्या प्राण्यांचीही शिकार करू शकतात. त्यांचे संरक्षणही कळपात राहिल्यामुळे सहज साध्य होते. त्यामुळे एकटे राहणाऱ्या प्राण्यांपेक्षा कळपात राहणारे प्राणी अधिक सुरक्षित जीवन जगतात व जीवनात यशस्वी होतात. शिकार किंवा कळपाचे संरक्षण ते एकमेकांच्या साहाय्याने करतात. हे परस्परावलंबन सहकार्यास जन्म देते. त्यामुळे ज्यांच्या अंगात परस्पर सहकार्याचा गुण आहे तेच एकत्र राहू शकतात व एकत्र राहिल्यामुळे यशस्वी होतात व उत्क्रांतीत टिकून राहतात. त्यामुळे हा सहकार्याचा गुणधर्म अशा प्राण्यांत अनुवंशिक रित्याच अंगभूत होत आलेला आहे व त्यांच्या गुणसुत्रात सामावलेला आहे. मानवेतर प्राण्यांत भाषेचा विकास झाला नसल्याने हे सहकार्य मर्यादितच राहते. मानवात भाषेचा उगम झाल्यामुळे ही परस्पर सहकार्याची प्रेरणा अनेक

पटींनी वाढत गेली आहे व मानवी समाज प्रगत करत गेली आहे. परस्पर सहकार्य मानवी समाजात अत्यावश्यक आहे. भाषेमुळे कुणी काय काम करायचे हे अधिक नेमकेपणाने ठरविता येते. प्रत्येकाने आपली जबाबदारी नीट पार पाडली की नाही याचे मुल्यमापनही होऊ शकते व ते मुल्यमापन टोळीतील सर्वांना माहित होते. त्यामुळे सहकार्य न करणारी व्यक्ती सर्वांना माहित होते व मग तिच्याशी सर्वजण असहकार करू लागतात व तिचे जिणे कठीण होते. असे सहकार्य न करणारी व्यक्ती, मग ती कितीही बलिष्ठ असली तरीही, समाजाच्या बाहेर फेकली जाते. समाजा एका गावात एक खुप ताकदवान माणुस आहे. तो एकटा चार माणसांनाही भारी आहे. त्याचा गावात खुप आदर होईल. तो गावातील सैन्याचा सेनापती किंवा कदाचित गावाचा मुख्यही होईल. पण तो जोपर्यंत सर्वांना सांभाळून व समाजाचे नियम पाळून राहिल तोपर्यंतच. पण जर तो म्हणू लागला की मी काहीच काम करणार नाही व मला जे हवे ते मी गावातून हिसकावून घेईन तर मात्र गाव त्याच्याविरुद्ध एक होईल व त्याला गावासमोर पराभुत व्हावे लागेल व गावाबाहेर जावे लागेल किंवा प्राणासही मुकावे लागेल. कारण संघटीतपणे एकत्र आलेल्या मानवांपुढे वाघ, हत्ती अशा प्राण्यांचेही काही चालत नाही. त्यामुळे वैयक्तिक रित्या कितीही ताकदवान व्यक्तीसही समाजात सहकार्यानेच व मर्यादितच राहावे लागते. इतिहासात अन्यायी व विलासी राजांना त्यांच्याच जनतेने पदच्युत केल्याची अनेक

उदाहरणे पहावयास मिळतील. त्यामुळे समाजात राहायचे तर परस्पर सहकार्य व मदत करणे आवश्यक असते. त्यामुळेच सामाजिक जीवन जगणाऱ्या मानवात एकमेकांना सहाय्य करण्याचा गुणधर्म जीन्स मधूनच अंगभूत झालेला असतो. या निःस्वार्थीपणाच्या अंगभूत गुणाला संकल्पनांच्या उत्क्रांतीमुळे मानवात अधिकच बळकटी लाभली आहे. निःस्वार्थीपणाच्या संकल्पनांचे कुटुंबात व समाजात होत राहणारे संस्कार हा गुण अधिकच बळकट करतात. लहानपणापासून मुलाला कुटुंबातील इतर सदस्यावर प्रेम करणे, त्यांना आपल्या खाऊतील वाटा देणे शिकवले जाते. इतरांना कामात मदत करण्यास सांगितले जाते व असे वागल्याने मग बक्षिसही मिळत असते. त्यामुळे दुसऱ्यांना मदत केल्यास आपलेही भलेच होते हे संस्कार मनात ठसतात व मोठेपणी सुजाण नागरीक तयार होतात. समाजातील नागरीक सुजाण व एकमेकांशी आत्मीयतेने व सहकार्याने वागत असतील तरच त्या समाजाची प्रगती होते.

बेरीज ही गणिती क्रिया दोन संख्यांना एकमेकांत मिळवून मोठी संख्या तयार करते. बेरीज करण्यामुळे संख्या मोठ्या होत जातात. वजाबाकी करण्यामुळे संख्या लहान होत जातात. हे गणिती सत्य आहे. यात काही चमत्कार किंवा दैवी हस्तक्षेप नाही. त्याप्रमाणेच चांगले वागणे व परोपकार करणे ही सामाजिक बेरीज करण्याचीच क्रिया आहे. चांगले वागणे व मदत करणे यामुळे माणसे एकमेकाला जोडली जातात. म्हणजेच

त्यांची बेरीज होते. संख्यांची बेरीज केल्यामुळे संख्या मोठ्या होतात व माणसांची बेरीज झाल्यामुळे समाज मोठा व प्रगत होत जातो. हीच ती सत् शक्ती आहे.

मानवाला समाजजीवनात काही तत्वे, ध्येय धोरणे ठरवावी लागतात व त्यांचे पालन करावे लागते. यांत मुख्य एकमेकांशी सहकार्याने व प्रेमाने वागण्याचे तत्व मान्य करावेच लागते व बहुतांश वेळ त्याप्रमाणे वागावेही लागते. मानवात भाषेचा विकास झालेला असल्यामुळे समाज विरोधी वागणाऱ्या व्यक्तींची दुष्कीर्ती लगेच सर्वत्र पसरते व ती व्यक्ती समाज बहिष्कृत होते. काही व्यक्ती दांभिकपणे वागण्यात बरेच वेळा यशस्वी होतातही. पण हा दांभिकपणा सर्वानाच सर्ववेळी जमतोच असे नाही. त्यामुळे माणुसकीची, प्रेमाची, परस्पर सहकार्याची उदात्त तत्वेच सर्वमान्य व प्रसारीत झाली आहेत व सर्व धर्मात समाविष्ट झालेली आहेत. सर्व धर्मांचे तत्वज्ञानाचा अभ्यास केला तर ईश्वर कोणता व त्याची उपासना कशी करायची यातच मुख्यत्वे भिन्नता आढळून येते. आपले कुणाला मानायचे व परके कुणाला मानायचे हे ठरविण्यातही थोडी मतभिन्नता आढळून येते. पण आपले मानलेल्या गटात एकमेकाशी कसे वागावे याची तत्वे सर्वत्र समानच असलेचे आढळून येते. शब्दरचना वेगवेगळी असली तरी मुळ तत्वे बहुतांश समाजघटकांना जोडणारीच असतात. कारण ही तत्वे समाज एकत्र ठेवण्याकरिता आवश्यक आहेत. एकमेकांशी प्रेमाने

व सहकार्याने वागावे, एकमेकांना मदत करावी, खरे बोलावे, व्यसने करू नयेत, मोठ्यांशी आदराने वागावे, ठरलेल्या वेळी ठरलेली कामे करावीत, क्षमाशील असावे, नम्र असावे, आळस करू नये, आपले काम वेळेवर करावे ही अशी सर्वसाधारण मुलभूत तत्वे आहेत. जे समाज अशा चांगल्या नीतीतत्वांना धरून चालतील ते एकत्रपणे प्रगती करतील. जे या तत्वांविरुद्ध वागत राहतील त्यांची सुरुवातीला तरी प्रगती झाली तरी दीर्घ कालावधीत त्यांचा ऱ्हासच होईल. गुन्हेगारी टोळ्या व समाजसेवा करणाऱ्या संस्था यांची अशी तुलना केली तर असेच दिसेल. जो तलवारीने जगतो तो तलवारीनेच मरतो असे म्हणूनच म्हटले जाते.

वरील विवेचनावरून समाजातील चांगुलपणाविषयी काही महत्वाचे निष्कर्ष काढता येतील.

१) माणसातील चांगुलपणा काही अंशी गुणसुत्रांमुळे आलेला असतो व काही अंशी समाजातील संस्कारामुळे आलेला असतो. हे संस्कार दोन प्रकारचे असतात. एक म्हणजे प्रामाणिकपणे वागणारी भोवतालची माणसे व त्यांचे बोलणे व सांगणे यामुळे प्रामाणिकपणाचे महत्त्व मनात ठसल्यामुळे त्यासारखे होणारे वर्तन. दुसरे म्हणजे सर्वसाक्षी देवाचे अस्तित्वावरील श्रद्धा व तो करत असलेल्या शिक्षेस घाबरून होणारे वर्तन. या दोन कारणांमुळे त्या व्यक्तीचे व्यक्तीमत्व तयार होताना झालेल्या परिणामांमुळे अंतिम व्यक्तीमत्व तयार

होत असते. या व्यक्तीमत्वामुळे ती व्यक्ती इतरांच्या दृष्टीआड कशी वागेल हे ठरते. माणुस समाजाच्या नजरेआड कसा वागेल हे त्याच्या व्यक्तीमत्वावर अवलंबून असते. त्याचे व्यक्तीमत्व त्याच्यातील अंगभूत गुण व बालपणीचे संस्कार यांनी ठरत असते. पण प्रत्येकाचे हे व्यक्तीमत्व कसे आहे हे नक्की ओळखणे शक्य नसते. त्या व्यक्तीबद्दलच्या पुर्वानुभवावरून आपण अंदाज करत असतो व त्या अंदाजानुसार त्या व्यक्तीशी कसे वागायचे ते आपण ठरवतो. पण हे अंदाज कायम बरोबर असतील असे नाही. ते चुकल्याची, त्यामुळे फसगत झाल्याची बरीच उदाहरणे आढळतात. पण खरे वास्तव हेच आहे की अढळ प्रामाणिक व्यक्तीमत्व फारच थोड्या व्यक्तींकडे असते. आपले गैरकृत्य उघडकीस येईल या भितीमुळेच बहुतांश व्यक्ती प्रामाणिकपणे वागत असतात.

२) समाजातील निती नियमांचे बंधन. समाजात सर्वासमोर प्रत्येक व्यक्तीला एकमेकांशी सहकार्य करावेच लागते. चांगुलपणाचा व सहकार्याचा दांभिकपणे का होईना पण अवलंब करावाच लागतो. समाजघटकांचे परस्परावलंबन असल्यामुळे ज्याच्यावर आपण अवलंबून असतो त्याच्याशी चांगले वागावेच लागते. माणुस एकटा आपल्या सर्व गरजा भागवू शकत नाही. ज्यांचे आपल्याला सहकार्य लागते, आपल्या व्यवसायात ज्यांच्याशी संबंध येतात, जे आपले शेजारी असतात त्यांच्याशी सहकार्य ठेवावेच लागते. समाजातील नियम

पाळावेच लागतात. त्यामुळे सर्वासमोर सद्वर्तन करणे भाग पडते

या विवेचनावरून लक्षात येईल की जगातील चांगुलपणा हा देवाच्या अस्तित्वामुळे आलेला नाही. तो मानवाच्या काही अंगभुत गुणांमुळे आलेला आहे. त्यामुळेच त्याला काही अंगभुत मर्यादाही आहेत. या मर्यादा समजून घेतल्या पाहीजेत. माणसाच्या सद्वर्तनाची ही जी चार कारणे आहेत त्यांच्या मर्यादा समजाऊन घेऊया.

१) मानवाच्या शारीरीक मर्यादांमुळे त्याला समाजात राहणे आवश्यक आहे व सामाजिक जीवनास आवश्यक गुण उत्क्रांतीतूनच मानवी गुणसुत्रांतच अंगभुत झालेले आहेत हे आपण पाहीले. पण उत्क्रांती ही समोर काही विशिष्ट उद्दीष्ट ठेऊन होत नसते. ती १०० टक्के अचुकही नसते. सजीवांची उत्क्रांती होत असताना एका जातीच्या सर्व सजीवांत पुर्णपणे समान गुणधर्म येत नाहीत. गुणांची विविधता व त्यातील अधिक पात्र असलेल्यांची निवड हे उत्क्रांतीचे मुलसुत्र आहे. त्यामुळे कोणतेही गुण वेगवेगळ्या प्रमाणातच वेगवेगळ्या व्यक्तींमध्ये येत असतात. उदा.हरिणांत पळण्याचा वेग कमी जास्त असतो. जी हरिणे जास्त वेगात पळतात ती अधिक काळ जगतात व ज्यांचा वेग कमी असतो ती भक्ष्य बनतात. त्यामुळे पुढील पिढीत जास्त वेगाने पळण्याचा गुण येत असतो. इतरांशी सहकार्याचा गुणही असाच कमीजास्त प्रमाणात भिन्न व्यक्तींमध्ये

येत असतो. ज्यांच्यात हा परोपकाराचा व इतरांबद्दल कळवळा असण्याचा गुण जास्त प्रमाणात आलेला असेल त्या व्यक्ती जास्त परोपकारी होतील व ज्यांच्यात हा गुण कमी प्रमाणात येईल त्या जास्त स्वार्थी असतील व स्वतःच्या लाभाकरिता गैरकृत्ये करून इतरांना हानी झाली तरी त्याची फिकिर करणार नाहीत. अशा व्यक्ती समाजविघातक, इतरांवर अन्याय करणाऱ्या, गुन्हेगार प्रवृत्तीच्या होतील.

२) बालपणी झालेले संस्कार हा दुसरा महत्वाचा घटक आहे. एकमेकांशी सहकार्याने राहावे, दुसऱ्यांना मदत करावी, त्यांच्यासाठी आपल्या सुखाचा त्याग करावा असे संस्कार जर लहानपणी मुलांवर झाले तर अशी मुले मोठेपणी सुजाण नागरीक बनतात. सर्व धर्मात व शालेय शिक्षणात हीच तत्वे दिलेली असतात. पण ही तत्वे नुसती वाचून संस्कार होत नाहीत. त्यांचे अनुपालन मोठ्यांकडून होताना मुलांना सतत दिसणे आवश्यक असते. ही तत्वे सांगणारी आजूबाजूची मोठी माणसे खुप वेळा एकमेकांशी भांडत असतील, स्वार्थाकरिता खोटे बोलत असतील तर मुलांवर असेच संस्कार होणार हे स्पष्ट आहे. मुलांना बालपणी शारीरिक व मानसिक हाल सहन करावे लागले असतील व ते सहन करताना कोणाचाही मानसिक आधार मिळाला नसेल तर अशी मुले मोठेपणी समाजविघातक होण्याची शक्यता असते. महत्वाचे म्हणजे हे संस्कार बालपणीच होत असतात व ते होत असताना व झाल्यावरही नेमके कोणते

संस्कार झाले आहेत व ते कशामुळे झाले आहेत हे इतरांना समजू शकत नाही.

३) सर्वसाक्षी देवाची भिती असल्यामुळे माणुस सद्वर्तनी होत असतो. देव आहे, तो सर्वसाक्षी आहे व आपल्या सर्व कर्माची त्याच्याकडे नोंद होत असते व आपल्या दुष्कर्माचे फळ आपल्याला या जन्मातही भोगावे लागू शकते किंवा मृत्यूनंतर नरकवासही भोगावा लागू शकतो याची श्रद्धावानांना भिती असते व त्यामुळे ते प्रामाणिक व परोपकारी होतात. हे खरेही आहे. पण असे अढळ श्रद्धावान फारच थोडे असतात. बहुतांश श्रद्धावानांच्या मनात देवाच्या अस्तित्वाबाबत थोडीतरी शंका असतेच. देव या संकल्पनेतील तर्कविसंगती बहुतांश लोकांना जाणवत असतेच. त्यामुळे ते जर मोहाचा क्षण आला तर ते अप्रामाणिक होतात. त्यामुळे या कारणामुळे सर्वजण सर्ववेळी सद्वर्तन करतीलच असा भरवसा ठेवता येणार नाही.

४) सामाजिक नियमांमुळे करावे लागणारे सद्वर्तन हे सर्वात महत्वाचे कारण आहे. समाजात एकमेकांशी सहकार्याचे काही नियम असतात व ते सर्वांना पाळावे लागतात. नियम न पाळणाऱ्यास समाजातून बाहेर काढले जाते. या नियमांतील एक सर्वसाधारणपणे स्पष्ट व समान असणारा भाग म्हणजे इतरांचे नुकसान करण्यास असलेली कठोर शिक्षा. खुन, राजद्रोह व बलात्कार हे अत्यंत गंभीर अपराध मानले गेलेले आहेत व त्यांना मृत्यूदंड किंवा प्रदीर्घ तुरुंगवासाची शिक्षा

बहुतांश ठिकाणी मिळते. याहून कमी शारीरीक इजा किंवा आर्थिक नुकसान करणाऱ्यास विविध कालावधीचा तुरुंगवास, शारीरीक दंड (हात तोडणे, फटके मारणे इ.) किंवा आर्थिक दंड दिला जातो. हे झाले इतरांचे नुकसान न करण्याबाबत. याबरोबरच समाजास सहकार्यही करण्याची सर्व समाजघटकांवर जबाबदारी असते. या जबाबदारीचे सर्वांना सक्तीचे असणारे रूप म्हणजे कर भरण्याची सक्ती व न भरणाऱ्यांना होणारी शिक्षा. श्रीमंतांना प्रत्यक्ष कर भरावे लागतातच पण गरीबांनाही अप्रत्यक्ष करांच्या स्वरूपात कर भरावा लागतोच. याबरोबरच समाजातील काही सार्वजनिक कामांसाठीही देणगी व इतर मदत करावी लागते. उदा. गणेशोत्सव. याची अप्रत्यक्ष सक्ती असते. यात भाग न घेतल्यास समाजातून बाजूला पडावे लागते व त्याचे काही तोटे सहन करावे लागतात.

यावरून असे लक्षात येईल की समाजात एकमेकांत सहकार्य असणे आवश्यक असल्याने असे कायदे, नियम व अलिखित संकेत प्रस्थापित करून समाजघटकांत सहकार्य राखण्याचा प्रयत्न केला जातो व समाजात राहायचे असेल तर समाजाचे हे नियम पाळावे लागतातच. पण जे समाजासमोर येते त्याबाबतच समाज काही करू शकतो. ज्या नियमबाह्य घटना व त्यास जबाबदार कोण हे समाजासमोर स्पष्ट होत नाही तोपर्यंत समाज काही करू शकत नाही. समाज सर्वसाक्षी नसतो. झालेले दुष्कृत्य सर्वांच्या नजरेसमोर येणार नाही अशी

ठिकाणे व वेळा असतातच. अशा ठिकाणी दुष्कृत्ये घडण्याची शक्यता असते व अशा घटना घडत राहतातच. एखाद्या व्यक्तीचा खुन जरी झाला तरी ती व्यक्ती नाहीशी झाल्याचे कुणाला कळलेच नाही किंवा मृतदेह सापडला पण खुन कोणी केला याचा पुरावा मिळाला नाही तर खुन करणाऱ्याला समाज काही करू शकत नाही. त्यामुळेच कितीतरी खुन होऊनही ते पचवले गेले आहेत.

तसेच समाजाने दुय्यम नागरीक किंवा गुलाम म्हणून घोषित केलेल्या घटकांवरील अन्यायाबाबतही समाज काही करत नाही. कारण तो अन्याय आहे असेच समाजाला वाटत नाही. त्याची तीच पात्रता आहे असे समजले जाते. समाजाच्या या मतात बदल होण्यासाठी समाजसुधारकांना खुप कष्ट घ्यावे लागतात. कारण यात खुप जणांचे हितसंबंध जोडलेले असतात. समाजातील सर्व घटकांना समान दर्जा कधीच मिळू शकत नाही. समाज एकसंध कधीच नसतो. समाज म्हणून एकत्र आलेल्या विविध समाजघटकांचा इतिहास, संस्कार व हितसंबंध भिन्न असतात. यांत समानता असलेल्यांचे गट तयार होतात. या गटांना समाजात वेगवेगळे स्थान व दर्जा मिळतो व त्यानुसारच त्यांना राहावे लागते. समाज घटकांची उतरंड सर्वच समाजांत प्रस्थापित झालेली असते व त्यानुसारच प्रत्येकाला स्थान मिळते व प्रत्येकाला त्या स्थानानुसारच राहावे लागते. त्या स्थानानुसार मिळणाराच मान व अपमान स्वीकारावा लागतो. याला विरोध

केल्यास ते समाजविघातक कृत्य मानले जाते व त्यास समाजाकडून दंड व बहिष्कृतही केले जाते.

वरील विवेचनावरुन असे लक्षात येईल की मनुष्य इतरांशी कसे वागायचे याचा निर्णय करताना गुणसुत्रांमुळे असलेला चांगुलपणा, त्यावर होणारे संस्कार, सर्वसाक्षी देवाची भिती, यांमुळे आप व पर हा निर्णय करुन व समाजाच्या नियम व प्रतिक्रियेचा विचार करुन कसे वागायचे हा निर्णय केला जातो. हा निर्णय आप असा करुन सहकार्य करताना समाजाचा विचार करावा लागत नाही. कारण दुसऱ्यांना मदत करण्याच्या कृत्यास समाजमान्यता असतेच. पण दुसऱ्यास पर मानुन सहकार्य नाकारले किंवा त्यास लूबाडण्याचाच निर्णय घेतला असेल तर मात्र समाजाचा विचार करुन आपले हे कृत्य समाजासमोर येण्याची शक्यता आहे का याचा विचार करुन मगच कृती केली जाते. आपले कृत्य समाजासमोर येणार असेल तर नाईलाजाने कमीत कमी मदत केली जाते व ते कृत्य समाजासमोर येणार नाही याची खात्री असेल तर स्वतःचा जास्तीजास्त फायदा करुन घेतला जातो. हा आप-पर मानण्याचा निर्णय कसा होतो हे पहाणे महत्वाचे आहे.

व्यक्ती ज्यांना आपले म्हणते त्यांच्या बाबतीतच ही सहकार्याची भावना राहते. माणुस सर्वांनाच आपले म्हणू शकत नाही. आप पर भाव ठेवावा लागतोच. आपले व परके ठरवताना कोणत्या मुख्य गोष्टींचा विचार होतो ते पाहूया.

रक्ताचे नाते, शेजार-भावकी -मैत्री, परस्परावलंबन, जात, धर्म, गाव, देश असे अनेक निकष लावले जातात. ज्यांनी आपल्याला यापूर्वी मदत केली आहे व जे पुढेही मदत करण्याची शक्यता आहे ते साहजिकच आपले होतात. आई,वडील, नातेवाईक,शेजारी,मित्र यांचा यात साहजिकच समावेश होतो. जे आपल्या चरितार्थाच्या संसाधनाकरिता स्पर्धक नसतात त्यांना आप म्हणणे सोपे जाते. तसेच माणुस आपण किती परमार्थ करू शकतो हे ठरवतो व त्यानुसार शक्य असेल तेवढ्यांनाच आप म्हणतो. पण ही क्रिया प्रत्येक वेळी विचारपूर्वक होत नाही. लहानपणीचे संस्कार व चालत आलेल्या रुढी-परंपरा यांनुसार या प्रथा पडत जातात. श्रद्धांसारख्या त्याही अढळ होतात व विचार व चिकित्सा न करताच त्या समाजात रुढ होतात. मग त्यामुळे काही वर्गांवर अन्याय होत असला तरीही त्याला कोणी विरोध करत नाही. दुसऱ्यास आपले म्हणून मदत करण्यास व्यावहारीक मर्यादा असतात. गुणसुत्रांमुळे आपले मन परोपकारी असेल व त्यामुळे इतरांबद्दल मनात कितीही कळवळा निर्माण झाला व बालपणीच्या संस्कारामुळेही इतरांना मदतच करावी असे वाटत असले तरीही परोपकारास व्यावहारीक मर्यादा असतात.

तसेच कळवळा व दुसऱ्यास मदत करण्याची भावना जागृत कधी होते तर मदत मागणारा असहाय, निराधार व गरीब असेल व याचना करत असेल तरच. त्यामुळेच संकटात

असलेल्या अनेकांना परक्या व अनोळखी व्यक्तींकडून सहाय्य मिळाल्याची अनेक उदाहरणे पहावयास मिळतात. मात्र कोणी आपला रास्त अधिकार मागितला तर ही भावना जागृत होत नाही तर कधी कधी उलट क्रोध ही भावनाच जागृत होते. कारण मागितलेला अधिकार रास्त आहे की नाही याबाबत प्रचंड मतभेद असतात. विशेषतः जर त्यामुळे आपल्या हितसंबंधांना बाधा येत असेल तर फारच विरोध होतो व सहकार्य व परोपकार पूर्ण नाहीसा होतो. कारण परमार्थ हा मुळात स्वार्थाकरिताच आलेला असतो व त्यामुळे दुसऱ्यास मदत करण्याने आपला किती फायदा व किती तोटा होणार आहे हे पाहिले जातेच. आपल्या मुलांना वाढवितानाही मोठेपणी ती आपल्याला सांभळणार आहेत हा स्वार्थी हेतू थोड्या प्रमाणात असतोच. त्यामुळे बहुतांश नात्यांत, मैत्रीत सहकार्य करताना संबंधित व्यक्ती आपल्याला यापूर्वी किंवा भविष्यात साहाय्य करण्याची शक्यता विचारात घेऊनच सहकार्य, मदत केली जाते.

बेरीज करण्यामुळे संख्या मोठ्या होत जातात हे गणिती सत्य आपण पाहिले व त्यासारखेच माणसांनी चांगलेपणामुळे व सहकार्याने एकत्र आले तर तो समाज मोठा व प्रगत होत जातो हे मुलभूत सत्य आपण पाहिले. पण या मुलभूत सत्यालाही एक मर्यादा आहे. ती उपलब्ध संसाधनांची व संपर्काची आहे. उदा. आदिमानवांच्या एका टोळीचे उदाहरण पाहूया. ५० जणांची एक टोळी एका नदीकाठी राहु लागली.

सर्व जण मेहनत करुन एकोप्याने व गुण्यागोविंदाने राहु लागले. त्यांची निश्चितच प्रगती होईल व संख्या वाढु लागेल. ही संख्येतील वाढ त्याच्या मुलांमुळे होईल व त्यांनी तेथे येणाऱ्या इतर आदिमानवांचे स्वागत करुन त्यांना आपल्यात सामावुन घेतल्यामुळे ही होईल. त्यांची संख्या वाढल्यानंतर सर्वांचा एकमेकांशी संबंध राहणार नाही. त्यामुळे आत्मीयता कमी होऊ लागेल. संख्या वाढल्यामुळे जमीन अपुरी पडु लागेल व उपजीविकेच्या संसाधनांकरिता एकमेकांशी स्पर्धा सुरु होईल. त्यावरुन मग एकमेकांत भांडणे सुरु होतील व त्यामुळे कदाचित शत्रुत्वही निर्माण होईल. काही काळानंतर त्या भागातील सुपीक जमीन संपेल व मग काही जणांना तेथून दुसरीकडे जाऊन नवीन वस्ती बनवावी लागेल. अशा रीतीने नवीन वसाहती बनत गेल्या की मग त्यांच्यातील अंतरामुळे एकमेकांशी संपर्क कमी होत जाईल व संपर्क नसल्यामुळे परस्पर सहकार्य राहणार नाही. त्यामुळे मग परस्परांतील आपुलकी व भ्रातृभाव नाहीसा होईल व शत्रुत्वही निर्माण होऊ शकते. म्हणजेच जमीन हे संसाधन मर्यादित असलेने व संपर्क कमी होत गेलेने बेरीज होण्याच्या प्रक्रियेवर मर्यादा आल्या. याप्रमाणेच उपजीविकेची बहुतांश संसाधने मर्यादितच असतात व त्यांची वाटणी करुन एकत्र राहण्यावरही त्यामुळे मर्यादा येतात. एक तीळ सात जणांनी वाटून खावा अशी म्हण आहे. टंचाईच्या परिस्थितीतही शक्यतो सर्वांनी एकोप्याने व काटकसरीने राहावे असे म्हणणे चांगलेच आहे. पण काटकसरीलाही मर्यादा असतात व शेवटी

काहींना आपले म्हणावे लागते व काहींना परके करावेच लागते. मग ज्यांना आपले म्हणतो त्यांकरिता प्रसंगी प्राणही देणे योग्य मानले जाते व ज्यांना परके मानले जाते त्यांचे प्राण घेणेही समर्थनीय ठरते. गुन्हेगारांच्या टोळ्यांतही असेच नियम असतात. त्या टोळीतील सभासद आपला, त्याच्याकरिता काहीही करण्याची तयारी ठेवायची. एकमेकाला दगा द्यायचा नाही. दगाबाजाला मृत्युदंड ठरलेलाच. पण टोळी बाहेरील इतर समाजाची लुट करायची हाच नियम. ही लुट करण्याच्या पध्दतीही वेगवेगळ्या. त्याच पध्दती पाळायच्या. हाच त्यांचा धर्म असतो. त्यामुळे हा आप पर भाव सर्वांच्या मनात असतोच व ठेवावाच लागतो. सर्वांना आपले म्हणणे प्रत्यक्षात शक्य नसते. बोलण्यात किंवा उपदेश करताना तसे म्हणणे सोपे आहे पण हे प्रत्यक्षात करणे अशक्य आहे. काहींना पर करुन त्यांच्या यातनांकडे दुर्लक्ष करावेच लागते. हा आप-पर भाव सर्वांच्या मनात असतोच व ज्यांना पर समजले जाते त्यांच्यावर अन्याय होण्याची शक्यता निर्माण होते. कोण कोणाला कधी आप किंवा पर म्हणेल हे त्याच्या मानसिकतेवर व संस्कारांवर अवलंबून राहते. ज्यांचे व्यक्तीमत्व व संस्कार गुन्हेगारी प्रवृत्तीकडे झुकणारे असतील ते जास्त लोकांना पर म्हणतील व त्यांची लुबाडणूक करतील. फक्त ही कृत्ये समाजासमोर येण्याची शक्यता विचारात घेतली जाईल.

वरील विवेचनावरून मानवातील चांगुलपणाच्या मर्यादा स्पष्ट होतात व याच मर्यादा प्रत्यक्षात आढळतात. या मर्यादांमुळेच खुप वेळा खुप व्यक्तींवर अन्याय होताना दिसतो. यात त्या व्यक्तींच्या पुर्वजन्मातील पापांचा संबंध नसतो किंवा ती त्यांची परीक्षाही नसते.

सर्वसाक्षी देव आहे व तो सर्वांच्या वागण्यावर लक्ष ठेऊन असतो व दुष्कृत्ये करणाऱ्यांना तो मरणोत्तर का होईना पण शिक्षा करतो ही संकल्पना लहान मुलांना सांगणे सोपे आहे. त्यावर विश्वासून सर्वजण चांगले वागतील व दुष्कृत्ये करणार नाहीत असा विश्वास सर्व श्रध्दावानांना असतोच. पण बहुतांश अश्रध्दांनाही असतो व त्यामुळे ते देव या संकल्पनेला मुक समर्थन करत राहतात. उत्क्रांतीमुळे गुणसुत्रातच समाविष्ट असलेला चांगुलपणाचा गुण, लहानपणापासून चांगले वागण्याच्या संस्कारामुळे आलेले चांगले वागण्याचे गुण व सर्वसाक्षी देवाला घाबरून चांगले वागण्याचा गुण हे तीन प्रकारे माणसांत येणारे चांगुलपणाचे मार्ग आहेत. सहकार्याने वागायचे की नाही हे ठरवताना विचारात घेतली जाणारी आणखी एक बाब म्हणेजे आपले कृत्य सर्वासमार उघड होण्याची शक्यता. बहुतेक वेळा या कारणामुळेच लोक चांगले व प्रामाणिकपणे वागतात. पहिले तीन मार्ग पुर्ण खात्रीचे मार्ग नाहीत. त्यांवर पुर्णपणे विसंबून राहता येणार नाही. समाजानेच सर्वसाक्षी होणे आवश्यक आहे. सीसीटीव्ही कॅमेरे हा समाजाने सर्वसाक्षी

होण्याचाच प्रयत्न आहे व तोच अधिक यशस्वी होताना दिसतो .
त्यामुळेच समाज सुधारण्याकरिता अधिक धर्मस्थळे
उभारण्यापेक्षा अधिक सीसीटीव्ही कॅमेरे बसवणे जास्त आवश्यक
वाटते . तसेच सज्जन माणसे निःशस्त्र असतात, आपले आपण
बरे म्हणून कोणत्याही भानगडीत पडत नाहीत व त्यामुळे
दूर्जनांचे फावते . त्यामुळे क्रियाशील सज्जन हीही एक
अत्यावश्यक बाब आहे .

श्रद्धावानांचे मनोगत

क्ष देव आहे, क्ष हाच देव आहे, क्ष देव आहेच ही अढळ श्रद्धा मनात धारण करुन श्रद्धावान जगाकडे पाहतात. कर्ता करविता तो आहे, आपण त्याने दाखविलेल्या वाटेवर आपल्याला होईल तसे चालायचे आहे असे ठरवले की सर्व गोष्टी सोप्या होतात. सर्व प्रश्नांची उत्तरे मिळतात. काय असतात ही उत्तरे ते पाहुया. पण असे का व असेच का असे प्रश्न विचारायचे नाहीत व सिध्दता मागायची नाही.

हे विश्व परमेश्वराने निर्मिले आहे. तोच सर्वांचा नियंता आहे. त्याच्या इच्छेशिवाय काहीही होत नाही.

त्याची उपासना केली तरच मृत्यूनंतर सद्गती मिळेल. नाहीतर अनंत काळ नरकात रहावे लागेल.

या जीवनातील सुख व दुःखे आपल्या कर्माची फळे असतात. आपण केलेल्या वाईट कामामुळे किंवा आपल्या गेल्या जन्मातील कुकर्माचे फळ म्हणूनही या जन्मात दुःख मिळते. देव त्याच्या इच्छेनुसार कधी कधी नरकात पाठवतो व कधी कधी परत जन्माला घालुन यातना भोगायला लावतो.

ईश्वराच्या वागण्याची आपण तर्कसंगती लावु शकत नाही.

ईश्वर त्याच्या अस्तित्वाचा पुरावा द्यायला बांधील नाही. तुमच्यासारख्या नास्तीकाकरिता आपले अस्तित्व दाखवण्याची त्याला गरजच काय? त्याला वाटेल तेव्हा व त्याला वाटेल त्या पध्दतीने तो त्याचे अस्तित्व दाखवतो. ते ओळखुन आपणच त्याची भक्ती करायची असते. पुरावाच हवा असेल तर प्रथम आरशात पाहा. स्वतःचे अस्तित्व हाच पहिला पुरावा आहे. पण ते न ओळखता इतर पुरावा शोधणाऱ्या करंट्यांना काय म्हणायचे?

ईश्वर हा गुणातीत आहे. त्याला समजणे मानवाला शक्य नाही. तसा प्रयत्न करणेही व्यर्थ आहे. त्याला शोधायला गेलात तर तो सापडणार नाही.

ईश्वर आपल्या निस्सीम भक्तांचीही परीक्षा घेतो. भक्तांवर येणारी संकटे ही त्या परीक्षेचाच भाग असतात. परमेश्वरावर दृढ श्रद्धा ठेऊन त्या संकटांना सामोरे जाणे भक्तांचे कर्तव्य असते. असे केल्याने संकटे नाहीशी होतात किंवा ईश्वराला वाटले तर मोक्षही मिळतो. मोक्षपद मिळणे हेच खरे भाग्याचे असते.

आपण या जगात जन्माला आलो आहोत. याचे कारणच आपले पुर्वजन्मीचे पाप आहे. आपण मानव झालो आहोत. त्यामुळे आपण अँडॅम व ईव्हच्या मुळ पापाचे वारसदार आहोत. त्या पापाचे क्षालन होण्यासाठी आयुष्य ईश्वर सेवेत घालवणे हाच मार्ग आहे.

मिळालेला जन्म त्या ईश्वराची भक्ती करुन सत्कारणी लावण्याची एक दूर्मिळ संधी आपल्याला मिळालेली आहे. मनोभावे भक्ती करुन मोक्ष मिळवणे हे आपले जीवनध्येय असले पाहीजे.

माणुस कितीही चुका करत असला तरीही ईश्वर परम दयाळु आहे. मानवाला सन्मार्गावर आणण्यासाठी देवाने आपल्या प्रेषिताला पृथ्वीवर पाठवले होते. त्याचा उपदेश ध्यानी ठेवला पाहीजे. प्रेषितांमार्फत जो धर्मग्रंथ ईश्वराने दिला आहे त्यात सर्व ज्ञान आहे. फक्त ते ओळखता आले पाहिजे.

आपली ईश्वरावरील श्रध्दा किती अढळ आहे याची देव परीक्षा घेत असतो. देव नाही असे वाटायला लावणारी परिस्थिती हा त्या परीक्षेचाच एक भाग असतो. अशावेळी आपली श्रध्दा अढळ ठेवणे व नास्तीकांच्या भुलावणीकडे दूर्लक्ष करणे फार महत्वाचे असते. हे नास्तीक म्हणजे सैतानाचेच भक्त असतात हे लक्षात ठेवले पाहीजे.

ईश्वर नाही म्हणणारे हे सर्व नास्तीक मृत्यूनंतर नरकात अनंतकाळ त्यांच्या कर्माची फळे भोगत खितपत पडणार आहेत व त्यावेळी आम्ही श्रध्दावान मात्र स्वर्गात सुख भोगत असू. त्यावेळी तुम्हाला कितीही पश्चात्ताप झाला तरी काही उपयोग होणार नाही.

देव नाही असा विचारसुध्दा आमच्या मनात येत नाही. त्यामुळे तशा शक्यतेचा विचारही आम्ही करणार नाही.

जर कोणत्याही प्रयोगाने देव नाही असा निष्कर्ष निघत असेल तर तो प्रयोग चुकला आहे हेच नक्की .

ज्या श्रद्धावानांच्या मनात वरील सर्व तत्वज्ञान अढळ पणे बिंबलेले आहे ते वैज्ञानिक तर्क, परीक्षण व निष्कर्ष यांचा विचारसुद्धा करणार नाहीत. मग त्यांना कसे समजावणार व विज्ञान कसे मान्य होणार?

नास्तिकांचे मनोगत

जे देव नाही असे मानतात ते नास्तिक ही नास्तीकपणाची व्याख्या आहे. श्रध्दावान मात्र नास्तिक याचा अर्थ देव ज्यांना नको आहे ते नास्तिक असाच करतात. पण निरीश्वरवादी देवाच्या अस्तित्वाचा पुरावा नाही व पुराव्याशिवाय आम्ही कोणतीही बाब मान्य करत नाही व म्हणूनच आम्ही देव मानत नाही असे म्हणतात. पुरावा मिळाला तर देवभक्ती करायला आम्हाला अत्यानंदच होईल असेच त्यांचे म्हणणे असते. खरेतर आस्तिक व नास्तिक कसे ओळखायचे हाही मोठा प्रश्न आहे. सर्वसाधारणपणे माणुस स्वतःच्या तोंडाने काय सांगतो व त्याची इतरांस जी वर्तणुक दिसते त्यावरूनच निष्कर्ष काढावा लागतो. पण हा निष्कर्ष बरोबर असेलच असे नाही. त्याच्या अंतर्मनात काय आहे हे कळू शकत नाही. माणसाचे बाह्य वागणे हा निव्वळ देखावा असू शकतो. तो वरून श्रध्दावान, देवभक्त असण्याचे नाटक करेल पण तो मनातून नास्तिक असू शकतो व स्वार्थाकरिता देवभोळ्या श्रध्दावानांना फसवण्याचे व स्वतःचा फायदा करून घेण्याचे त्याचे नियोजन असते. याउलट काही उघडपणे नास्तीकपणा मान्य करतात. पण त्याचा अर्थ प्रस्थापित धर्मातील प्रचलित देवविषयक संकल्पना मान्य नाहीत असा

असतो. त्यांच्या मनात सर्वमंगल ईश्वराच्या अस्तित्वाची एक सुक्ष्म का होईना आशा असते व त्यामुळे ते आस्तिकच ठरतात व त्यामुळे ते परोपकारी व सद्‌वर्तनीच राहतात. यात अनेक थोर शास्त्रज्ञ व विचारवंतांचा समावेश होईल. त्यामुळे खरा नास्तिक व खरा आस्तिक कसा ओळखायचा हा महत्वाचा प्रश्न आहे. नास्तिक हे खरे आस्तिक असतात व आस्तिक हे खरे नास्तिक असतात असेही म्हटले जाते. एक गोष्ट स्पष्ट आहे की माणुस कसा आहे हे त्याच्या कपाळावर उमटत नाही. दिसते तसे नसते व मुंह मे राम, बगलमें छुरी असेही असते. भोंदू बाबांची कितीतरी उदाहरणे आहेत. तसेच स्वतःला नास्तिक म्हणणारे पण सन्मार्गाने चालणारे खुप जण असतात. या दोन गोष्टींचा मेळ कसा घालायचा? नास्तिक व आस्तिक यांचेही प्रकार असतात हे समजून घेऊया. निर्गुण देवाचे भक्त व सन्मार्गाने चालणारे नास्तिक यांच्यात फारसा फरक नसतोच. स्वतःला नास्तिक म्हणणारे व देवविषयक प्रचलित संकल्पना नाकारणारे पण मनात सुप्तपणे चांगल्या देवाच्या अस्तित्वाची खात्री असणारे व मी चांगला वागलो तर माझे चांगले होईल अशी मनोमन श्रध्दा असणारे नास्तिकही असतात. या नास्तिकांच्या मते देव असलाच तर तो त्याला आपण काय अर्पण करतो, त्याची किती उपासना करतो यावरून आपली किंमत करणार नाही. आपल्या सत्कर्मावरूनच तो आपली परीक्षा करेल. त्यामुळे त्याची वेगळी उपासना करण्याची गरज

नाही. आपण आपल्या कर्तव्यांचे निष्ठापूर्वक पालन केले व सन्मार्गाने काम करित राहिलो की झाले असे यांचे मत असते. त्यामुळे या व्यक्ती नास्तिक वाटल्या तरी त्या खऱ्या आस्तिकच म्हटल्या पाहिजेत.

याउलट काही स्वतःला आस्तिक म्हणवणारे श्रद्धावान, देवाच्या उपासनेचे व कर्मकांडांचे नुसतेच अवडंबर माजवतात. जगात व्यवसाय करताना कोणताही विधीनिषेध न बाळगता अमाप संपत्ती मिळवतात व त्यातील काही भाग देवाला अर्पण करून आपण मोठी देवाची सेवा केली याचे समाधान मिळवतात. अशा लोकांच्या अर्पण केलेल्या संपत्ती वाचून त्या परमेश्वराचे काही अडलेले असते अशीच त्यांची समजूत असते. हे खरेतर नास्तिकच म्हटले पाहिजेत.

आस्तिकांतही प्रकार आहेत. प्रथम विविध धर्म व त्यांतील दैवते, त्यांच्या उपासनांच्या विविध पध्दती व कर्मकांडे हे सर्व आहेच. पण हे सर्व करताना प्रत्येकाची भुमिका व कट्टरता वेगवेगळी असते. निर्गुण देवाचे अस्तित्व मान्य करून फक्त मनात त्याचे स्मरण करणाऱ्या निर्गुणाचे भक्तांपासून आपल्या धर्मातील मुख्य देव व इतर सर्व दैवतांचेही अनुष्ठान करणारे व त्यातच रममाण होणारे सगुण भक्त असतात. काहीजण दुष्ट शक्तींचेही अस्तित्व मानतात. मग यांपैकी खरे आस्तिक कोण हा प्रश्न उरतोच.

नास्तिकांचा देवाला व श्रध्देला का विरोध आहे हे समजून घेतले पाहिजे. एखादी गोष्ट देवाने सांगितली आहे असे म्हटले की त्याबाबत कोणताही विचार केला जात नाही. ती चुक असूच शकत नाही असे समजले जाते. त्या परंपरेचे पालन करण्यामुळे कितीही तोटे होत असतील तरीही त्या गोष्टी बंद होत नाहीत किंवा बदलल्या जात नाही. आपल्या देवाचा किंवा धर्माचा अपमान होत आहे असे वाटल्यास माणसे आपल्या व इतरांच्या प्राणाचीही पर्वा न करता काहीही करण्यास तयार होतात. जगात आजवर घडलेल्या दंगली व अनेक अतिरेकी हल्यांच्या घटना ही त्याचीच उदाहरणे आहेत. या घटना टाळायच्या असतील तर धर्माला विरोध केलाच पाहिजे असे अनेक नास्तीकांचे ठाम मत असते.

अनेक थोर व्यक्तींनी आपला निरीश्वरवादावरील विश्वास उघडपणे स्पष्ट केला आहे. पण हे आपल्या कर्तुत्वाने थोर झाले असलेने ते त्यांचा नास्तिकपणा उघडपणे मान्य करू शकतात. पण जे असे खूप कर्तुत्ववान नाहीत, परिस्थितीने सामान्य आहेत व आपल्या रुढ धार्मिक परंपरांवर अवलंबून आहेत ते मनातून विचाराने नास्तिक असले तरी ते उघडपणे मान्य करू शकत नाहीत. त्याबाबत इतरांशी चर्चा करू शकत नाहीत. पण मनातून त्यांना प्रचलित धार्मिक संकल्पनांतील विसंगती जाणवत असतेच. त्यामुळे त्यांच्या मनात गोंधळाची स्थिती निर्माण होते. ही सर्व धार्मिक कर्मकांडे ही एक

फसवणूकच आहे. मग आपणही फसवणूक करुन आपला फायदा का करुन घेऊ नये असा प्रश्न त्यांच्या मनात येतो. मग ते दुष्कृत्ये, गुन्हे करु शकतात. अशा लोकांना जर अश्रद्ध भक्तीची वाट मिळाली तर ते नक्कीच सन्मार्गास लागतील.

देव आहे व सर्व काही तो करतो असे मानले की प्रगती थांबते हे समजून घेतले पाहिजे. कोणतीही घटना होण्याची कारणमीमांसा करणे, का हा प्रश्न विचारणे प्रगतीसाठी फार आवश्यक असते. देव सर्व काही करतो असे मानले की का हा प्रश्नच उरत नाही व त्यामुळे मनाची कवाडे बंद होतात हा ही नास्तीकांचा एक मोठा आक्षेप आहे. मानवाने आजवर साध्य केलेली प्रगती असे का हा प्रश्न विचारल्यामुळेच झाली आहे. जेथे कट्टर श्रद्धावान अधिक प्रमाणात असतात तेथे ही प्रगती अत्यंत सावकाश होते हे वास्तव आहे. त्यामुळे या अतिरेकी धार्मिकतेला विरोध केला पाहिजे असे नास्तीकांना वाटते.

नास्तीकांची ही भुमिका श्रद्धावानांनी समजून घ्यावी व त्यांच्याबद्दलचे गैरसमज दुर करावेत म्हणजे एकमेकांशी संवाद सुलभ व अर्थपूर्ण होईल.

समाजवाद - एक श्रध्दा

समाजवाद ही सुध्दा एक श्रध्दाच आहे व तिचा स्वतंत्र विचार करणे आवश्यक आहे. कट्टर समाजवादी हे कट्टर धार्मिकांसारखेच असतात. त्यांची आपल्या समाजवादी विचारांवर अढळ श्रध्दा असते व त्याकरिता ते कठोर मेहनत घेण्यास व कोणताही त्याग करण्यास तयार असतात. त्याकरिता ते आपले जीवन वाहतात. त्याकरिता ते इतरांचे जीव घेण्यासही तयार होतात. त्यांच्या या अविचल निष्ठेमुळे त्यांनी महान संस्था उभ्या केल्या आहेत व यशस्वीपणे चालविल्याही आहेत. सर्वांनी आपापल्या परीने जास्तीत जास्त मेहनत करावी व सर्वांना समान लाभ मिळावा व सर्वांनी बरोबरीने, भ्रातृभावाने आनंदी जीवन जगावे ही समाजवादाची संकल्पना अनेकांनी प्रत्यक्षात आणून दाखवली आहे.

समाजवादात सर्व मानव समान आहेत ही मुलभुत संकल्पना आहे. तसेच सर्वांना पुरेसे व समान उत्पन्न मिळाले तर सर्वजण मन लावून जास्तीत जास्त काम करतील व सर्वांची प्रगती होईल ही दुसरी संकल्पना आहे. या संकल्पनांवर आधारीत सर्व समान असलेला समाज निर्माण करण्याचा समाजवादाचा उद्देश आहे. समाजवाद देव नाही असे मानतो.

धर्म ही अफुची गोळी आहे. गरीबांनी आपल्या गरीबीतच समाधानी रहावे, श्रीमंतांची बरोबरी करू नये, आपले हक्क मागू नयेत म्हणून देव व धर्म ही संकल्पना निर्माण केली आहे असे समाजवादात मानले गेले आहे. त्यामुळे समाजवादात धर्माला विरोध केला आहे.

समाजवादाच्या या मुलभुत संकल्पनांचा अश्रद्धपणे विचार करणे आवश्यक आहे. कारण या श्रद्धेचा मुलाधार चुकीचा आहे व त्यामुळेच त्यातील विरोधाभास निर्माण झाले आहेत व ही संकल्पनाही अपयशी ठरली आहे. समाजवादातील मुलभुत संकल्पना सत्य नाहीत व त्यामुळे त्यावर आधारीत तत्वज्ञान चुकीचे ठरले आहे. मानवाच्या मानसिकतेतील खालील गुणांचा विचार न केल्यामुळे हे तत्वज्ञान चुकीचे ठरले आहे. हे गुण सर्व सामान्यपणे बहुतांश व्यक्तींत असतात. यास अनेक सन्माननीय अपवाद आहेत. पण ते अपवादच आहेत. बहुसंख्य जनता अशीच असते.

१) सर्व मानव समान नसतात. व्यक्ती- व्यक्तींत फरक असतात. प्रत्येकाचे स्वभाव वेगळे असतात. प्रत्येकाच्या शारीरीक व मानसिक क्षमता भिन्न असतात. त्यामुळे प्रत्येकाची काम करण्याची क्षमता भिन्न होते. कोणी जास्त व अधिक उत्कृष्ट काम करतो तर कोणी कमी काम करू शकतो. कोणी आळशी असतात तर कोणी कष्टाळू असतात. पण या फरकांमुळे प्रत्येकाच्या उत्पादन क्षमतेत फरक पडतो. त्यामुळे त्यांच्या

आर्थिक परिस्थितीत फरक पडणे ही स्वाभाविक आहे. पण सर्वाना समान मोबदलाच मिळणार असेल तर मग अधिक काम करण्याची, अधिक उत्कृष्ट काम करण्याची प्रेरणा नष्ट होते. समाजवादातील हा फार मोठा तोटा आहे व यामुळे यावर आधारित समाज व संस्था मागे पडत आहेत.

२) प्रत्येकाचे आपल्या पोटच्या मुलावर जास्त प्रेम असते व त्याला इतरांपेक्षा जास्त पाठिंबा व सुविधा दिल्या जातात. त्याच्या गुन्ह्याला माफ केले जाते. आपण आयुष्यभर केलेल्या कष्टांचे फळ आपल्या पश्चात आपल्या मुलांकडेच जावे ही जवळजवळ सर्वांचीच इच्छा असते. म्हातारपणी आपल्याला आपली मुलेच सांभाळणार हाही त्यामागचा विचार असतो. त्यामुळे संपत्तीचे वंशपरंपरेने हस्तांतर होणे ही बाब सर्वच मानवी समाजात दृढमुल झालेली आढळते व या अशा वंशपरंपरेमुळेच प्राचीन काळापासून मानवी समाजाची प्रगती झाली आहे. व फक्त स्थावर व जंगम मालमत्ताच नव्हे तर राजकीय वारसाही वंशपरंपरेनेच पुढे जाणे लोकांना मान्य होते. पण गरीब व श्रीमंतांतील आर्थिक फरक या वंशपरंपरेने होणाऱ्या हस्तांतरामुळेच ठळक होत गेले आहेत. पण याला काही सोपा पर्याय नाही. अमिश याच्या मेलुहाचे मृत्युंजय या कादंबरीत वर्णन केल्याप्रमाणे मैका ही यंत्रणा निर्माण करावी लागेल व सर्व मुलांचे तेथे सक्तीने समान संगोपन व शिक्षण करावे लागेल. पण हे अशक्यच आहे. अन्याय करणाऱ्या

पोटच्या मुलाला गोळी मारणारी मदर इंडिया हा अत्यंत दूर्मिळ अपवादच राहतो व आपल्या लाडक्या मुलाकरीता इतरांवर काहीही अन्याय करणारा धृतराष्ट्र हाच नियम ठरतो.

३) माणुस स्वार्थी असतो. कमीतकमी कष्टात जास्तीत जास्त लाभ मिळवण्याचा प्रयत्न करतो. प्रोत्साहन असल्याशिवाय तो कष्ट करत नाही. (प्रोत्साहन अधिक लाभाचे असेल किंवा शिक्षा टाळण्याचे असेल)

४) गरीबीत किंवा बिकट परिस्थितीत माणसातील सहकार्याचे गुण पुढे येतात व ते सहकार्याने काही कर्तृत्व करून दाखवतात. पण पुढील पिढ्यांत हे गुण येत नाहीत. श्रीमंती व स्थैर्य आले व संकटे नाहीशी झाली की सुखासीनता वाढत जाते, कष्ट करण्याची प्रवृत्ती कमी होते. मग सहकार्याची भावना नष्ट होते. नवीन पिढीला कष्ट करण्याची तयारी नसते. आजवरच्या सर्व साम्राज्यांचा इतिहास पाहीला तर असेच दिसून येईल.

५) समाजवादाचे गरीबांना जास्त आकर्षण असते. श्रीमंतांची संपत्ती सर्वांना समान वाटावी असे त्यांना वाटत असते. यावेळी त्यांची नजर वर म्हणजे त्यांच्याहून श्रीमंत व्यक्तींकडे असते. पण त्यांना म्हटले की तुम्ही जर खरोखर समाजवादी असाल तर तुमची संपत्ती तुमच्याहून गरीब असलेल्यांना वाटा तर मात्र त्यांना राग येईल व असे न

करण्यासाठी ते काहीतरी सबबी सांगतील. हा दांभिकपणा बहुतेक समाजवादी मंडळींत आढळेल.

६) समाजवादात देव नाही असेच मानण्यात आले आहे. पण ही निरीश्वरवादी संकल्पना सर्वसामान्य जनतेस रुचणारी नाही. याची कारणमीमांसा आधी केलीच आहे. पण त्यामुळे देव मानणारी बहुतांश जनता समाजवादासही विरोध करू लागते.

७) उत्कृष्ट, नाविन्यपूर्ण, सृजनात्मक काम करण्याची सक्ती करता येत नाही. हा मानवी मनाचा विशेष पैलू आहे. त्याचा विकास व आविष्कार होण्याकरिता मोकळेपणा फार महत्वाचा आहे. समाजवादातील बंदिस्त वातावरणात हे शक्य होत नाही हा समाजवादाचा मुख्य दोष आहे.

मानवी मनाच्या या गुणधर्मांमुळे समाजवाद ही संकल्पना यशस्वी होऊ शकत नाही हे वास्तव सत्य आहे. सर्व मानव समान आहेत पण काही अधिक समान आहेत हेच खरे.

आयन रॅण्ड यांच्या अँटलास ग्रॅड या कादंबरीत स्टारनेस व्हिले या कारखान्याच्या कहाणीचे वर्णन केलेले पहावे—

स्टारनेस व्हिले हा एक भरभराटीस आलेला कारखाना होता. त्याचा मालक गुणग्राहक होता. तो कारखाना उत्तमपणे पण जो जास्त काम करील त्यास जास्त वेतन या तत्वावर चालवत असे. पण त्याचा मृत्यू झाल्यामुळे त्याची मुले कारखान्याची मालक झाली. ही मुले समाजवादी विचारांची

होती. त्यामुळे त्यांनी कारखाना समाजवादी तत्वांवर चालवायचे ठरवले. प्रत्येकाने आपल्या क्षमतेप्रमाणे काम करायचे व प्रत्येकाला त्याच्या गरजेप्रमाणे वेतन द्यायचे असे ठरविण्यात आले. मग पुढे ही संकल्पना कशी फसते व तो कारखाना कसा बंद पडतो हे त्या कादंबरीत वर्णन केले आहे. हे वर्णन समाजवादी कार्यकर्त्यांना कदाचित पटणार नाही. पण कोणीही प्रत्येकाने आपल्या क्षमतेप्रमाणे काम करायचे व प्रत्येकाला त्याच्या गरजेप्रमाणे वेतन द्यायचे या तत्वांवर संस्था चालवून दाखवाव्यात. किंवा पुढील योजनेप्रमाणे आपण सहकारी तत्वावर शेती करुया का? मी एक सभासद व आपल्यापैकी चार कट्टर समाजवादी कार्यकर्ते असे ५ जण मिळून सहकारी तत्वावर शेती करुया व येणारे उत्पन्न समान वाटून घेऊया. पण मी गरीब आहे म्हणून मी १००००रु गुंतवतो व आपण चौघांनी प्रत्येकी १ लाख रु गुंतवायचे. सर्वांनी आपापल्या क्षमतेप्रमाणे काम करायचे. माझी प्रकृती थोडी नाजूक असते. तुम्ही मला सांभाळून घ्यायचे. मला हलके, कमी कष्टाचे काम द्यायचे. तसेच आठवड्यातून चार दिवस मला सकाळी नाष्टा झाल्यानंतर चक्कर येते व मग ५-६ तास विश्रांती घेणे भाग पडते. संध्याकाळी जरा बरे वाटू लागते. तरी तुम्ही गैरसमज करुन घ्यायचा नाही. माझे काम तुम्ही सांभाळून घ्यायचे. उत्पन्न मात्र आपण समसमान वाटून घ्यायचे. मग आहात का कोणी तयार? असल्यास जरूर कळवा.

या समाजवादी तत्वांवर आधारीत अनेक सहकारी संस्था आपल्याकडे चालू करण्यात आल्या होत्या व त्यांना शासनामार्फत अनेक सवलतीही देण्यात आल्या होत्या. पण यातील बहुतांश संस्था अडचणीत आल्या आहेत. निष्ठापूर्वक काम करणाऱ्या काही कार्यकर्त्यांच्या संस्था आजही यशस्वीपणे चालू आहेत. पण हे अपवादच. बहुतांश ठिकाणी सहकाराचा स्वाहाकारच झाल्याचे चित्र दिसते.

वरील मानवी मानसिकतेच्या गुणांमुळे समाजवाद ही एक आदर्श संकल्पना असूनही वास्तव व सत्य वस्तुस्थितीवर आधारित नसलेने प्रत्यक्षात यशस्वी होऊ शकत नाही.

श्रद्धा व दांभिकपणा

अंधश्रद्धा ही संकल्पना दांभिकपणाची आहे. पण म्हणून ती पूर्णपणे वाईट व चुकीची आहे असे नाही. सर्वसामान्यपणे दांभिकपणा हा दूर्गुण मानला जातो. पण वास्तविक पहाता तो सर्वत्र प्रचलित सद्गुणच आहे. कारण खुप वेळा दांभिकपणेच वागावे लागते. स्पष्टवक्तेपणा व सत्य कायम उपयुक्त ठरत नाही. खुपवेळा ते हानीकारक सिध्द होते. सत्यं ब्रुही, प्रियं ब्रुही, वरं सत्यात प्रियं असे म्हटलेलेच आहे. म्हणजेच सत्यापेक्षा आवडेल असे बोलणेच योग्य ठरते.

जसे श्रद्धेचे जीवनात विशिष्ट परिस्थितीत काही फायदे आहेत व त्यामुळे श्रद्धायुक्त जीवन जगणाऱ्यांची संख्या अधिक होते तसेच दांभिकतेचेही जीवनात विशिष्ट परिस्थितीत फायदे असतात व त्यामुळेच दांभिकता हाही सद्गुण ठरतो. याचीही कारणमीमांसा करणे आवश्यक आहे.

श्रद्धा व दांभिकता या बरोबरीने अस्तित्वात राहणाऱ्या संकल्पना आहेत. एकजण श्रद्धावान असतो त्यावेळीच दुसरा दांभिक असू शकतो. दोन्ही एकमेकांस पुरक आहेत. श्रद्धावानास खोटा का होईना धीर हवा असतो. मग त्यासाठी काही किंमत मोजायचीही त्याची तयारी असते. खरेतर अशी काही किंमत

आपण मोजत आहोत हेच त्याला समजत नाही. सत्यास सामोरे जाण्याची त्याची कुवत नसते. दांभिकाला फायदा मिळवायचा असतो. त्यासाठी अर्धसत्य किंवा असत्याचा आधार घ्यायची त्याची तयारी असते. जेथे श्रध्दावानांची संख्या जास्त तेथेच दांभिकांची चलती राहते. स्पष्टवक्ते अश्रध्द दोघांनाही नको असतात.

अर्थात स्पष्टवक्तेपणात काही दोष असतात. स्पष्टवक्तेपणा व सत्याग्रह या तत्वाने चालणाऱ्या तत्त्वनिष्ठ व्यक्ती जरा जास्तच स्पष्ट असतात व त्यांचा अभिमान अहंकाराकडे झुकलेला असतो. स्वभाव व बोलणेही ताठर व तुसडे होते. लवचिकपणा व क्षमाशिलता राहात नाही. मोडेन पण वाकणार नाही हे ब्रीदवाक्य असते. सत्य व प्रामाणिकपणाला जगात किंमत नाही हे दिसल्यामुळे कडवटपणा आलेला असतो. या सर्व स्वभाववैशिष्ट्यांमुळे या व्यक्ती लोकांत अप्रिय होतात व नेतृत्व करून काही ध्येय साध्य करू शकत नाहीत.

याउलट दांभिक व्यक्ती नम्र असतात, गोड बोलतात व दुसऱ्याला आपले बोलणे पटवून देण्यात हुशार असतात. त्यामुळे स्वतःच्या स्वार्थाकरिता का होईना पण श्रध्दावान लोकांना बरोबर घेऊन, नेतृत्व करून काही रचनात्मक काम करू शकतात. अश्रध्द व स्पष्टवक्ती मंडळी नेतृत्व करण्यात कमी पडतात.

अति तेथे माती ही म्हण आहे. त्यानुसार कोणतीही गोष्ट अति झाली की ती वाईट होते. योग्य प्रमाणात सर्व गोष्टी असणे आवश्यक असते. दांभिकपणा जास्त झाला व लोकांना अशक्य अशी आश्वासने देऊन फसवत राहिल्यास लोक विश्वास ठेवणे बंद करतात. तसेच सतत सत्याग्रही राहून स्पष्ट बोलणेही तुसडेपणाचे होते व लोक तुटत जातात व जीवनात अपयशच येते. त्यामुळे दांभिकपणा व स्पष्टवक्तेपणा या गोष्टीही प्रमाणात असल्या तरच त्या व्यक्ती यशस्वी होतात.

दांभिकपणाबाबत लक्षात घेण्याची महत्वाची बाब म्हणजे बहुतेक वेळी ही वर्तणूक जाणूनबुजून व दुसऱ्यास फसवण्यासाठीच केलेली नसते. फसवणूक करणारे काही गुन्हेगार असे गुन्हे करताना दुसऱ्यांना बेमालूमपणे फसवून लूबाडतात हे खरे आहे. पण हे असले गुन्हेगार सोडून देऊया. पण जीवनात लोकांना जोडताना व सांभाळून घेताना खुप जणांना खुप वेळा स्पष्टवक्तेपणा टाळून अर्धसत्य किंवा असत्यही बालावे लागते. हे असत्य बोलताना उद्देश फसवणे हा नसून सांभाळून घेणे हा असतो हे लक्षात घेतले पाहिजे.

समजा एक कार्यकर्ता त्याच्या नेत्याकडे काही काम घेऊन गेला व ते करण्याची विनंती केली. काम होणे अशक्य आहे. हे नेत्याला लगेच लक्षात आले आहे. मग त्याने तसे स्पष्टपणे सांगितले तर तो कार्यकर्ता नाराज होणार. तो दुसऱ्या नेत्याकडेही जाईल. या उलट त्या नेत्याने दांभिकपणाचा आसरा

घेत सांगितले की काम कठीण आहे, पण आपण प्रयत्न करू. थोडा धीर धरा. आता या धीर धरण्याच्या आशेवर तो कार्यकर्ता नेत्याच्या मागे राहिल. स्पष्टवक्तेपणामुळे आपल्या कामाचा आता नेता विचारही करणार नाही व मग आता ते होणारच नाही ही निराशा व दांभिकपणाच्या मार्गात काम कठीण आहे हे समजले तरी त्यावर आपला नेता विचार करेल, शक्य तेव्हा खटपट करेल ही आशा मनात तेवत राहते. आशेवर माणुस जगतो या म्हणीप्रमाणे तो कार्यकर्ता व नेत्याचे संबंध चांगले राहतात. हा दांभिकपणाचा व्यावहारिक फायदा असतो.

बरेच वेळा विक्रेते आपल्या मालाची किंमत प्रथम खुप जास्त सांगतात पण नंतर ग्राहकाने घासाघीस केल्यानंतर कमी करून स्वस्तात दिल्याचे दाखवतात. हेही दांभिकपणाचे उदाहरण आहे. विक्रेत्यांचे दोन प्रकार असतात. समजा १०० रु मुळ किंमतीची वस्तू विक्रायची आहे. विक्रेत्याने २० रु नफा धरून १२० रु ला विकणे योग्य होईल. काही विक्रेते याप्रमाणे किंमन १२० रु लावतील व विक्री करतील. पण ग्राहकाने ५ रु कमी करून मागितले तरी नाही म्हणून सांगतील. याउलट काही विक्रेते किंमत १६० रु लावतील व ग्राहकाने घासाघीस केल्यानंतर १३० ला देतील. म्हणजे ग्राहकाला ३० रु वाचल्याचे समाधान व विक्रेत्याला १० रु जास्त फायदा झाल्याचे समाधान असे दोन्हीही समाधानी. पहिल्या

विक्रत्याकडील ग्राहक मात्र ५ रु ही सवलत न दिल्यामुळे नाराजच व विक्रेता रास्त किंमन लाऊनही ग्राहकाच्या आणखी सवलतीच्या अपेक्षेमुळे नाराजच.

ज्यावेळी सर्दी व ताप झालेला रुग्ण डॉक्टरांकडे येतो व तपासणी झाल्यावर विचारतो की डॉक्टर काळजी करण्याचे काही कारण नाही ना? त्यावेळी बिलकुल काळजी करू नकोस, या गोळ्या घे, दोन दिवसात बरा होशील असेच सांगितले जाते. पण हे खरे तर असत्य किंवा फारतर अर्धसत्य असते. बहुतांश रुग्ण दोन-तीन दिवसांत वरे होतातच. पण लाखात दहांना स्वाइन फ्ल्यू किंवा कोरोना असू शकतो व त्यामुळे किंवा इतरही संसर्गामुळे न्युमोनिया होऊ शकतो व त्यांतील एखादा मृत्यूही पावतो. पण ही शक्यता सांगून रुग्णास घाबरावयाचे नसते तर त्याला धीर देणे हे महत्वाचे असते. त्यामुळे खुप वेळा हे असे असत्य किंवा अर्धसत्य डॉक्टरांना बोलावे लागते.

असाध्य आजाराने मरणोन्मुख असलेल्या रुग्णास कधी,काय व किती स्पष्ट सांगायचे हा मोठाच प्रश्न असतो. बरेच वेळा आपण प्रयत्न करूया, बरे वाटेल, थोडा वेळ लागेल अशी असत्य उत्तरेच द्यावी लागतात. तुमचे आयुष्य आता एक-दोन महिनेच राहिले आहे असे सांगण्याचे धाडस मला आजवर झालेले नाही.

माझ्याकडे येणाऱ्या रुग्णांना मी जेव्हा इंजेक्शन देणे आवश्यक आहे असे सांगतो तेव्हा ते म्हणतात की डॉक्टर

इंजेक्शन हळु द्या. आता याला खरे व स्पष्ट उत्तर असे आहे की हे बघा तुम्हाला इंजेक्शन देताना मी योग्य तेवढाच जोर लावणार आहे. जोर कमी लावला तर सुई आत पोचणार नाही व जास्त लावला तर ती हाडापर्यंत जाईल. त्यामुळे मी कायम योग्य तेवढाच जोर लावतो. तसेच इंजेक्शन मधून औषधाचा किती डोस द्यायचा हे प्रमाण निश्चित असते व मी तेवढाच डोस देणार आहे. आता असे सत्य व स्पष्ट उत्तर दिले तर तो पेशंट काही माझ्याकडे परत येणार नाही. पण मी असे सांगतो की घाबरु नका, अगदी छोटेसेच इंजेक्शन आहे व मी अगदी हळुच देतो. असे सांगुन इंजेक्शन दिले की रुग्णाला बरे वाटते व तोही म्हणतो की इंजेक्शन दुखले नाही. मग आता अशावेळी खरे बोलायचे की खोटे?

अर्थात अशा खोटे बोलण्याला कोणीही वाईट म्हणणार नाही. हे असेच अर्धसत्य व असत्य वैद्यकीय क्षेत्रात बरेच वेळा बोलावे लागते. कारण यामागील हेतु चांगला आहे. रुग्ण घाबरु नये, त्याला बरे वाटावे व धीर यावा या हेतूने हे खोटे बोलले आहे. त्यामुळे यामागील चांगल्या हेतूला महत्व दिले जाते. पण त्यामुळे असे खोटे बोलण्याची व तेच ऐकण्याची रीतच वैद्यकीय क्षेत्रात पडली आहे. बहुतांश वेळा ही पध्दत उपयुक्तच असते. पण ज्यावेळी रुग्णाचा मृत्यू होतो त्यावेळी मात्र यामुळे नातेवाईकांचा मोठा गैरसमज होतो. अँडमिट करताना रुग्ण गंभीर असल्याचे सांगितले नाही व मग रुग्ण

कसा काय गेला असा प्रश्न नातेवाईकांच्या मनात उद्भवतो व त्याचे उत्तर डॉक्टरांनी नीट उपचार केले नाहीत असेच होते व डॉक्टर व दवाखान्यांवर हल्ला होण्याचे प्रकार घडतात. मग रुग्णास धीर द्यायचा की नाही असा प्रश्न शिल्लक राहतोच. पण यावर उपाय म्हणून प्रत्येक रुग्णास वैद्यकीय क्षेत्रात १०० टक्के खात्रीने काही सांगता येत नाही ही सत्य वस्तुस्थिती सांगत राहिले तर अशा डॉक्टरकडे रुग्ण जाणारच नाहीत. असला स्पष्टवक्तेपणा लोकांना पटतच नाही. पण परिस्थितीचे भान ठेऊन बरेच वेळा गंभीर रुग्णाच्या आजाराबाबत नातेवाईकांना कल्पना दिली जाते. पण किरकोळ आजार जेव्हा अचानक गंभीर रूप धारण करतात तेव्हा मात्र खुप वेळा डॉक्टरांचे अंदाज चुकत असतात. गरोदरपणाच्या काळातील गुंतागुंतीबाबत असेच होत असते. समजा एक २३ वर्षांची दोन महिने झालेली पहिलटकरीण स्त्रीरोग तज्ञांकडे दाखविण्यासाठी आली आहे. डॉक्टरांनी तिची सोनोग्राफी व रक्ताच्या सर्व तपासण्या करून घेतल्या. तिला पहिला काहीही आजार नाही. सर्व रिपोर्ट नॉर्मल आहेत. नातेवाईकांना विचारले की सर्व नॉर्मल आहे ना? काळजीचे काही कारण आहे का? यावेळी सर्वच डॉक्टर सांगतात की सर्व नॉर्मल आहे व काही काळजी करू नका. पण हे असत्य किंवा अर्धसत्यच असते. पूर्ण सत्य हे आहे की गरोदरपणा हीच एक धोक्याचीच स्थिती आहे व सर्व नॉर्मल असले तरीही मातेच्या मृत्यूची शक्यता दहा

हजारांत एक व गर्भपात होण्याची शक्यता शंभर गरोदरपणात दोन असतेच. कितीही चांगले उपचार केले तरीही रक्तदाब वाढणे, वारेत रक्ताची गाठ होणे, प्रसुतीनंतर अतिरक्तस्त्राव होणे, पोटातील बाळाचे ठोके अचानक बंद पडणे असे अनेक धोकादायक आजार उद्भवू शकतात. पण ही वस्तुस्थिती कोणीही सांगत नाही. नवीन पाहुण्याची चाहुल लागून आनंदीत असलेल्या परिवारास असे सांगून त्यांना घाबरावयाचे नसते. पण मग वरील पैकी एखादी परिस्थिती अचानक उद्भवली तर मग नातेवाईक डॉक्टरांना दोष देणारच.

त्यामुळे कधी थोडे अर्धसत्य बोलायचे व कधी स्पष्टवक्तेपणे पूर्ण सत्य बोलायचे हे ओळखता आले पाहिजे व पुर्ण सत्य बोलताना सहानुभुती व आत्मीयता राखूनच बोलेले पाहिजे. हे व्यवहारी चातुर्य ज्याला जमेल तोच यशस्वी होणार.

राजकारण व समाजकारणही करताना असेच अर्धसत्य बोलण्याचा दांभिकपणा ठेवावा लागतोच. मोफत, उत्कृष्ट व अमर्याद हे तीनही गुण एकत्र असणारी कोणतीही गोष्ट असू शकत नाही. पण हे सत्य कोणीही नेता बोलू शकत नाही. आम्ही हे साध्य करू असेच त्यांना बोलावे लागते. सर्व जनतेला सर्व काही मोफत हवे असते, करमाफी हवी असते. सर्व आपत्तीतील नुकसानाची भरपाई सरकारने करावी व फायदा झाला तर तो आपल्याला मिळावा व त्यावर सरकारने कर आकारणी करू नये ही सर्वांची मागणी असते. हे कसे शक्य

आहे? पण हे स्पष्ट बोलणे म्हणजे निवडणूकीत पराभव स्वीकारणे असेच असते.

अशीच गोष्ट देव या संकल्पनेबाबतही घडत असते. देव ही संकल्पना ही फक्त मानसिक आधाराकरिताच आहे हे न समजून आल्यामुळे व देव खराच आहे हे समजून देवाचे पुजारी अवास्तव व अशक्य आश्वासने देऊ लागतात तेव्हा त्यांना दांभिकपणाचे स्वरूप येते व ह्या गोष्टींतील फोलपणा जे विचार करतात त्यांना स्पष्ट होऊ लागतो. पण जे श्रद्धा बाळगून असतात त्यांना देवाच्या कहाण्यांतील तर्कविसंगती दिसतच नाही. ही जाणूनबुजून केलेली फसवणूक नसते हे त्यावर टीका करणाऱ्यांनी लक्षात घेतले पाहिजे.

कोरोना व देव

कोरोना व देव यांची थोडी तुलना करुन पाहूया. (कोरोना हा आजार एक उदाहरण म्हणून घेतला आहे. पण हे सर्व संसर्गजन्य आजारांकरिता लागू आहे.)

कोरोना व देव यांत बरेच साम्य आहे. एकच फरक आहे. कोरोना ही एक दुष्ट शक्ती आहे व तिच्यापासून बचाव करायचा प्रयत्न करायचा असतो तर देव ही एक चांगली शक्ती आहे व ती प्राप्त करण्याचा प्रयत्न करायचा असतो.

साम्य खुपच आहे.

जगात कोरोना आहे व कोरोना नाही असे मानणारे दोनही प्रकारचे लोक आहेत. तसेच देव आहे व देव नाही असे मानणारे दोनही प्रकारचे लोक आहेत.

कोरोना व देव यांना मानणाऱ्या बहुतेकांनी त्यांना प्रत्यक्ष पाहीलेले नाही. कोरोनाला काही शास्त्रज्ञांनी इलेक्ट्रॉन मायक्रोस्कोपच्या साहाय्याने पाहिले आहे व त्याचे फोटो उपलब्ध आहेत. देवाला काही संतांनी त्यांच्या दैवी शक्तीने पाहिले आहे व त्याची चित्रे व वर्णने उपलब्ध आहेत.

कोरोनाला प्रत्यक्ष बघितले नसले तरीही त्याचे दुष्परिणाम (न्युमोनिया व मृत्यू) अनुभवलेले कोटयावधी

लोक आहेत. पण जे कोरोनाला मानतात त्यांच्याच मते हे कोरोनाचेच दुष्परिणाम आहेत. जे कारोनाला मानत नाहीत त्यांच्या मते हे आजार व मृत्यू यांची इतरच कारणे आहेत व उगाच कोरोनाचा बागुलबुवा दाखवला जात आहे. डॉक्टर, औषध कंपन्या व लस निर्माण करणाऱ्या कंपन्या यांचे हे षडयंत्र आहे.

तसेच देवाला प्रत्यक्ष बघितले नसले तरीही देवाच्या उपासनेचे सुपरिणाम अनुभवलेले कोटयावधी लोक आहेत. पण जे देवाला मानतात त्यांच्याच मते हे देवाच्या उपासनेचे सुपरिणाम आहेत. जे देवाला मानत नाहीत त्यांच्या मते या सुपरिणामांची इतर कारणे आहेत.

जे कोरोनाचे अस्तित्व मानतात ते त्याच्यापासून स्वतःचा व इतरांचाही बचाव करण्याचा प्रयत्न करतात. त्यासाठी मास्कचा वापर, ६ फुट अंतर राखणे, घरातून बाहेर न पडणे, सॅनिटायझर वापरणे, लसीकरण करणे असे विविध उपाय करत असतात. हे सर्व उपाय करूनही जगात लाखो लोकांचा मृत्यु झाला आहेच. या उपायांत तज्ञ असणाऱ्या वैद्यकीय क्षेत्रातील असंख्य व्यक्तींनाही कारोनाची लागण झाली आहे व मृत्यूही झाले आहेत.

तसेच जे देवाचे अस्तित्व मानतात ते देवाचा कृपाप्रसाद स्वतःला व इतरांना मिळावा म्हणून प्रयत्न करतात, देवाची उपासना, प्रार्थना, व्रत-वैकल्ये करतात. पण हे करूनही

अशांपैकी असंख्य लोकांचे जीवन दुःखद, कष्टपूर्ण, हलाखीचे व अल्पायुषीही ठरले आहे.

जे कोरोनाचे अस्तित्व मानत नाहीत ते त्याच्यापासून स्वतःचा व इतरांचा बचाव करण्याचे उपाय करत नाहीत. पण अशांपैकी असंख्य लोक त्यांना काहीही त्रास न होता जिवंत आहेत.

जे देवाचे अस्तित्व मानत नाहीत ते त्याचा कृपाप्रसाद स्वतःला व इतरांना मिळवण्याचे उपाय करत नाहीत. पण अशांपैकी असंख्य लोक त्यांना काहीही त्रास न होता सुखाचे जीवन जगत आहेत

कोरोनासाठीचे उपाय पटत नसले तरीही खुपजण ते करतातच. शासनाची सक्ती असेल किंवा जो होईल तेव्हा लाभ मिळावा हा हेतू असेल.

देवाची कृपा मिळण्यासाठीचे उपायही पटत नसले तरीही ते करणारे खुपजण आहेत. समाजात राहण्यासाठी ते करणे अपरिहार्य होत असल्यामुळे असेल किंवा जो होईल तेव्हा लाभ मिळावा हा हेतू असेल.

कोरोना आहे असे मानणाऱ्यांतही त्या बाबत एकमत नाही. त्याबाबतच्या सर्व संकल्पनाही तर्कसंगत वाटत नाहीत. जर एखादा आजार टाळायचा असेल तर त्यासाठी ठरावीक उपाययोजनाच कराव्या लागतात. पोलिओ टाळण्याकरिता पोलिओचीच लस घ्यावी लागेल. गोवर लस घेऊन चालणार

नाही. तसेच पोलिओच्या प्रथम तीन डोस व नंतर एक बुस्टर डोस घ्यावा लागेल. गोवरचे मात्र दोनच डोस आयुष्यभर पुरतात. इन्फ्लूएंझासाठी मात्र दरवर्षी परत परत डोस घेणे भाग आहे. येथे असे का हे विचारून चालत नाही. त्यामुळे जर तुम्ही आधुनिक विज्ञानावर विश्वास ठेवत असाल तर रोगजंतूंचे अस्तित्व तुम्हाला मान्य करावेच लागेल व त्यांच्यापासून बचावाचे उपाय करावेच लागतील. ते उपाय जरी विसंगत वाटले तरीही. त्याप्रमाणेच जर तुम्ही देवावर विश्वास ठेवत असाल तर त्याला प्राप्त करण्याचे उपाय तुम्हाला करावेच लागणार. जरी ते विसंगत वाटले तरीही. कोठे व किती विश्वास ठेवायचा हा प्रत्येकाचा वैयक्तिक प्रश्न आहे व हा त्याचा वैयक्तिक निर्णय असेल.

वाट अश्रध्द भक्तीची

आतापर्यंतच्या सर्व विवेचनानंतर आपण श्रध्दावान व निरीश्वरवादी या दोन्ही विचारसरणी समजून घेतल्या आहेत. कोणती बरोबर याबाबत एकमत होणे हे अशक्य आहे. त्यामुळे शेवटी मला अश्रध्द भक्तीची वाट सुचवायची आहे. श्रध्दावानांनी आपल्या श्रध्दा कशा निर्माण झाल्या आहेत हे समजून घ्यावे व भक्ती करताना जास्तीत जास्त अश्रध्द होण्याचा प्रयत्न करावा. देव शोधण्याचा वैज्ञानिक पध्दतीने प्रयत्न करावा. निरीश्वरवादी व अश्रध्द व्यक्ती या वाईट नाहीत, देव असू नये अशी त्यांची इच्छा नाही, फक्त देवाच्या अस्तित्वाचा वैज्ञानिक पुरावा मिळाला पाहिजे एवढेच त्यांचे म्हणणे आहे हे समजून घ्यावे. श्रध्दावान होऊन डोळे बंद करून जगणे चुकीचे होईल. डोळे व मन उघडून व मुक्त करून, आपली विचारशक्ती वापरत राहणे आवश्यक वाटते. आपल्या आजपर्यंतच्या सर्व संकल्पनांचा क्षणात त्याग करून निरीश्वरवादी होणे श्रध्दावानांना शक्य नाही व ते आवश्यकही नाही. पण निरीश्वरवादी संकल्पना समजून घेऊन त्याविषयीचे गैरसमज दुर झाले तरी खुप काही साध्य होईल. आपल्या मनाला शांती देणारी व्रते व कर्मकांडे करताना या सर्वांचा मुख्य

उद्देश मनःशांती हा आहे याचा थोडा तरी स्वीकार करावा ही अपेक्षा आहे.

भक्ती म्हणजे देव आहे असे समजून केलेली त्याची उपासना. ही उपासना पूर्ण श्रद्धेने करता येते व अश्रद्धपणेही करता येते. देव असेल तर अश्रद्धपणे उपासना केल्यास कदाचित त्याचे पूर्ण लाभ मिळणार नाहीत हे मान्य आहे. पण अश्रद्धपणे भक्ती करणे म्हणजे वाईट मार्गाला लागणे, दुराचार करणे हे बिलकुल अभिप्रेत नाही हे लक्षात घ्यावे. अश्रद्ध भक्ती करताना सत्य, सदाचार, परोपकार, निर्व्यसनीपणा अशा सर्व सद्गुणांचा अंगिकार करायचाच आहे. त्यामुळे देव नसूनही जे फायदे श्रद्धापुर्वक भक्तीचे असतात त्यातील सर्व लाभ अश्रद्ध भक्तीने मिळणारच व देव असला तरीही आपली सन्मार्गावरील वाटचाल त्याच्या चरणी नक्कीच रुजू होईल व फक्त मनात शंका बाळगली याकरिता तो नक्कीच माफ करेल हा विश्वास बाळगावा. देवाची उपासना ही मुख्यत्वे मनःशांतीकरिता आहे याचे भान ठेवले म्हणजे त्याची चिकित्सा करणे सोपे होईल. बहुसंख्य लोक अश्रद्धपणेच भक्ती करत असतात व त्यांना विशेष फरक पडणार नाहीच. फक्त त्यांनी अंधश्रद्धा निर्मुलनाचा दांभिकपणा सोडावा व अश्रद्ध भक्तीचा स्पष्टपणे स्वीकार करावा. बहुतांश लोक अश्रद्धच असतात. पण ते हे मान्य करीत नाहीत. श्रद्धेच्या मुखवट्याआड ते दडतात. हा मुखवटा, ही पळवाट सोडा व स्वतःला व विश्वाला

ओळखा व अश्रद्धपणा मान्य करा याचे हे आवाहन. बहुतांश सर्वसामान्य व्यक्ती कट्टर धार्मिक नसतात. देव खरोखर आहे की नाही याचा ते विचारच करत नाहीत. देव आहे हे गृहीत धरलेले असते व परंपरेने चालत आलेली त्याची उपासना करत राहायची एवढेच त्यांना माहित असते. त्याच परंपरांचे पालन ते करत राहतात. पण जे या बाबत विचार करतात ते एकतर नास्तिक होतात किंवा ज्यांना नास्तिक होणे झेपत नाही ते मग मनाची विचारशक्ती पूर्णच बंद करून कट्टर धार्मिक होतात. या बहुसंख्य जनतेने हा अश्रद्ध भक्तीचा मार्ग आपलासा करावा.

सर्वांनी चांगले वागावे, कोणीही कोणावर अन्याय करू नये यासाठी देव व धर्म आहेत व सर्वांनी श्रद्धावान झाले तर हे साध्य होईल असे खुप जणांना वाटते व त्यामुळेच ते देवाचे समर्थक असतात. पण आत्तापर्यंतच्या विवेचनावरून लक्षात येईल की मनुष्यांतील चांगुलपणाचे कारण देवाचे अस्तित्व नसून समाजासमोर चांगले वागणे भाग पडते हे आहे. त्यामुळे समाजातील चांगुलपणा वाढविण्याकरिता अधिक धर्मस्थळांपेक्षा अधिक सीसीटीव्ही कॅमेऱ्यांची व सज्जनांनी कृतिशील होण्याची गरज आहे.

निरिश्वरवाद्यांनी श्रद्धावानांची भूमिका समजून घ्यावी. नास्तिक होऊन जगणे सर्वांना शक्य नाही ही वस्तुस्थिती स्वीकारली पाहिजे. सर्वसाक्षी, सर्व शक्तिमान व दयाळु

ईश्वराच्या अस्तित्वाचा पुरावा नाही ही सत्य वस्तुस्थिती स्वीकारण्यासाठी स्थिरचित्त व कठोर मनाची आवश्यकता असते. ते सर्वांकडे नसते. जसे उंचावर वावरणे फार थोड्या लोकांनाच जमते. जमिनीवर दहा इंच रुंदीच्या मार्गावरून चालणे सर्वांना सहज शक्य आहे. पण १०० फुट उंचीवर वीस इंच रुंद वाटेवर चालण्याची वेळ आली तर ते फार थोड्यांनाच जमेल. ज्यांना उंचीची भिती वाटत नाही असे मन किंवा मेंदु ज्यांच्याकडे आहे त्यांनाच हे शक्य होते. बहुतेकांना त्या उंचीवरून खाली पाहिले की भोवळच येईल. अशा उंचीवर काम करणे तर अशक्यच. त्याप्रमाणेच देव नाही अशी कल्पनाही करणे खूप जणांना अशक्य होते व त्या शक्यतेचाही ते विचार करू शकत नाहीत. देव नाही असे मनात आल्यावर आईविना बाळाची अवस्था होते तशी अवस्था या श्रद्धावानांची होते व त्यामुळे ते त्या शक्यतेचा विचारही करू शकत नाहीत. त्यामुळे सकारात्मक होऊन निश्चिंतपणे जीवन जगण्यासाठी ते त्यांच्या देवाची भक्ती करत राहणारच. त्याकरता त्यांना दोष देणे चुकीचे होईल.

नास्तिकांनी श्रद्धेचे फायदे समजून घ्यावेत. अश्रद्धपणे जगणे सर्वांना शक्य नाही व देव नाही याची मनाला खात्री झाल्यास असंख्य लोक स्वार्थी, स्वसुखाच्या मार्गाने जाण्याची शक्यता असते याचे भान ठेवावे लागेल व त्याकरता आपण काय करू शकतो याचा विचार केला पाहिजे. जुन्या अर्थशून्य

व हानीकारक कर्मकांडांना नवीन पर्याय शोधून ते अमलात आणले पाहिजेत. जुन्या कर्मकांडांतील चांगले काय आहे, मुलतत्व काय आहे व ते आजच्या काळात उपयुक्त आहे काय हे पाहून त्याची उपयुक्तता इतर रुपात आत्मसात केली पाहिजे. उदा. उपवासामुळे अंगी येणारी संयम, सहनशक्ती, नम्रता यांचे महत्व मान्य केले पाहिजे व त्याकरिताच त्यांचा पुरस्कार केला पाहिजे. कर्मकांडांमुळे समुह भावना जोपासली जाते व एकमेकांतील सहकार्य व आपलेपणा वाढतो हे लक्षात घेऊन सकारात्मक व सहकार्याच्या नवीन रुढी-परंपरा निर्माण केल्या पाहिजेत. अश्रद्धपणे सामाजिक कार्ये करणारे अनेक गट स्थापन होणे गरजेचे आहे. त्या गटांत सहभागी झाल्यास धार्मिक पंथात सहभागी झाल्यावर मिळणारे फायदे मिळाले पाहिजेत. त्यामुळे धर्माधारित गटात समाविष्ट होण्याची सर्वसामान्यांची अपरिहार्यता संपुष्टात येईल. यासाठी समाजातील गटांचे महत्व समजून घेतले पाहिजे. समाज कधीच एकसंध नसतो. त्यात अनेक लहान गट असतात व ते काही समान नाती, समान हितसंबंध यांच्यामुळे एकत्र येतात व प्रस्थापित होतात. भावकी, गल्लीतील मित्रमंडळ, समान व्यावसायिकांचे गट ही त्यांची उदाहरणे आहेत. व्यक्तीला या गटांत समाविष्ट व्हावेच लागते. कारण समाज सर्वांच्या हितासाठी सर्वसाधारण नियमच ठरवतो व ते अमलात आणतो. त्यात वैयक्तिक विचार केला जात नाही. वैयक्तिक संकटातून मार्ग काढण्यासाठी हे छोटे गटच उपयोगास येतात. त्यामुळे

व्यक्तीला कोणत्यातरी गटात समाविष्ट व्हावेच लागते. मग त्या गटात असलेल्या सर्व कर्मकांडांत सहभाग घ्यावाच लागतो. जसे राजकारण करावयाचे असेल तर कोणत्यातरी पक्षात सहभागी व्हावेच लागते व ज्या पक्षात प्रवेश करू त्या पक्षाची ध्येय धोरणे मान्य करावीच लागतात. त्या पक्षामार्फत आयोजित केलेल्या बैठका, अधिवेशने, मोर्चे, निदर्शने यांत सहभाग घ्यावाच लागतो. बहुतांश गटांना थोड्या प्रमाणात तरी धर्माचा आधार असतोच. त्यामुळे अशा गटांत राहताना त्या धार्मिक कर्मकांडांचे पालनही करावेच लागतेच. तसेच असे बहुतांश गट हे श्रद्धावानांचे असतात. कारण ते चालविण्याकरिता लागणारी निष्ठा व समर्पण भावना श्रद्धावानांतच जास्त आढळते. त्याचबरोबर अशा गटांचे चालक त्यातून स्वतःचा स्वार्थही साधत असलेनेच ते असे गट चालू ठेवतात. सज्जन नास्तीकांना असा स्वार्थ साधणे पटत नाही व त्यामुळे ते अशा गटांच्या संनियंत्रणात सहभाग घेत नाहीत. त्यामुळे आपोआप असे गट एकतर खऱ्या श्रद्धावानांच्या हातात राहतात किंवा भोंदू बाबांच्या. त्यामुळे असे गट चालवण्यात सज्जन नास्तीकांनीही सहभाग घेतला पाहिजे व चालकांना रास्त मोबदलाही मिळावा याकडे लक्ष दिले पाहिजे. देव आहे असे मानले की देवाच्या नावाने खुप काही करता येते. ते करताना एका परीने स्वार्थही साधला जातो. माणुस बहुतेक वेळा स्वार्थाकरिताच कृती करत असतो. देवाच्या नावाने परमार्थ करतानाही त्यातून आपल्याला पुण्य मिळणार व त्या पुण्यामुळे

आपल्याला मरणोत्तर लाभ होणार हा स्वार्थही साधला जातो. पण निरीश्वरवादात परमार्थ होणे कठीण होते.

श्रध्दावानांना देव नाही म्हटले की का राग येतो हे समजाऊन घेतले पाहिजे. त्याच्या श्रध्दावान मनातील सुप्त भाषेचा अर्थ समजून घेतला पाहिजे. देव आहे, देव नाही ही नेहमीच्या भाषेनुसार देवाच्या अस्तित्वाबाबतची विधाने आहेत. पण श्रध्दावानांचे मन त्यांचा वेगळाच अर्थ करत असते. देवाचे आपल्या सर्व भक्तांवर लक्ष असते व तो त्यांचे अंतिमतः कल्याणच करतो. त्यामुळे देव आहे म्हणजे सर्वांचे मंगल होणार आहे. देव नाही याचा अर्थ सज्जनांचा पाठिराखा कोणी नाही. दूर्जनांचे राज्य असणार आहे व सर्व सज्जनांचे वाईट होणार आहे. हे या भाषेतील त्यांच्या मनाला भिडणारे सुप्त अर्थ आहेत. त्यामुळेच त्यांना राग येत असतो. पण आपणास असे म्हणावयाचे नाहीय हे त्यांना पटवून द्यावे लागेल.

बहुतांश नास्तीकांना वाटते की धर्म व देव हेच सर्व मानवी दुःखांचे कारण आहे. पण हे खरे आहे का याचा त्यांनी गांभीर्याने विचार केला पाहिजे. महत्वाची गोष्ट ही आहे की आपपर भाव हा राहणारच. उपजिविकेची साधने मर्यादितच असणार व त्यांच्या समन्यायी वाटपाबाबत मतभेद राहणारच. ही संसाधने व संपत्ती कितीही वाढली तरी माणसाची हाव त्याहून जास्त वाढतच राहते व त्यामुळे साधन संपत्ती कितीही वाढली तरीही ती अपुरीच पडणार हे सत्य आहे. त्यामुळे मग

या संसाधनांकरिता स्पर्धा राहणारच. स्पर्धा करताना गट करूनच स्पर्धा करावी लागणार. धर्म हा असे गट बनण्याचा फक्त एक निकष आहे. समजा सर्व जनता एकाच धर्माची असेल तरीही विविध गट राहणारच व सर्व नास्तिक झाले तरीही असे गट राहणारच. ज्या देशांत एकच धर्म आहे किंवा ज्या देशांत धर्म नाही तेथे तरी त्या देशांतील सर्व जनता एकोप्याने राहात आहे का? तेथील सर्व माणसांचे स्वभाव बदलून सर्वजण संत, सज्जन व परोपकारी झाले आहेत का? माणसाचा आपपर भाव व स्पर्धा व गट करण्याचा स्वभाव ही वस्तुस्थिती आहे. सख्या भावांतही जमिनीकरता वितुष्ट येतेच ना? त्यामुळे माणुस काहींना आपले मानून त्यांच्याकरिता काहीही करण्यास तयार होणार व काहींना परके किंवा शत्रुही मानून त्यांना कितीही त्रास देण्यास, प्रसंगी जीव घेण्यासही तयार होणार ही अटळ वास्तविकता आहे. मानवाची ही मानसिकता बदलण्याचा प्रयत्न प्राचीन काळापासून अनेक संत, समाजसुधारक, तत्वज्ञ करत आलेले आहेतच. फक्त देव संकल्पनेला दोष न देता ही मानसिकता बदलण्याचा प्रयत्न करत राहिले पाहिजे.

श्रध्दा ही मानवाची अंगभूत सहज प्रवृत्ती आहे. त्यामुळे आपल्या विश्वासाच्या व्यक्तीने सांगितलेल्या गोष्टीवर तो सहज विश्वास ठेवतो हे खरे आहे. पण माणुस स्वतः विचार करून आपल्या इतर सहज प्रवृत्ती व मुलभूत प्रेरणाही नियंत्रित करू शकतो. त्याप्रमाणेच आपल्या श्रध्दाही नियंत्रित करण्यातच

आपले हित आहे हे समजून घेतले पाहिजे. आपण आपल्या मनाला, मनाच्या सामर्थ्याला व मर्यादांनाही ओळखले पाहिजे. आपण काही ठरावीक मर्यादेपर्यंतच मनातील भावभावनांना नियंत्रित करू शकतो हे ओळखले व मान्य केले पाहिजे.

माणसाला आयुष्यात काही कर्तृत्व करायचे असेल तर प्रथम आपले ध्येय ठरवावे लागते. हे ध्येय ठरवले की मग ते साध्य करण्यासाठी मेहनत घ्यावी लागते. ही मेहनत घेताना आपले ध्येय योग्यच आहे व ते साध्य करण्याचा आपला मार्गच योग्य आहे याबाबत आत्मविश्वास ठेवावा लागतो. मी करत आहे हे बरोबर आहे की नाही ? माझे काही चुकत तर नाही ना असे प्रश्न मनात आणून जो सतत मार्ग बदलत राहतो तो यशस्वी होण्याची शक्यता नसते. आत्मविश्वास फार महत्वाचा आहे. पण अति आत्मविश्वासही चुकीचाच ठरतो. आत्मविश्वासहीन, योग्य आत्मविश्वास व अतिआत्मविश्वास यांतील सीमारेखा स्पष्ट नसतेच. यांतील सुवर्णमध्य ठरवणे कठीण असते. काय चुक व काय बरोबर हे नंतरच कळते. आपण करत आहोत ते बरोबर आहे की चुक आहे याचा किती विचार करायचा हा कठीण प्रश्न असतो. आपण बरोबरच आहोत या खात्रीने सर्वशक्तीने व नेटाने प्रयत्न केले तरच यश मिळते. आपले चुकत तर नाही ना अशी शंका सतत मनात येत राहिली तर आत्मविश्वास राहात नाही व मग अपयशच पदरी येते. पण कधी कधी आपला मार्ग चुकीचा असू शकतो

ही जाणीव ठेऊन आपल्या संकल्पनांचा पुनर्विचार करणे योग्य असते व लवचिकपणा ठेऊन व माघार घेऊन दुसऱ्या वाटेने मार्गक्रमण करणे योग्य ठरते. या दोन परस्पर विरुद्ध गोष्टींचा मेळ कसा घालायचा हाच तो कठीण प्रश्न असतो व त्याचे उत्तर देणे बरेच वेळा अशक्य होते. आपल्या विश्वासावर अढळ राहायचे की नाही? अढळपणा व लवचिकपणा यांतील सुवर्णमध्य कोणता? घटना घडून गेल्यावरच योग्य मार्ग कोणता होता ते दिसते. ही पश्चातबुद्धी नेहमीच अचुक असते पण व्यवहारात निर्णय घेताना या पश्चातबुद्धीचा उपयोग होत नाही. आपणच बरोबर व दुसरा चुकीचा अशी कर्मठ भूमिका नातेसंबंधातही बाधा आणते व जीवनात दुःखाला कारणीभूत होते. त्यामुळे नेमके किती अश्रद्ध व्हायचे हे सांगणे अशक्य आहे. ज्याला जमेल तेवढे त्याने अश्रद्ध व्हावे हेच उत्तम.

अश्रद्ध भक्तीच्या मार्गात दोन आव्हाने आहेत. एक वैयक्तिक स्तरावर आपल्या मनातील संकल्पनांची फेरमांडणी व दुसरे सामाजिक स्तरावर सामाजिक मुल्ये व नितीनियम व कायदे यांची फेरमांडणी.

माणसाने जगताना कसे जगावे, ध्येय काय असावे, काय करणे चांगले व कोणते कृत्य वाईट हे ठरवावे लागते. चांगले व वाईट हे बहुतांश वेळा सापेक्ष असते. ते बघणाऱ्याच्या नजरेवर अवलंबून असते. काय चांगले, काय वाईट हे सांगण्यासाठी धर्म लागतो. पण धर्माला देवाचा मुलाधार लागतो. देवाशिवाय धर्म

होऊ शकत नाही व धर्माशिवाय मानवी समाज उभारू शकत नाही. त्यामुळे अश्रद्ध भक्तीत देव नसलेला नवीन धर्म उभारण्याचे आव्हान आहे. पण त्याला धर्म असे नाव न देता फक्त समविचारी व्यक्तींचा गट असा अश्रद्धांचा मेळा करण्याचे हे आव्हान आहे.

एकदा देव मानला व त्या देवाने दिलेला धर्मग्रंथ व त्यातील तत्वे व नीतीनियम या त्याच्याच आज्ञा आहेत हे मानले की सर्व सोपे होते व ती तत्वे व नियम शेकडो वर्षे अबाधित राहतात. या धर्मतत्वांत देवाच्या उपासनेबरोबरच जगण्याची व चांगले व वाईट ठरविण्याचीही तत्वे असतात. खरेतर ती तत्वे त्या कालानुरूप बरोबर असतीलही पण बदलत्या ज्ञानामुळे व समाजामुळे त्यातील बरीचशी कालबाह्य होऊनही बदलता येत नाहीत. त्यांना विरोध केला तर इतर संकल्पनांवरही प्रश्नचिन्ह उमटते. वंशपरंपरेने मिळणारी जमीनीची मालकीहक्क व इतर व्यवसाय हे आधुनिक समाजातील जीवनाधार आहेत. या वंशपरंपरेवरही प्रश्नचिन्ह उमटते व या संसाधनावरील हक्काचा हा अत्यंत महत्वाचा प्रश्न असल्यामुळे त्यातील बदलास सर्वच प्रस्थापितांचा कठोर विरोध होतो.

माणसाला बालपणी गंभीर विचार करण्याची बुद्धी नसते. सवंगड्यांसमवेत खेळण्याबागडण्यात दिवस संपतात. तरुणपणी संसारसुखामागे धावण्यात वेळ निघून जातो.

वृद्धपणी मात्र भरपुर मोकळा वेळ असतो, करण्यास काही नसते, सुख भोगण्याचीही शरीराची ताकद कमी होत चाललेली असते. शेवट जवळ येत असलेला दिसू लागतो व मग माणसाला देव आठवायला लागतो. आपण आयुष्यभरात केलेल्या चुका आठवतात व त्या चुकांची माफी मिळावी याची मनाला तळमळ निर्माण होते. देव ही संकल्पना या कातर मनाला मानसिक आधार देते. देव नाही असे म्हटले तर वृद्धावस्थेतील या कातर मनाची समजूत कशी घालणार हा प्रश्न अनुत्तरीत राहणार.

सर्वसामान्य माणसे ही सर्वसामान्यच असतात. विशेष गुण नसले तरीही दुसऱ्यांपेक्षा मोठेपणा दाखवण्याची मात्र आस असते. त्यामुळे इतरांच्यापेक्षा आपले श्रेष्ठत्व सिद्ध करण्यासाठी आपला धर्म श्रेष्ठ आहे हे सिद्ध करण्याचा प्रयत्न केला जातो व माझा धर्म श्रेष्ठ व म्हणून मी श्रेष्ठ अशी मांडणी केली जाते.

हया सर्व प्रश्नांचा समावेश देवाबाबतच्या विचारात असतो हे समजून घेतले पाहिजे. त्यामुळेच देव आहे की नाही याचे सर्वमान्य उत्तर मिळणे अशक्यच आहे व अश्रद्ध भक्तीची वाट धरावी हेच उत्तम.

ज्यांना देवाचा आधार घेतल्याशिवाय काही करणे अशक्य होते त्यांनी जरूर तो आधार घ्यावा. कारण जीवनात खुप वेळा डोळे मिटून इतरांवर विश्वास ठेऊन आपला जीवही

त्यांच्या स्वाधीन करावा लागतोच. आपण पुर्णपणे स्वावलंबी होऊ शकत नाही. प्रवास करताना दुसऱ्या चालकावर विश्वास ठेवावा लागतो. आजारी पडल्यावर डॉक्टरांकडेच जावे लागतेच. मग शंकासुर ना होता रास्त शंकांचे निरसन करून उपचार घेणे भाग असतेच. निवडणूका आल्या की त्यातल्या त्यात चांगला नेता निवडावा लागतो व मग ५ वर्षे तो करेल ते स्वीकारावे लागते. त्याप्रमाणेच देवाचाही स्वीकार अश्रद्धपणे करावा हे सर्वात्तम वाटते.

अश्रद्धपणाची भुमिका नीट समजून घ्यावी. मी अश्रद्ध आहे. देव असू नये अशी माझी इच्छा नाही. देव असावा अशीच माझी तीव्र इच्छा आहे. पण देवाच्या अस्तित्वाचा वैज्ञानिक पुरावा मिळालेला नाही हे मला मान्य आहे. पण माझ्या बालपणातील देवविषयक संस्कार मी पूर्णपणे विसरू शकत नाही. त्यामुळे देवविषयक काही कर्मकांडे करण्यास मी बाध्य झालो आहे, ती केल्यामुळे माझ्या मनाला शांती मिळते व म्हणूनच मी ती कर्मकांडे करण्याचे चालू ठेवतो. अश्रद्ध भक्ती करताना मी काय व का करत आहे याची जाणीव आपण मनात जागृत ठेवली पाहिजे. मी घाबरट आहे. मला अपयशाची भिती वाटते. मला मृत्युची भिती वाटते. मला अंधाराची व भुतांचीही भिती वाटते. भुतेही अस्तित्वात नाहीत. त्यांच्याही अस्तित्वाचा पुरावा मिळालेला नाही हे मला मान्य आहे. पण नवीन कार्य सुरु करताना त्यात अपयश येण्याची

मला भिती वाटते. ही भिती घालवण्याकरीता मी देवाचा आधार घेतोच. पण आपल्या कामात अपयश येऊ नये म्हणून दुष्ट शक्तींनाही शांत करण्याचे विधीही मी करतो. जीवनातील विविध संकटांचा सामना करतानाही मला देवाचा आधार वाटतो. माझ्या बालपणीच्या संस्कारानुसार त्या देवाचीच मी भक्ती करतो. पण या सर्व वेळी देवाचे स्मरण करताना मी अश्रद्ध असतो. मनाला धीर येण्याकरीता मी हे करीत आहे ही जाणीव माझ्या मनात असते. माझ्या परंपरा, उपासना व माझी धर्मस्थळे यांबाबत चर्चा करायला व वैज्ञानिक पुरावा मिळाला तर त्यातील बदलास माझी केव्हाही तयारी आहे. ही अश्रद्ध भक्तीची भुमिका सर्वांनी समजून घ्यावी, मान्य करावी व आत्मसात करावी एवढीच विनंती आहे.

समारोप

१) देवाच्या अस्तित्वाचा पुरावा अद्याप मिळालेला नाही. पण देव नाही असे सिद्ध करणेही शक्य नाही. त्यामुळे नेमका कोणता देव आहे व त्याची उपासना कशी करावी हे सिद्ध होऊ शकत नाही.

२) देव नाही असे मानून जगणे बहुतांश जनतेला शक्य नाही. या बहुसंख्य जनतेला देवाचा मानसिक आधार आवश्यक आहे. याचे मुख्य कारण देव आहे असे मानणे सकारात्मक आहे व देव नाही असे मानणे नकारात्मक आहे. बहुसंख्य जनता नकारात्मक

मानसिकतेत राहु शकत नाही. नकारात्मक विश्वातून सकारात्मक कल्पनाविश्व मनात साकारण्यासाठी देवाचा आधार असणे या बहुसंख्य जनतेस अत्यावश्यक आहे.

३) देव आहे व त्यामुळे आपले चांगले होईल एवढीच सकारात्मक भुमिका घेणेही या बहुसंख्य जनतेस शक्य होत नाही. देव सगुण रूपातच दिसावा लागतो व त्यासाठी देवाची प्रतीके व कर्मकांडे लागतातच.

४) या सर्व संकल्पनांची मनात स्थापना बाळपणातच होऊन त्या आपल्या व्यक्तीमत्वाचा मुलाधार बनून राहतात व त्यांना नाकारणे अशक्यप्राय असते.

५) त्यामुळे प्रत्येकाने आपल्याला जमेल तेवढे अश्रद्ध होऊन आपल्याला पटेल त्या देवाची भक्ती करणे एवढीच विनंती करणे योग्य वाटते.

६) ही देवभक्ती करताना देव नसूनही श्रद्धेचे जे फायदे आहेत ते प्रामुख्याने आपणास मिळणार आहेत.

यांची थोडी जरी जाणीव मनात निर्माण झाली तरी बरेच काही साध्य होईल.

मानव व प्राणी यांच्या नात्याकडे अश्रद्ध भक्तीने वेगळा विचार

या पृथ्वीवर मानवाबरोबर इतर सजीवही अस्तित्वात आहेत. त्यांच्यातूनच उत्क्रांती होत मानव अस्तित्वात आला आहे. त्यामुळे मानव व प्राणी यांचे संबंध अनादी कालापासून आहेत. प्राणी व इतर सुक्ष्म जीवांशिवाय मानवाचे अस्तित्त्व या पृथ्वीवर राहु शकत नाही. पण काही प्राणी मानवाला उपयोगी आहेत तर काही हानीकारक, धोकादायक आहेत. त्यामुळे त्यांच्याशी कसे वागायचे हे ठरवताना ते उपयोगी आहेत की हानीकारक आहेत याचा विचार करून निर्णय केला जाणार हे तर्कसंगत आहे. या प्राणीमात्रांची भक्ती कशी करायची?

सर्व प्राण्यांना जगण्याचा, या पृथ्वीवर राहण्याचा हक्क आहे हे मान्य करायचे. त्यांचा छळ करायचा नाही. त्यांना हानी न पोहचवता त्यांच्यापासून होईल तेवढा लाभ घ्यायचा. प्राण्यांबरोबर सहजीवन शक्य होईल तेव्हा पहायचे. हा झाला या प्राणीमात्रांच्या भक्तीचा मार्ग. हा वरवर सोपा वाटतो. पण जे सजीव मानवाला उपयोगी आहेत व हानी न पोहचवणारे आहेत त्यांच्याबाबत अमलात आणणे सोपे आहे. पण जे शारिरीक किंवा वित्तीय हानी पोचवू शकतात त्यांबाबत वेगळा

विचार करावा लागेल. तसेच प्राण्यांपासून लाभ घेताना किती व कसा लाभ घ्यायचा याबाबतही अनेक प्रश्न उपस्थित होतात व त्यांची वेगवेगळी उत्तरेही दिली जातात. या प्रश्नांकडे अश्रद्धपणे पाहून त्यांची उत्तरे शोधली पाहिजेत. ही उत्तरे शोधताना कोणत्या दृष्टिकोनातून आपण पाहतो हे फार महत्वाचे आहे. या प्राण्यांचा ज्यांना त्रास होत आहे त्यांचा दृष्टिकोन व ज्यांना त्रास होत नाही आहे त्यांचा दृष्टिकोन यांत फार मोठा फरक पडतो. त्यामुळे विचारातही मोठा फरक पडतो. याचे भान ठेवले पाहिजे व या मोठ्या प्रश्नांकडे अश्रद्धपणे पाहिले पाहिजे.

प्राचीन काळापासून या प्रश्नांकडे पाहण्याचा मानवाचा दृष्टिकोन हा पूर्णपणे मानवकेंद्रित होता. वने व प्राणी यांचा मानवहितासाठी उपयोग करणे योग्य मानले गेले. शेतीसाठी वने जाळून जागा मिळवणे, वन्य प्राणी मारून अन्न म्हणून वापरणे, त्यांना पाळून त्यांच्या शक्तीचा वापर करणे, हिंस्त्र प्राण्यांना मारून आपले संरक्षण करणे हे सर्व योग्यच मानले गेले. हे राजाचे कर्तव्यच मानले गेले. अर्थात त्यावेळची परिस्थिती वेगळी होती. मानवांची संख्या कमी होती व वने विस्तीर्ण भुभागावर पसरलेली होती. पण आज परिस्थिती बदलली आहे. मानवांची संख्या अतोनात वाढली आहे व वनांचे क्षेत्र कमी कमी होत चालले आहे व अनेक प्राणी नामशेष होत चालले आहेत. त्यामुळे मानवाचे विचार बदलले आहेत. वने

व वन्य प्राण्यांचे संरक्षण केलेच पाहिजे ही संकल्पना समाजमान्य झाली आहे. पण हे विचार आता समाजातील कमकुवत वर्गाचा बळी गेला तरी चालेल पण प्राण्यांचे संरक्षण झालेच पाहिजे या दुसऱ्या टोकापर्यंत आले आहेत. त्यामुळे याबाबत अश्रद्धपणे पुनर्विचार केला पाहिजे.

या संबंधांबाबतच्या वन्य जीव संरक्षण कायदा व भटक्या कुत्र्यांना न मारण्याबाबतच्या सुप्रीम कोर्टाच्या निर्णयाबाबत हा वेगळा विचार आहे. या वन्य जीव संरक्षण कायदा व भटक्या कुत्र्यांना न मारण्याबाबतच्या सुप्रीम कोर्टाच्या निर्णयानुसार वन्य जीव व भटक्या कुत्र्यांना जगण्याचा व मुक्त संचाराचा हक्क देण्यात आला आहे. याचा अश्रद्धपणे विचार करणे आवश्यक आहे.

या गोष्टींचे गांभीर्य पाहीले तर वन्य प्राण्यांकडून दरवर्षी १५००० बळी घेतले जात आहेत, कुत्र्यांच्या चाव्यामुळे रेबीज होऊन १५००० बळी घेतले जात आहेत, तर सर्पदंशांमुळे १५००० व्यक्ती मृत्यूमुखी पडताहेत. मृत्यू न होता फक्त जखमी होऊन यातना सहन कराव्या लागणाऱ्यांची संख्या सहज काही लाखांपर्यंत जाईल. त्यामुळे यावर गांभीर्याने व अश्रद्धपणे विचार करणे आवश्यक आहे.

याबाबत सध्या समाजात प्रचलित व कायद्याने व न्यायालयीन निर्णयांनी प्रस्थापित नियमन असे आहे की — वाघ, सिंह, बिबटे, हत्ती, गवे, मगर, साप व भटके कुत्रे इ.

प्राण्यांना जगण्याचा व मुक्त संचाराचा अधिकार आहे. मानवांने त्यांना मारणे हा गुन्हा आहे. हे प्राणी सहसा मानवावर हल्ला करत नाहीत. ते मानवापासून लांबच राहतात. चुकून जर या प्राण्यांनी हल्ला केला व त्यामुळे काही मानवास इजा झाली तर तो अपघातच समजावा व त्यास किंवा त्याच्या नातेवाईकांस योग्य ती भरपाई सरकारमार्फत देणेत यावी. (ही नुकसानभरपाई सर्पदंश व श्वानदंश याकरिता मात्र देणेत येत नाही हाही उरफाटा न्याय आहेच. खरेतर श्वानदंश व सर्पदंश झालेल्या व्यक्तींनाही नुकसानभरपाई मिळणे आवश्यक आहे. अशी नुकसानभरपाई मिळाल्यास त्यांना थोडी मदत होईल हा एक भाग झाला. पण त्याहून महत्वाचा भाग म्हणजे अशी नुकसानभरपाई द्यावी लागल्यास सरकारलाही या समस्येची गंभीरता लक्षात येईल.) हे प्राणी शहरी भागात आले तर त्यांना पकडून परत जंगलात सोडण्यात यावे. पकडण्यास वेळ लागला तरी चालेल पण त्यांना मारू नये. जंगलांजवळील ग्रामीण भागातील जनतेने मात्र या प्राण्यांबरोबर सहजीवन शिकावे. त्यांचे काही नुकसान झाले तर शासकीय नियमानुसार शासकीय गतीने यथावकाश भरपाई दिली जाईल.

या नियमांबाबत अश्रद्धपणे, वरील प्रस्थापित विचारांहून वेगळे काही विचार मांडत आहे. या अश्रद्ध विचारानुसार प्राण्यांकरीता मुक्त क्षेत्र म्हणजेच अभयारण्य

(जेथे बळी तो कान पिळी हा जंगलाचा कायदा लागु असेल) ठेवायचे ठरले तर त्यांचे असे आरक्षण केले पाहिजे.

गाभा क्षेत्र - या भागात प्राण्यांना मुक्त संचार करण्यास मुभा असेल. तेथे मानवी रहिवासी वस्ती असणार नाही. जर काही गावे अद्याप असतील तर त्यांचे योग्य ती भरपाई देऊन पुनर्वसन करण्यात यावे. हे क्षेत्र शासनाच्या वन विभागाच्या अखत्यारित राहिल. विशेष खबरदारी घेऊन वन पर्यटनाकरिताच प्रवेश असेल. या पर्यटकांना त्यांच्या जबाबदारीवरच वनक्षेत्रात प्रवेश करावा लागेल. या क्षेत्रात वन्य प्राण्यांकडून जर कोणी जखमी किंवा मृत्यु झाला तर त्यास भरपाई देण्यात येणार नाही.

बफर क्षेत्र - या भागात मानवी वस्ती थोड्या प्रमाणात व विशेष काळजी घेऊनच व त्यांच्या जबाबदारीवरच राहु शकेल. येथे थोड्या प्रमाणात शेती करणे, वनसंपदेस हानी न पोहोचवता काही वन उत्पादने गोळा करणे, पर्यटकांची निवास व्यवस्था असे काही मर्यादित व्यवसायच करता येतील. लहान मुलांच्या रहिवासास बंदी असेल (कारण धोकादायक क्षेत्रात लहान मुलांना ठेवता येत नाही.) प्राण्यांसाठी हे मुक्त क्षेत्र नसेल. हे क्षेत्र वन खात्याच्या अखत्यारित असेल व या क्षेत्रात आलेल्या वन्य प्राण्यांना वन खात्यामार्फत लवकरात लवकर पकडून परत गाभा क्षेत्रात सोडण्यात येईल. जोपर्यंत हे प्राणी बफर क्षेत्रातच आहेत तोपर्यंत या प्राण्यांना पकडण्याचा

कालावधी कमी जास्त करण्याचा अधिकार वन खात्याला राहिल. या क्षेत्रात वन्य प्राण्यांकडून जर कोणी जखमी किंवा मृत्यु झाला तर त्यास भरपाई देण्यात येईल.

मानवाचे क्षेत्र — या क्षेत्रात मानवी वस्ती असेल व या क्षेत्रात प्राण्यांच्या हल्ल्याची भिती न राहता मानवांस मुक्त संचार करता येईल. या क्षेत्रात संविधानाचेच नियम चालतील. हा भाग पोलिस खात्याच्या नियंत्रणात राहिल. या भागात आलेल्या वन्य प्राण्यांना त्वरीत, ठरावीक कालमर्यादित, जास्तीत जास्त २४ तासांत पकडण्यात येईल. वन्य प्राणी प्रेमी स्वयंसेवी संस्थाही हवेतर अशा प्राण्यास पकडण्याची कारवाई करू शकतील. पण त्वरीत पकडणे शक्य नसलेस त्या प्राण्यास मारण्यात येईल. पोलिसांनी २४ तासांत जर कारवाई केली नाही तर स्थानिक नागरिक त्या प्राण्यास पकडु किंवा ठार करू शकतील. या क्षेत्रात वन्य प्राण्यांकडून जर कोणी जखमी किंवा मृत्यु झाला तर त्यास भरपाई देण्यात येईलच. पण त्याबरोबर वन्य प्राणी या क्षेत्रात कसा काय आला, त्याला बफर क्षेत्रात का पकडले गेले नाही, हा हल्ला कोणाच्या हलगर्जीपणामुळे झाला का याचीही चौकशी करण्यात येईल व दोषीवर सदोष मनुष्यवधाचा गुन्हा दाखल करण्यात येईल.

या भागात जर कोणाला प्राणी पाळायचे असतील (उदा. कुत्रा) तर त्यांना त्या प्राण्याची संपूर्ण जबाबदारी घ्यावी लागेल. जर तो प्राणी कोणाला चावला तर त्या प्राण्याच्या मालकास

उपचाराच्या संपूर्ण खर्चाबरोबर झालेल्या दुखापतीच्या प्रमाणात तुरुंगवासही स्वीकारावा लागेल. मोटार अपघातातील नुकसानीसारखीच कारवाई येथेही झाली पाहिजे. ज्याप्रमाणे वाहनामुळे इतरांना झालेल्या शारिरीक दुखापत व मालमत्तेच्या नुकसानीची जबाबदारी त्या वाहनाच्या मालकाची असते त्याप्रमाणे पाळीव प्राण्यांकडून झालेल्या इजा किंवा नुकसानीची जबाबदारी त्या प्राण्याच्या मालकाची असली पाहिजे. पाळीव कुत्र्याने चावल्यास मालकाला दंड व कारावासही झाला पाहिजे. पाळीव कुत्र्याच्या हल्ल्यात जर कोणी मानवी मृत्यु झाला तर त्या कुत्र्याच्या मालकावर ३०४ आयपीसी लागू झाले पाहिजे.

या वेगळ्या नियमनाच्या मागील वैचारीक पार्श्वभूमी समजून घेऊया.

मानव व प्राणी यांतील संबंधांचा विचार करताना मानवी जीवनास सर्वोच्च प्राधान्य दिले पाहिजे. मानवी जीवनाचे रक्षण व्हावे व त्यासाठी मानवी बळी जाण्याआधीच उपाययोजना झाली पाहिजे. या दृष्टिनेच कायदे बनविले पाहिजेत. सर्व मानव समान हे सुत्र मान्य झाले पाहिजे. श्रीमंत व गरीब, शहरी व ग्रामीण हे भेद अस्तित्वात आहेत व त्यांचे हितसंबंध व दृष्टिकोन भिन्न असणार हे मान्य करावे लागेल. ज्यांना ज्याचा धोका आहे त्यांच्या दृष्टिकोनाने पाहून निर्णय करावे लागतील. वन्य प्राण्यांचा धोका ग्रामीण व वनांजवळ राहणाऱ्या जनतेलाच असणार व त्यामुळे त्याबाबत विचार

करताना त्यांच्या मताला महत्व दिले पाहिजे. शहरात राहणाऱ्या व फक्त सुट्टीत वनविहाराकरिता येणाऱ्यांच्या मताला महत्व देणे चुकीचे आहे. भटक्या कुत्र्यांचा धोका रस्त्यांवरून चालणाऱ्या गरीबांनाच असणार, गेटेड कम्युनिटीमध्ये राहणाऱ्या व गाड्यांतून फिरणाऱ्या श्रीमंतांना नाही. त्यामुळे त्याबाबतच्या निर्णयांत त्यांचाच विचार झाला पाहिजे.

हा विचार करताना एक तत्व म्हणजे जगण्याचा व मुक्त संचाराचा हक्क कोणाला असू शकतो व दुसरे म्हणजे हा हक्क देताना आपण समानतेचे मुलभूत तत्व पाळणार की नाही? या दोन गोष्टींचा विचार कायदेशीरपणे व नैतिकपणे अशा दोन प्रकारे केला पाहिजे. प्रथम कायद्याच्या दृष्टिकोनाने पाहूया.

आपल्या संविधानाने जीवनाचा व मुक्त संचाराचा मुलभूत अधिकार मानवी नागरिकांनाच दिला आहे हे प्रथम लक्षात घेतले पाहिजे. संविधानाने वन्य प्राणी व कुत्र्यांना मुक्त संचार स्वातंत्र्य व जीवनाचा अधिकार दिलेला नाही. पण सरकारने कायदा करून व सर्वोच्च न्यायालयाने आपल्या निर्णयांनी हे अधिकार वन्य प्राणी व कुत्र्यांना दिले आहेत. पण हे अधिकार जो प्राणी इतरांच्या याच अधिकारास मान्य करतो त्यांनाच मिळू शकतात. संविधानाने हे अधिकार नागरिकांना दिलेले असले तरीही ते त्याच नागरिकांना मिळतात की जे इतर नागरिकांच्या या हक्काचे उल्लंघन करीत नाहीत. जर

असे उल्लंघन केले तर त्या नागरिकाचेही हे अधिकार काढून घेतले जातात. उदा. जर एखाद्याने दुसऱ्याचा जगण्याचा हक्क नाकारला व त्याचा खून केला तर तसे करणाऱ्याचा जगण्याचा अधिकार कायद्याने काढून घेऊन त्याला मृत्युदंडाची शिक्षा मिळू शकते. संचारस्वातंत्र्य जरी असले तरीही त्यावरही काही बंधने आहेत. इतरांसाठी हानीकारक ठरेल असे वागण्यावर नागरिकांसाठीही निर्बंध आहेत. वाहन चालविण्याची परवानगी सज्ञान व सुबुद्ध नागरिकांनाच मिळते. स्वसंरक्षणासाठी प्राणघातक शस्त्र बाळगण्याची परवानगीही सज्ञान व मानसिक दृष्ट्या सक्षम व्यक्तीसच मिळू शकते. मग हे अधिकार आपण मानसिक दृष्ट्या पूर्ण विकसित नसलेल्या व इतर प्राण्यांच्या जगण्याच्या हक्काची पायमल्ली करणाऱ्या प्राण्यांना कसे काय देऊ शकतो? हे अधिकार घटनेने नागरिकांना दिलेले असले तरीही जे नागरिक इतरांच्या या अधिकारावर अतिक्रमण करतात, त्यांच्याकडूनही हे अधिकार हिरावून घेतले जातात. त्यांना तुरुंगवास व मृत्युदंडाचीही शिक्षा होऊ शकते. म्हणजेच हे अधिकार जो प्राणी इतरांच्या याच अधिकारास मान्य करतो त्यांनाच मिळू शकतात हे मुलभूत तत्व मान्य करावे लागेल व त्यानुसार कोणत्याही प्राण्यास जीवनाचा व मुक्त संचाराचा अधिकार असू शकत नाही. विशेषतः जे प्राणी मनुष्यास प्राणघातक आहेत त्यांच्या संचारावर व संख्येवर मर्यादा घालाव्याच लागतील

समता हे आपल्या घटनेचे मुलभुत तत्व आहे. त्यामुळे कायदा करताना संसदेस या मुलभुत तत्वाचे उल्लंघन करता येणार नाही. वन्य जीव संरक्षण कायद्याने प्राण्यांत वन्य प्राणी व पाळीव प्राणी असा भेद करुन या मुलभुत तत्वाचे उल्लंघन केले आहे. त्यामुळे हा कायदा घटनाबाहय आहे. समतेच्या तत्वानुसार जर जगण्याचा व मुक्त संचाराचा अधिकार प्राण्यांना द्यायचा असेल तर तो सर्वच प्राण्यांना द्यावा लागेल. किमान विविध प्राण्यांच्या मानसिक व बौद्धिक विकासाचा अभ्यास करुन कोणाला किती अधिकार द्यायचे हे ठरवले पाहिजे. सर्व किटकांना समान अधिकार, त्याहून जास्त अधिकार पृष्ठवंशीय प्राण्यांना, त्याहून जास्त अधिकार सस्तन प्राण्यांना, त्याहून जास्त वानरांना व त्याहून जास्त कपिंना (गोरिला, चिंपांझी). याप्रमाणे सर्वसाधारण वर्गीकरण करुन त्या प्रमाणातच अधिकार द्यावे लागतील. त्यामुळे वन्य प्राणी व कुत्र्यांना हे अधिकार देणार असू तर मग कोंबडा, मेंढी, शेळी, मासे अशा प्राण्यांनाही हे अधिकार द्यावे लागतील. पण मग मांसाहार करणाऱ्या नागरिकांचे काय होणार हा प्रश्न उद्भवतो. व समाजात मांसाहार करणाऱ्यांचे बहुमत असलेने प्राण्यांत भेद करुन काही प्राण्यांना जीवनाचा व मुक्त संचाराचा हक्क दिला आहे व काही प्राण्यांना मारण्याची परवानगी देण्यात आली आहे. मांसाहार करण्यास न मिळाल्याने नक्कीच कोणाही मानवाचा मृत्यु ओढवणार नाही. शाकाहारावर मनुष्य खात्रीपूर्वक जगु शकतो. मग फक्त मनुष्याच्या जिभेचे चोचले

पुरविण्यासाठी आपण अगणित प्राण्यांचे जीव घेतो. माशांसारख्या प्राण्यांचा तर आपण संख्येनेही विचार करत नाही. त्यांना आपण टनातच मोजतो व दरवर्षी इतके लक्ष टन मासे पकडले जातात असाच हिशोब ठेवला जातो. हे करताना जंगलांजवळ राहणाऱ्या व शहरांतील गरीबांचा विचार करण्यात आलेला नाही. त्यांना असलेल्या धोक्याचा विचार करताना या प्राण्यांच्या हक्कांबाबत अत्यंत श्रद्धेनेच विचार केला जातो व काही गरीबांचा मृत्यु झाला तरी ते अपरिहार्य आहे असे म्हटले जाते. आपली लोकसंख्या भरपूर आहे. माणसाची किंमत फक्त १० लाख रुपये आहे. (वन्य प्राण्यांकडून माणसाची हत्या झाल्यास तेवढी नुकसानभरपाई सरकारकडून दिली जाते) पण हत्ती, वाघ यांची किंमत काही कोटी रुपये आहे. त्यामुळे वन्य प्राणीच जास्त मौल्यवान आहेत. त्यामुळे काही लोक मेले तरी काही बिघडत नाही, पण वन्य प्राणी व भटक्या कुत्र्यांचे संरक्षण झालेच पाहिजे. पण हे म्हणणे चुकीचे नाही का १ मांसाहारी लोकांच्या जीभेचे चोचले पुरविण्यासाठी अगणित प्राण्यांचा बळी पण काही विशिष्ट प्राण्यांकरिता मात्र हजारो गरिबांचा बळी. त्यामुळे या प्रश्नाकडे अश्रद्धपणे पाहूनच विचार केला पाहिजे.

संविधानाने सर्व नागरिकांना जगण्याचा हक्क दिला आहे. या हक्कात सुरक्षित परिसरात राहण्याचा हक्क अंतर्भूत आहे हे लक्षात ठेवले पाहिजे. नागरिकांना व विशेषतः लहान मुलांना सुरक्षा देणे हे सरकारचं आद्य कर्तव्य आहे. भटक्या

कुत्र्यांचा व जंगली प्राण्यांचा सर्वाधिक धोका लहान मुलांनाच आहे. भटक्या कुत्र्यांनी लहान मुलांवर व वृध्दांवर हल्ला करून त्यांना फाडून मारल्याच्या अनेक घटना घडल्या आहेत. त्यामुळे लहान मुलांचे संरक्षण करणे अत्यंत अगत्याचे आहे. लहान मुलांच्या व इतरही नागरिकांच्या सभोवतालचा परिसर जगण्यासाठी सुरक्षित ठेवण्याची जबाबदारी सरकार व न्यायालयाचीही आहे. कायद्याने धोकादायक परिसरात लहान मुलांना ठेवण्यास मनाई आहे. त्यामुळे या परिसरात मानवी जिविताला धोकादायक प्राण्यांच्या अस्तित्वास व प्रवेशास प्रतिबंध केला गेलाच पाहिजे. त्यामुळे जोपर्यंत प्राण्यांच्या हल्ल्यात मानवी बळी जात नाही तोपर्यंत वाट बघत बसणे अयोग्य आहे. मानवी रहिवासी क्षेत्र निश्चित करून त्या भागात वन्य प्राणी किंवा भटके प्राणी येणारच नाहीत अशी व्यवस्था करणे अत्यावश्यक आहे. जंगलाचा व प्राण्यांचा कायदा बळी तो कान पिळी हाच आहे. हा कायदा जंगलातच राहु द्यावा. मानवी क्षेत्रात संविधानाचाच कायदा अमलात आला पाहिजे. हा संविधानाचा कायदा अमलात आणण्याची जबाबदारी सरकार व न्यायालयाचीही आहे.

हा झाला कायदेशीर मुद्दयांचा विचार. आता नैतिक मुद्दयांचाही विचार करूया.

वन्य प्राण्यांची संख्या कमी होत आहे व ते नामशेष होण्याचा धोका आहे व म्हणून त्यांचे संरक्षण केलेच पाहिजे व

त्याकरिता काही नागरिकांचे प्राण गेले तरी त्याला नाईलाज आहे. हे मुख्य प्रतिपादन आहे व तेच अत्यंत धोकादायक व चुकीचे आहे. उत्क्रांतीत निसर्गाचे जो अधिक योग्य तोच टिकणार हे तत्व आहे. त्यामुळे जी प्रजाती योग्य नाही ती नामशेष होणार. त्यामुळे त्याचे दुःख कशाला. डायनोसोर नामशेष झाले म्हणूनच मानव अस्तित्वात येऊ शकला. उत्क्रांतीच्या प्रक्रियेत आजवर अगणित प्रजाती निर्माण झाल्या व नामशेष झाल्या. त्यामुळे आणखी काही प्रजाती नामशेष झाल्याच तर त्याचे दुःख कशाला? तसेच योग्य काळजी घेतली तर या प्रजातीही नामशेष होणार नाहीत. पण त्यासाठी या धोकादायक प्राण्यांना मुक्त संचाराची परवानगी देण्याची आवश्यकता नाहीय. त्यांच्यासाठी काही अभयारण्ये निश्चित करून तेथे ठरावीक संख्येने या वन्यप्राण्यांचा सांभाळ करता येईल. पण अशी अभयारण्ये करताना वर दिलेल्या तरतुदीप्रमाणेच केली गेली पाहिजेत व त्यातील प्राण्यांची संख्याही निश्चित केली पाहिजे. त्यामुळे अशी अभयारण्ये जास्त संख्येने घोषित करणे शक्य होणार नाही. त्यामुळे दुसरा पर्याय म्हणून अधिक संख्येने प्राणीसंग्रहालये निर्माण करून तेथेही काही वन्य प्राण्यांचा सांभाळ करता येईल. असे करूनच हवेतर काही प्रजातींचे जतन केले पाहिजे.

मानवासाठी प्राण्यांचे अस्तित्त्व आवश्यक आहे म्हणून त्यांना न मारता त्यांना जीवनाचा व मुक्त संचाराचा अधिकार

दिला पाहीजे या संकल्पनेची तुलना पाण्याशी करुन बघुया . मानवी जीवनाकरिता पाणी अत्यावश्यक आहे व वाढत्या मानवी लोकसंख्येकरिता मोठया प्रमाणावर पाणी साठवण्यासाठी धरणे बांधणे आवश्यक आहे . पण धरण बांधायचे असेल तर ते कोठे बांधणार , त्यामुळे अडणारे पाणी कोठपर्यंत पसरणार हे निश्चित केले जाते व तेवढ्या भागातील मनुष्यवस्तीचे पुनर्वसन केले जाते . सरकार असे जाहीर करत नाही की बहुसंख्य जनतेस पाण्याची आवश्यकता असलेने अमुक एका नदीवर धरण बांधण्यात येणार आहे . त्यामुळे धरणाच्या मागील भागातील जनतेने काळजी घ्यावी व पावसाळयात पाणी पातळी वाढल्यास उंचावरील भागात राहण्यास जावे व परत उन्हाळयात पाणी पातळी उतरल्यावर परत यावे . पाण्यापासून सुरक्षित अंतरावर राहील्यास पाणी आपल्याला काही अपाय करत नाही . त्यामुळे आपण सर्वांनी पाण्यापासून सुरक्षित अंतरावर राहावे . हे हास्यास्पदच वाटते ना? मग वन्य प्राण्यांबाबत असेच का सांगितले जाते?

दुसरा प्रमुख नैतिक मुद्दा हा अहिंसा तत्वाचा आहे . प्राण्यांना मारणे ही हिंसा आहे व त्यामुळे त्यास अनेकांचा विरोध आहे . या अहिंसा तत्वाबाबत खुप मतभिन्नता आहे . सजीव कोणाला मानायचे , हिंसा कशाला म्हणायचे हे महत्वाचे मुलभुत प्रश्न आहेत .

अहिंसा तत्वाचे पालन करताना हिंसा म्हणजे काय हे ठरवावे लागते. हे प्रत्येक जण स्वतःच्या सोयीने ठरवतो. जीव कोणास म्हणायचे यावर अहिंसा अवलंबून आहे. क्षणभर कल्पना करा- एक गृहिणी आपल्या मुलांकरिता मटकीची उसळ करते आहे. मटकी भिजत घालून छान मोड आणले आहेत. आता ती मोड आलेली मटकी फोडणीस टाकणार आहे. क्षणभर थांबून तिने त्यातील मटकीचा एक दाणा उचलला. त्याकडे निरखुन पाहु लागली. तिला काय दिसेल हे तिच्या दृष्टिकोनावर अवलंबून आहे. एक सर्वसामान्य दृष्टिकोन म्हणजे मटकीला छान मोड आला आहे, त्यातील पोषकतत्वे वाढली आहेत, मुलांना छान चौरस आहार मिळणार. हा एक दृष्टिकोन झाला. पण जर तिने आपली दृष्टि विशाल केली तर तिला दिसेल की एक छोटा, चिमणा जीव, जो इतके दिवस निद्रिस्त अवस्थेत होता, तो आता जागृत होऊन या जगात हळुच पहिले पाऊल टाकतो आहे. त्याला आपण आता फोडणीत, म्हणजेच उकळत्या तेलात टाकणार आहोत व तो भाजून तडफडून मरणार आहे. असे जर पाहिले तर ती त्या मटकीची उसळ करू शकणार नाही. पण मग काय खाणार? खऱ्या अहिंसावाद्यांना फक्त वाळलेले गवत व झाडावरून गळून पडलेली पाने खाऊनच रहावे लागेल. या प्रॅक्टिकल प्रश्नामुळे कोणीही दुसऱ्या दृष्टिकोनाने पाहत नाही. पण तोही एक सत्य दृष्टिकोन आहे हे तेवढेच सत्य आहे. पण वनस्पतींना मारण्यास

बहुतेक सर्वाची संमती आहे. प्राण्यांना मारण्याबद्दल बरीच मतभिन्नता आहे. प्राणीसृष्टीतील किटक वर्गापर्यंतही प्राण्यांना मारण्याबाबत फारशी मतभिन्नता आढळत नाही. खेकड्यांना जिवंतपणीच उकळत्या तेलात फोडणीसाठी टाकण्यातही कोणाला फारसे वावगे वाटत नाही. पृष्ठवंशीय प्राण्यांपैकी माशांना मारण्यासही परवानगी आहे. व यात कोणाला क्रुरता वाटत नाही. काही बिचाऱ्या माशांना फसवून त्यांच्या गळ्यात लोखंडी हुक खुपसून व ओढत आणून हवेत बुडवून ठार मारलेले चालते. बहुतांश माशांना दोरीत गुंडाळून हवेत बुडवलेले चालते. (जसे जमिनीवरील प्राणी पाण्यात बुडून मरतात तसे मासेही हवेत बुडूनच मरतात) उंदरांनाही विष घालून मारलेले चालते. पिंजऱ्यात पकडून पाण्यात बुडवून मारलेले चालते. मांसाहारींच्या जिभेचे चोचले पुरविण्याठी अगणित शेळ्या,मेंढ्या,कोंबड्यांना गळा कापून मारलेले चालते. मात्र कुत्री, वाघ, साप यांसारख्या मानवी जिवितास हानीकारक हिंस्त्र प्राण्यांना मात्र मारायचे नाही. ही कसली अहिंसा? या अहिंसा तत्वाचा अश्रद्धपणे विचार केलाच पाहिजे.

माणसाला जगताना झापड लावावीच लागते. आपले कोण व परके कोण हे ठरवावे लागते.कोणाकरिता किती करायचे हे ठरवावे लागते. सर्वे सुखिनः संतू म्हणणे सोपे आहे. पण हे प्रत्यक्षात शक्य नसते. जंगलातील वाघ व हरीण दोघेही सुखी होऊ शकत नाहीत. एकाच्या दुःखात दुसऱ्याचे सुख असते.

शिवी राजाने आपल्या समोर आलेल्या कबुतराचे प्राण आपल्या मांडीतील मांस ससाण्याला देऊन वाचवले. पण जर सर्व कबुतरांचे प्राण वाचवायचे ठरवले असते तर त्याच्या सर्वांगातील मांस देऊनही ते शक्य झाले नसते. आपण सर्वानाच आपले म्हणू शकत नाही. त्यामुळे आपण कोणास आपले म्हणणार व कोणास परके करणार हाच महत्वाचा प्रश्न आहे. मानवास आपले म्हणा व हिंसक प्राण्याबद्दलचे हे अनाठायी प्रेम कमी करा हीच विनंती आहे.

समजा एक अति श्रीमंत माणूस आहे. त्याचा एक लाडका एकुलता एक मुलगा आहे. तो अजुन सज्जान झाला नसल्यामुळे त्याला चालक परवाना नाही. पण त्याला गाड्या चालवणे खुप आवडते पण नीट जमत नसलेने खुपदा अपघात होतात. जर तो श्रीमंत माणूस म्हणाला की माझ्या मुलाला हवे तसे वागु द्या. जर कोणाचे काही नुकसान झाले तर मी भरुन देईन. कोणाचा मृत्यु झाला व कायद्याने १० लक्ष नुकसान भरपाई द्यायची असेल तर मी २० लाख देतो. पण माझ्या मुलाला काही करु नका, त्याला हवे तसे मनमोकळे पणे गाड्या चालवू द्या. हे चालेल का? नक्कीच नाही. त्या मुलाच्या हातून कोणाचा मृत्यु झाला तर त्या मुलाला व त्या श्रीमंत बापाला कारावास होणार. त्याला मनमोकळेपणाने हिंडता येणार नाही. तो मानव असूनही त्याच्यावर काही बंधने घालावी लागतील. मग काही श्रीमंत प्राणीप्रेमींच्या व श्रीमंत सरकारच्या लाडक्या

हिंस्त्र प्राण्यांना आपण कसे काय अनिर्बंध, मुक्त संचार स्वातंत्र्य देऊ शकता?

भटक्या कुत्र्यांच्या नियंत्रणाकरिता त्यांना ठार न मारता त्यांची नसबंदी करण्याचा उपाय सांगितला जातो व कायदानुसार सध्या तोच एक मार्ग उपलब्ध आहे. पण या उपायाबाबत अश्रद्धपणे विचार केला पाहिजे.

हा नसबंदीचा उपाय जर पूर्ण कार्यक्षमतेने राबविला तर काही वर्षांनी भटक्या कुत्र्यांचे पूर्ण निर्मूलन होणार आहे हे मान्य आहे. म्हणजेच अंतिम साध्य एकच आहे. फक्त मार्ग भिन्न आहेत. त्यामुळे या दोन मार्गांची तुलना करून पाहिली पाहिजे.

कुत्र्यांच्या नसबंदीच्या उपायाचा मुख्य एकच फायदा हा आहे की आपण कुत्र्याला ठार मारत नाही हे समाधान हळव्या मनाच्या व अहिंसक तत्वाच्या व्यक्तींना मानसिक सुख मिळवून देते. पण हा मार्ग खरोखर वेदना कमी करतो का हे तुलना करून पाहिले पाहिजे. समजा एका माणसाला सांगितले की तुझ्यापुढे दोनच पर्याय आहेत. एक तुला ठार मारणार किंवा तुझी नसबंदी करणार. मग हा माणूस आनंदाने नसबंदी करून घेण्यास तयार होईल. त्याला मानसिक यातना जास्त होणार नाहीत. पण कुत्र्यांना एवढी समज नसते. त्यांना पकडण्यात आल्यावर आता आपला मृत्युच होणार असेच वाटणार व त्यांना आत्यंतिक भीती व मानसिक यातना होणारच. नसबंदी

शस्त्रक्रियेमुळे शारिरीक यातना होणार आहेतच. तसेच यानंतर तो कुत्रा पुढे काही वर्षांनी मरणार आहेच व त्यावेळी त्याला मृत्युशय्येवरील शारिरीक यातना सहन कराव्याच लागणार आहेत. या उलट त्यांना विष देऊन मारताना बेशुध्दावस्था येईपर्यंत थोडा काळच शारिरीक यातना होतील तेवढ्याच. मानसिक यातना तर नाहीतच. त्यामुळे वेदना कमीतकमी होण्याच्या दृष्टिने पाहिले तर ठार मारण्याचा मार्ग कमी वेदनादायी नाही का? त्यातही स्ट्रिकनीनसारखे विष न देता गाढ झोप आणणारे बार्बिच्युरेट सारखे औषध खाण्यातून देणे व नंतर झोपेत असतानाच गॅस मास्क मधून नायट्रोजन वायु देऊन वेदनारहित मृत्यु देण्याचा मार्गही अवलंबता येऊ शकतो. किंवा झोपेत असताना विजेचा शॉक देऊन मारणे किंवा असेच इतर वेदनारहित मार्ग वापरता येतील. हे मार्ग वेदनारहित असलेने नसबंदीच्या उपायापेक्षा कमी वेदनेचे व अहिंसात्मकच आहेत. तसेच खाण्याकरिता मारल्या जाणाऱ्या प्राण्यांसाठी वापरला जाणारा गळा कापुन मारण्याचा मार्ग कुत्र्यांकरताही वापरायला काय हरकत आहे? का असे आहे की वेदना या फक्त कुत्र्यांनाच होतात व शेळ्या-मेंढ्या-कोंबड्यांना गळा कापला जाताना गुदगुदल्या होतात?

दुसरा व महत्वाचा मुद्दा हा आवश्यक निधी व तज्ञ मनुष्यबळ मिळण्याचा आहे. आपल्या सरकारकडे निधीची कायमच कमतरता असते. तसेच उपलब्ध निधी कोठे

वापरायचा हे ठरवताना कुत्र्यांची नसबंदी ही बाब प्राथमिकता यादीत फारच खाली असते. त्यामुळे नसबंदीचा मार्ग जरी कायद्याने मान्यताप्राप्त असला तरीही त्यासाठी आवश्यक तज्ञ डॉक्टर व निधी कधीच व कोठेही उपलब्ध होत नाही व त्यामुळे फक्त दिखाव्यापुरत्याच शस्त्रक्रिया केल्या जातात व भटक्या कुत्र्यांची संख्या सर्वत्र अतोनात वाढत आहे. त्यामुळे कुत्र्यांच्या संख्येवर नियंत्रण करण्याकरिता कमीत कमी खर्चाचा व तज्ञ मनुष्यबळ न लागणारा मार्ग निवडणे आवश्यक आहे. जेणेकरून इतर आवश्यक बाबींकरिता निधी उपलब्ध होईल व भटक्या कुत्र्यांचा मानवी जीविताला असणारा धोकाही टळेल. या दृष्टिकोनातून विचार केला असता कुत्र्यांना मारण्याचा मार्ग खुपच कमी खर्चाचा आहे व त्यासाठी तज्ञ मनुष्यबळही आवश्यक नाही व त्यामुळे तोच अवलंबला पाहिजे. तसेच हा उपाय पटकन व विशेष पूर्वतयारी न करताही राबवता येतो हाही याचा एक फायदा आहे. तसेच सरकारचे प्रथम कर्तव्य हे आहे की सर्व नागरिकांना (मानव) सेवा पुरविणे. वृद्ध व निराधार नागरिक असहाय्य होऊन रस्त्यांवर भीक मागून जगत असताना व असंख्य गरीब बालके कुपोषित होत असताना शासकिय निधी त्यांच्याकरिताच उपलब्ध झाला पाहिजे. ज्या श्वानप्रेमींना त्यांचा वैयक्तीक निधी श्वानांकरिता वापरायचा असेल त्यांनी तो जरूर वापरावा. पण शासकिय निधी हा प्राधान्याने गरीब नागरिकांकरिताच वापरला जायला हवा.

भटक्या कुत्र्यांना मारण्याच्या उपायाबाबत एक आक्षेप हा घेतला जातो की आपण जर एका कुत्र्याला मारले तर त्याची जागा घेण्यास दुसरा कुत्रा येतो व त्यामुळे कुत्र्यांच्या संख्येवर नियंत्रण होत नाही. पण असे होण्याचे कारण हे आहे की हा उपायही व्यवस्थितपणे अमलात आणला जात नाही. जनतेतून फारच ओरडा झाला की कुत्र्यांची संख्या तात्पुरती तरी कमी व्हावी म्हणून हा उपाय केला जातो व म्हणून मारण्यात आलेल्या कुत्र्यांची जागा नवीन कुत्रे घेतात. त्यामुळे हा उपाय अमलात आणताना भटक्या कुत्र्यांचे निर्मुलन होईपर्यंत सातत्याने व चिकाटीने काम करावे लागेल. ज्याप्रमाणे देवी व पोलिओ यांचे निर्मुलन करण्याचा कार्यक्रम राबवण्यात आला त्याच धर्तीवर भटक्या कुत्र्यांचे निर्मुलन व त्याबरोबर रेबीजचे निर्मुलन करण्याचा कार्यक्रमही राबवला पाहिजे. हे कुत्र्यांचे निर्मुलन करण्याचे काम कंत्राटी पध्दतीने एखाद्या संस्थेला दिले पाहिजे. पण त्या संस्थेला जितकी कुत्री मारली जातील त्या संख्येच्या प्रमाणात रक्कम देऊन चालणार नाही. (जसे सध्या कुत्र्यांची नसबंदी करण्याकरिता स्वयंसेवी संघटनांना त्यांचेमार्फत केल्या गेलेल्या नसबंदीच्या प्रमाणात अनुदान देण्यात येते) त्या संस्थेस खालील प्रमाणे अनुदान दिले पाहिजे. त्या संस्थेस एका जिल्हयाची जबाबदारी देण्यात यावी. या जिल्हयात मागील तीन वर्षांच्या श्वानदंशांच्या केसेसची आकडेवारी पाहून वार्षिक सरासरी काढावी. प्रत्येक रुग्णाला १००००० रु नुकसानभरपाई व त्यास आवश्यक उपचार खर्चासाठी

१००० रु असे प्रत्येक केससाठी २०००रु गृहीत धरुन तेवढी रक्कम दरवर्षी अनुदान म्हणून पुढील पाच वर्षांकरिता देण्यात यावी. या संस्थेने या अनुदानातून पुढील पाच वर्षे त्या जिल्हयातील श्वान निर्मुलनाचा खर्च करायचा आहे व सर्व श्वानदंश केसेसना प्रत्येकी २०००रु द्यायचे आहेत. जर पाळीव कुत्र्याने चावले असेल तर त्या कुत्र्याच्या मालकाकडुन ही रक्कम वसुल करण्यात येईल. अशा पध्दतीने कंत्राट दिले तर ती संस्था आपल्या जिल्हयातील सर्व भटक्या कुत्र्यांचे जलद निर्मुलन करेलच व पुढेही या कामात सातत्य ठेवेल व नवीन भटकी कुत्री होऊ देणार नाही.

आपले सदोष घन कचरा व्यवस्थापन हे भटक्या कुत्र्यांच्या समस्येचे कारण आहे असे सांगितले जाते व हे व्यवस्थापन नीट करणे हा उपाय सांगितला जातो. पण घन कचरा व्यवस्थापन हा अत्यंत जटील प्रश्न आहे व तो सोडवणे अत्यंत कठीण आहे. तो सोडवायला हवाच. पण त्या बरोबरीने किंबहूना त्या आधीच भटक्या कुत्र्यांचे निर्मुलन केले पाहिजे. कारण समजा महापालिकेने १०० टक्के घन कचरा व्यवस्थापन केले तर सध्या अस्तित्वात असलेल्या भटक्या कुत्र्यांना खाद्य काहीच मिळणार नाही. मग त्यांचा उपासमारीने मृत्यु ओढवणारच. हा मार्ग त्या कुत्र्यांकरिता काही वेदनारहित असणार नाही. तसेच मृत्यु होण्याआधी उपासमारीने कुत्री आक्रमक होऊन त्यांचे मनुष्य व पाळीव प्राण्यांवरील हल्ले

मोठया प्रमाणात वाढतील. त्यामुळे घनकचरा व्यवस्थापन सुधारायला हवेच पण त्या बरोबरच भटक्या कुत्र्यांचेही निर्मुलन करायला हवे.

श्वानप्रेमींना हे नुसते वाचूनही माझा अत्यंत राग येईल. पण त्यांनाही माझी हात जोडून विनंती आहे की या प्रश्नाची मी मांडलेली बाजूही समजून घ्या. ज्यांना जेवढे श्वान सांभाळायचे आहेत त्यांनी ते सांभाळण्यास काहीही हरकत नाहीय. पण त्यांची पूर्ण जबाबदारीही घेणे आवश्यक आहे. श्वानप्रेमींनी एकत्र येऊन त्यांना शक्य असेल तेव्हाही श्वानघरे काढावीत व तेथे त्यांना शक्य असेल तेव्हाही श्वानांचा सांभाळ जरूर करावा. पण कुत्र्यांना रस्त्यांवर मुक्त सोडु नये एवढीच विनंती आहे.

आपल्या देशात अंदाजे ६ ते ७ कोटी भटकी कुत्री असावीत असा अंदाज आहे. या भटक्या कुत्र्यांना असे कोटींच्या संख्येने मारणे हे अत्यंत क्रूरपणाचे खुप जणांना वाटेल. एवढया मोठया संख्येने त्यांना मारणे हे खुप जणांना, विशेषतः श्वानप्रेमींना असह्यच आहे. पण या एकदाच माराव्या लागणाऱ्या ७ कोटी भटक्या कुत्र्यांच्या संख्येची तुलना दरवर्षी मारल्या जाणाऱ्या अंदाजे १० कोटी शेळया, मेंढया, डुकरे व ५०० कोटी कोंबडया (यांचीही नक्की संख्या मिळत नाही पण आपल्या देशाचे दरवर्षीचे मांस उत्पादन ९० लाख टन आहे.), तसेच संख्या न मोजता वजनात मोजले गेलेले १७५ लाख

टन मासे यांच्याशी व रेबीजने मरणाच्या १५००० रुग्ण व श्वानदंशाच्या जखमा व नंतर रेबीज प्रतिबंधक लस घेताना यातना सहन करणारे लाखो रुग्ण यांच्याशी करावी. हा उपाय सुचवताना मलाही आनंद होत नाहीय. मारली जाणारी बहुतांश कुत्री ही निरुपद्रवी व गरीब, केविलवाणीच असणार आहेत. त्यांपैकी कित्येक गोंडस पिल्लेही असणार आहेत व त्यांना मारणे कोणालाही नकोसेच वाटणार आहे. पण कर्तव्यासमोर मन कठोर करावेच लागते. हवेतर कुत्र्यांकडून गालाचे, अंगाचे लचके तोडले गेलेली असहाय्य, गोंडस लहान मुले डोळ्यांसमोर आणून पहावीत. प्रथमदर्शनी अत्यंत कुर वाटणाऱ्या या योजनेचा अंतिम लाभ लक्षात घेऊन ही योजना राबवावी लागेल.

वन्य जीव संरक्षण कायदानुसार वन्य प्राणी मानवी वस्तीत येऊन मानवी जीवितास धोका निर्माण झाल्यास त्या प्राण्याला पकडण्याचे किंवा ठार मारण्याचा निर्णय घेण्याचे अधिकार मुख्य वन संरक्षक यांनाच आहेत. त्यांना हे अधिकार आहेत पण कोणतीही जबाबदारी नाही. त्यांनी निर्णय घेण्यास उशीर केला व त्यामुळे कोणाचा मृत्यु झाला तरीही त्यांच्यावर कोणतीही कारवाई होऊ शकत नाही. हे अत्यंत चुकीचे आहे. ज्याला अधिकार त्याच्यावर जबाबदारीही असली पाहिजे. मानवी मृत्यु झाल्यास मुख्य वन संरक्षक यांच्यावर ३०४ चा गुन्हा दाखल केला गेला पाहिजे.

जर वन्य प्राण्यांना मुक्त संचार व जीवनाचा अधिकार देणार असू तर तो पूर्णपणेच द्यावा. हे प्राणी शहरात आले तरीही त्यांना पकडु नये. खरेतर दिल्ली, मुंबई, कोलकाता व चेन्नई अशी चार अभयारण्येच करावीत व तेथे वाघ, बिबटे, गवे, हत्ती यांना मुक्त सोडावे. ते थोडा काळ तेथे बावरतील. पण त्यांना सवय होईल व ते तेथे रमतील. गवे व हत्ती भाजी मंडईत जाऊन मनसोक्त चरतील. (हवेतर भाजी विक्रेत्यांना पंचनामे करून नियमानुसार भरपाई द्यावी.) वाघ, बिबटे काही मानवांना मारून खातील. (नातेवाईकांनाही नियमानुसार भरपाई द्यावी) पण त्यामुळे लोकसंख्येचे नियंत्रण होईल. लोकांनाही त्यांच्या शिकारीचे कौशल्य पाहण्याचा आनंद मिळेल. हे प्राणी पाहण्यासाठी लांब जंगलात जावे लागणार नाही. घराजवळच हे प्राणी पाहण्याचा आनंद मिळेल. त्यांचे शिकारीचे कौशल्यही पाहता येईल. ही सुचना माथेफिरु सारखीच वाटते ना? पण मग हाच नियम जंगलाजवळील गरीब आदिवासी व शेतकऱ्यांना लावताना काहीच कसे वाटत नाही?

आपल्या कायदानुसार क्रूर खुन्यांनाही आपण मृत्युदंड देताना त्यांना कमीतकमी यातना होतील अशा पध्दतीनेच मृत्युदंड देतो. मग गरीबांच्या घरी व जंगलाजवळील खेड्यांत जन्म घेण्याच्या घोर अपराधाबद्दल या गरीबांना मृत्युदंडाची शिक्षा द्यायची असेल व वाघ व कुत्रे यांच्या अन्नाची व्यवस्था करायची असेल तर या गरीबांना वेदनारहीत मृत्युदंड देऊन

मग त्याचे मृतदेह या प्राण्यांसमोर टाकावेत. जिवंतपणी या कुर प्राण्यांकडून फाडून, लचके तोडून भयानक यातना भोगत मृत्युदंड देऊ नये हीच त्यांची विनंती असेल.

हे फक्त मानवी जीवनास हानीकारक प्राण्यांपुरतेच मर्यादित नाही. जीवितास हानीकारक नसले तरीही त्रासदायक प्राणी असू शकतात. तसेच संख्या प्रमाणापेक्षा जास्त वाढली तर अशा निरुपद्रवी प्राण्यांचाही त्रास होतो. एखादा ससा किती गोजिरवाणा व गोंडस दिसतो. पण समजा त्यांची संख्या वाढून लाखोंच्या घरात गेली तर ते सर्व शेती फस्त करून टाकतील. शहरांत काही ठिकाणी निरुपद्रवी वाटणाऱ्या कबुतरांना प्रेमाने खाद्य टाकत राहिल्याने त्यांची संख्या अतोनात वाढली आहे व त्यामुळे काही लोकांना अॅलर्जीचा त्रास होत आहे. त्यामुळे सर्व प्राण्यांची संख्या कोठे व किती असावी हेही ठरवणे आवश्यक आहे.

प्राण्यांसाठी आरक्षित केलेल्या अभयारण्यांची विविध प्राणीजीवन सांभाळण्याची क्षमता वेगवेगळी पण मर्यादितच असणार हे वास्तव मान्य करावेच लागेल. या मर्यादेबाहेर संख्या जाऊ लागली तर ती नियंत्रित करावीच लागणार. हे कठोर वास्तव प्राणीप्रेमींनी मान्य करणे आवश्यक आहे. काही मानवी मृत्यु झाले तरी ते अपरिहार्य आहे, पण प्राण्यांना मारता कामा नये ही अत्यंत चुकीची संकल्पना सोडून दिली पाहिजे. काही शहरांत कबुतरांची संख्या वाढून खुप लोकांना

अॅलर्जीचा त्रास होत असल्यामुळे कबुतरांना खाऊ घालण्यावर बंदी घालण्यात आली आहे. पण त्यांची अशी उपासमार करणे हे कुरपणाचेच नाही का? त्याऐवजी त्यांना पकडून कमीतकमी वेदनादायक मुत्यु देणे अधिक योग्य होणार नाही का?

कुत्रे, वाघ, मगर यासारख्या प्राण्यांकरिताच हा प्राणीप्रेमींचा कळवळा का? खरे तर अशा हिंस्त्र प्राण्यांच्या संख्येचे सर्वप्रथम नियंत्रण केले गेले पाहिजे. पण तसे न करता गरीब बिचाऱ्या मेंढ्या व कोंबडयांसारख्या प्राण्यांची अगणित कत्तल होत असताना त्यांची बाजू का घेतली जात नाही? भटक्या कुत्र्यांनी चावून गालाचे लचके तोडलेल्या अजाण लहान मुलांबद्दल कळवळा का येत नाही? अजापुत्रम् बलिं दद्यात् हेच खरे.

त्यामुळे सध्याची ही प्रचलित कायद्यांची व्यवस्था बदलणे आवश्यक आहे. पण ही बदलण्याकरिता चिकाटीने प्रयत्न करणे आवश्यक आहे. हे विचार पटणाऱ्या लोकांनी एकत्र येऊन प्रयत्न करावे लागतील. हे प्रयत्न दोन स्तरांवर करावे लागतील. यासाठी सुप्रीम कोर्टात पिटीशन दाखल करावे लागेल व चांगले वकील उभे करून ही केस लढवावी लागेल. तसेच या केसमध्ये सरकारतर्फे योग्य बाजू मांडली जाणे आवश्यक आहे. यासाठी राजकीय स्तरावरही प्रयत्न करावे लागतील. वन्य जीव प्रेमी व श्वानप्रेमींनी आजपर्यंत चिकाटीने प्रयत्न करून व सुप्रीम कोर्टात केस लढवून ही व्यवस्था निर्माण करण्यात मोठा वाटा

उचलला आहे. त्यांच्याशीही संवाद साधून त्यांचे विचार परिवर्तन करणेही आवश्यक आहे. पण याप्रश्नी वन्य जीव प्रेमी व श्वानप्रेमींनी जसे चिकाटीने प्रयत्न केले तसेच प्रयत्न मानवप्रेमींनी करणे आवश्यक आहे. म्हणूनच सर्व मानव व बालप्रेमींना या प्रश्नासाठी एकत्र येण्याचे हे आवाहन आहे.

वैद्यकीय शास्त्राची अश्रद्ध भक्ती

मनुष्य आजारी पडल्यावर डॉक्टरांची आठवण येते. आजारी माणसासाठी व त्याच्या कुटुंबियांसाठी डॉक्टर म्हणजे देवाचे रूपच मानले जाते. आजारातून बरे होण्यासाठी व मृत्युच्या दाढेतून सुटण्यासाठी डॉक्टरांना पर्याय नाही हीच भावना समाजात पूर्वीपासून आहे. मनुष्य आजारी पडणार व आजारी पडल्यानंतर मृत्यु होणार. त्यातून डॉक्टरांनी उपचार करून वाचवले तर त्याचे श्रेय डॉक्टरांना मिळायचे व जर मृत्यु झाला तर ते आपले नशीब समजायचे अशी पध्दत रुढ होती. त्यामुळेच समाजात डॉक्टरांना देवासारखाच मान होता. खरेतर त्याकाळात बहुतांश आजारांकरिता प्रभावी उपचार उपलब्ध नव्हते व रुग्ण दगावण्याचे प्रमाणही खुपच होते. तरीही डॉक्टरांना मान होता. आज विज्ञानाच्या प्रगतीमुळे अनेक आजारांवर प्रभावी उपचार उपलब्ध आहेत व त्यांमुळे रुग्ण दगावण्याचे प्रमाण खुपच कमी झाले आहे. परंतू यामुळे जनतेच्या अपेक्षा अवास्तव झाल्या आहेत. आजार कोणताही असो, आपला रुग्ण बरा झालाच पाहिजे अशीच अपेक्षा असते. या अवास्तव अपेक्षा पूर्ण करणे विज्ञानास अशक्य आहे. त्यामुळे उपचार करूनही रुग्ण कधीतरी दगावणारच. अशा वेळी

डॉक्टरांना दोषी व जबाबदार ठरवून त्यांचेवर हल्ले करणे व खटले दाखल करून नुकसानभरपाई मागणे हे प्रकार वाढत आहेत. डॉक्टर व रुग्णांतील परस्पर विश्वास सध्या जवळ जवळ नाहीसा झाल्याचे दिसते. सध्याच्या औषधोपचाराच्या पध्दतीबद्दल विचार करताना त्यातील काही त्रुटी दिसतात व त्यांमुळे ही परिस्थिती निर्माण झालेली आहे असे दिसते.

या प्रकारांकडे अश्रद्ध भक्तीने कसे पाहता येईल व काय उपाययोजना करता येईल हे पाहूया.

मनुष्याला आयुष्यात आजारांचा सामना करावा लागणारच. हे अटळ सत्य आहे. आजारी पडल्यावर आपले आपण काही उपचार करून कधी कधी बरे होता येते. पण बहुतेक वेळा डॉक्टरांकडे जावे लागणार हेही खरे आहे. याला पर्याय नाही. त्यामुळे डॉक्टर आपल्यावर सर्वोत्तम उपचार करतील असा विश्वास ठेवायचा आहे. डॉक्टरांच्या उपचाराने आपण बरे होऊ असा सकारात्मक दृष्टिकोन ठेवायचा आहे. म्हणजेच वैद्यकीय उपचारांची भक्ती करायची आहे. पण ही भक्ती करताना अश्रद्ध राहायचे आहे. हे अश्रद्ध राहणे म्हणजे सर्वोत्तम उपचार केले तरीही वैद्यकीय शास्त्राच्या मर्यादांमुळे कधी कधी अपयश येऊ शकते ही जाणीव मनात ठेवणे. या जाणीवेबरोबरच डॉक्टरांकडून सर्वोत्तम उपचार होण्याची खात्री होण्याकरिता अशा अश्रद्ध भक्तीचा एक मार्ग म्हणून मी डॉक्टर पुरस्कृत विमा योजना सुचवीत आहे.

वैद्यकीय उपचारानंतर रुग्णाच्या मृत्युच्या दूर्घटनेकडे डॉक्टर, रुग्णाचे नातेवाईक व अशा वेळी येणारे मध्यस्थ या तिघांच्याही दृष्टिकोनातून पाहूया.

डॉक्टरांच्या मते आज वैद्यकीय शास्त्राची खुपच प्रगती झाली असली तरीही हे शास्त्र अजुनही १०० टक्के यशस्वी होऊ शकत नाही व वैद्यकीय शास्त्राच्या या मर्यादांची जाणीव आपणा सर्वांना असली पाहिजे. सर्वोत्तम उपचार करुनही कधी कधी अकस्मात व अकल्पित गुंतागुत निर्माण होते व उपचार अपुरे ठरतात. त्यामुळे अशावेळी नातेवाईकांनी डॉक्टरांना दोष देऊ नये. अशा दूर्घटना अत्यंत कमी प्रमाणात घडत असतात व बहुतांश वेळी रुग्ण बरे होत असतात हेही पहावे. डॉक्टरांचा काहीही दोष नसताना त्यांना शिक्षा होऊ नये. ज्याचा शेवट गोड ते सर्वच गोड अशी म्हण आहे. पण ती उलट करुन ज्याचा शेवट वाईट ते सर्वच वाईट असे म्हणू नये. डॉक्टरांनी सर्वोत्तम उपचारच केले असतील अशी श्रध्दा ठेवावी.

नातेवाईकांना वाटते की अशा प्रकारचे आपल्या पाहण्यातील सर्व रुग्ण बरे झाले आहेत. रुग्ण दाखल करताना आजार गंभीर असल्याचे सांगितले नव्हते. सर्व चांगले आहे, काही काळजी करु नका असेच सांगितले होते. त्यामुळे हा रुग्ण दगावला म्हणजे डॉक्टरांचीच चुक झाली असणार. त्यामुळे डॉक्टरांना शिक्षा झाली पाहिजे व आम्हास नुकसानभरपाई मिळाली पाहिजे.

मध्यस्थ म्हणून येणारे पुढारी मंडळींचा दृष्टिकोन पाहता खरोखर डॉक्टरांची चुक होती की नाही हे ठरवण्याचे त्यांचे ज्ञान नसते व तेवढा वेळही नसतो. ते ठरवण्याचा प्रयत्न करायचा झालाच तर बहुतेक वेळा डॉक्टरांची चुक नसतेच हे त्यांनाही माहित असते. त्यांना नातेवाईकांनाही सांभाळायचे असते व डॉक्टरांनाही. त्यामुळे ते म्हणतात की झाली ती गोष्ट झाली. आता ती व्यक्ती परत येत नाही. आता मागे राहिलेल्यांचा विचार करूया. उगाच प्रकरण पुढे वाढवायला नको. काहीतरी देऊन टाका व मिटवूया.

त्यामुळे एकतर डॉक्टरांना विनाकारण त्रास नको म्हणून आपली चुक नसूनही खुप वेळा माघार घेऊन तडजोड करावी लागते. किंवा तडजोड करण्यास नकार दिला तर मग डॉक्टरांची चुक आहे की नाही हे ठरवण्याची प्रक्रिया शेवटी कोर्टात जाते व तेथे एकाच बाजूचे समाधान होते. दुसऱ्या बाजूला कायम वाटत राहते की आपल्यावर अन्याय झाला आहे. विशेषतः रुग्ण व नातेवाईकांना आपल्याला कोर्टातून न्याय मिळणार नाही असेच वाटते. पण याचे खरे कारण हे आहे की बहुतेक वेळा डॉक्टरांची चुक नसतेच. या दुर्घटना या वैद्यकीय शास्त्राच्या मर्यादांमुळेच होतात. पण असे वाटल्यामुळे नातेवाईक आक्रमक होऊन कायदा आपल्या हातात घेण्याचे प्रसंग खुपवेळा उद्भवतात. यावर काही वेगळा विचार व

वेगळा उपाय करण्याची गरज आहे. म्हणून यावर एक वेगळा मार्ग सुचवावा असे वाटते.

तो मार्ग म्हणजे डॉक्टर पुरस्कृत विमा योजना.

या योजनेमागील तत्व असे की कोणत्याही वैद्यकीय औषधोपचारात अत्यल्प का असेना पण धोका असतोच. हा धोका पत्करूनच औषधोपचार घेणे रुग्णास आवश्यक असते. या धोक्याची आर्थिक जबाबदारी रुग्णाने विमा हप्त्याच्या रूपाने घ्यावी. त्यानंतर काही विपरीत घडले तर डॉक्टरांची चुक आहे की नाही याची शहानिशा न करता आर्थिक नुकसान भरपाई देणे ही डॉक्टरांची जबाबदारी राहिल. उदा. गरोदरपणामुळे माता मृत्युचे प्रमाण ५००० प्रसुतींमध्ये एक असे आहे. त्यामुळे गरोदर स्त्रीने नोंदणीवेळी विमा हप्ता म्हणून २०० रु डॉक्टरांकडे भरायचे आहेत. या स्त्रीचा जर मृत्यु झाला तर डॉक्टरांनी नातेवाईकांना १० लाख रुपये द्यायचे आहेत. मृत्युचे कारण काहीही असो, (अपघात, आत्महत्या, खुन सोडून) डॉक्टरांची चुक नसली तरीही डॉक्टरांची चुक आहे की नाही याबाबत चिकित्सा न करता ही भरपाई द्यायची आहे.

हा विमा हप्ता कोणत्या आजाराकरिता किती भरायचा हे त्या आजाराच्या धोक्यावर व रुग्णाच्या प्रकृतीवर अवलंबून राहिल. वरील गरोदर स्त्रीच्या उदाहरणाचाच विचार केला तर खालील बाबींवर विमा हप्ता अवलंबून राहिल.

प्रसुतीच्या दुसऱ्या व तिसऱ्या खेपेस कमी हप्ता व पहिल्या व चौथ्या खेपेहून पुढील प्रसुतीस जास्त. आधी सिझेरिअन झाले असलेस हप्ता जास्त.

त्या स्त्रीस मधुमेह, हृदयविकार, रक्तदाब, किडनीचे आजार असल्यास हप्ता जास्त.

वय १८ हून कमी किंवा ३० हून जास्त असल्यास हप्ता जास्त.

उपचार ग्रामीण भागात होणार असतील तर हप्ता जास्त व मोठ्या शहरांतील मोठ्या रुग्णालयात होणार असतील तर हप्ता कमी.

तसेच या दुर्घटना रॅण्डमली घडत असलेने त्या कायम ठरावीक प्रमाणातच घडतील असे नाही. हे प्रमाण मोठ्या संख्येने अभ्यासलेल्या घटनांच्या तुलनेत असलेने वैयक्तिक डॉक्टरांच्या बाबत यात कमी जास्त फरक पडणार आहे. त्यामुळे हे प्रमाण दुरुस्त करण्याकरिता या योजनेत स्थानिक डॉक्टर संघटना व एखादी विमा कंपनी यांचा सहभाग आवश्यक आहे. विमा हप्ता व भरपाईची जबाबदारी उपचार करणारे डॉक्टर, स्थानिक वैद्यक संघटना व विमा कंपनी यांच्यात ३३, ३३, ३४ टक्के या प्रमाणात राहिल. दुर्घटना घडल्यास स्थानिक डॉक्टर संघटना व विमा कंपनी नुकसानभरपाईचा त्यांचा वाटा डॉक्टरांना देतील व डॉक्टरांकडून पूर्ण रक्कम नातेवाईकांना देणेत येईल. ज्या प्रमाणे इतर विमा योजनांत नो क्लेम बोनस

असतो त्याप्रमाणे या योजनेत क्लेम झाला तर डॉक्टरांची जबाबदारी वाढेल व क्लेम झाला नाही तर डॉक्टरांची जबाबदारी कमी होईल.

ही योजना वैद्यकीय शास्त्राच्या मर्यादेपलीकडील परिस्थिती व दिवाणी निष्काळजीपणाचे आरोप यांकरिताच लागू राहिल. क्रिमिनल निष्काळजीपणा करिता ही योजना लागू राहणार नाही.

तसेच ज्या आजारांतील धोक्याचे प्रमाण ५०० रुग्णांमध्ये एकहून कमी आहे अशा आजारांबाबतच ही योजना राबवणे शक्य आहे. मृत्युचे प्रमाण याहून अधिक असल्यास विमा हप्ता फारच जास्त होईल व तो भरणे अशक्य होईल. पण अशा वेळी असा विमा घेऊ शकत नाही म्हणजेच हा आजार गंभीर आहे याची जाणीव नातेवाईकांना आपोआपच होईल.

तसेच वैद्यकीय निष्काळजीपणाचे आरोप बहुतेकवेळा कमी धोक्याच्या आजारांवेळीच होत असतात व अशावेळी ही योजना परिणामकारक ठरेल. कारण गंभीर आजारांचे वेळी बहुतेक वेळा आजार गंभीर आहे याची जाणीव रुग्ण व नातेवाईकांना असतेच व अशा आजारांबाबत डॉक्टरही आजार गंभीर असल्याचे सांगत असतात. पण अल्प धोक्याच्या आजारांवेळी रुग्ण व नातेवाईकांना हा आजार साधाच आहे व तो बरा होणारच अशी खात्री असते व डॉक्टरही अशा आजारांबाबत धोका अल्प का होईना असतोच अशी जाणीव

करुन देत नाहीत. ज्यावेळी रुग्ण डॉक्टरांकडे येतो त्यावेळी उपचारांबरोबर धीर देणे हे डॉक्टरांचे कर्तव्यच असते. अशा धीरामुळे रुग्णाचा निम्मा आजार बरा होत असतो. पण असा धीर देण्यामुळे आजारातील संभाव्य कॉम्प्लीकेशन व उपचारातील धोक्याबद्दल कल्पना देणे शक्य नसते. तसेच नेहमीच्या तपासणी वेळी सर्व तपासण्या नॉर्मल असल्यास सर्व काही चांगले आहे, काळजीचे काही कारण नाही असे सांगितले जाते व सर्व तपासण्या नॉर्मल असतानाही काही गुंतागुंती होऊ शकतात हे सांगणे टाळले जाते व मग असे काही घडल्यास साहजिकच डॉक्टरांना दोष दिला जातो. साधे उदाहरण सर्दी-तापाचे घेऊया. रुग्ण डॉक्टरांकडे आला व म्हणाला मला कालपासून सर्दी व थोडा ताप येतो आहे. औषध द्या. अशावेळी सर्व डॉक्टर अर्धसत्य बोलतात व काही तपासण्या करायलाही सांगत नाहीत, किरकोळ औषधे देतात व काही काळजी करु नका, चार दिवसात बरे व्हाल असा धीर देतात. ९९.९९ टक्के रुग्ण बरे होतातच. पण १०००० मध्ये एकाला न्युमोनिया होतो. लाखात एकाचा मृत्यु होतो. (स्वाईन फ्ल्युच्या काळात हे प्रमाण १० पट व करोना काळात हे प्रमाण १०० पट जास्त होते) पण ही वस्तुस्थिती डॉक्टर सर्वांना सांगत नाहीत. पण त्यामुळे लाखात ज्या एकाचा मृत्यु होतो त्याचे नातेवाईक डॉक्टरांनी आमच्या रुग्णावर योग्य उपचार केले नाहीत असे म्हणणारच. मग म्हणून सर्व सर्दी झालेल्या रुग्णांना तुम्हाला न्युमोनिया होऊन तुम्ही मरण्याची शक्यताही आहे असे

सांगायचे का व सर्वांची फलू पॅनेलची महाग तपासणी करुन घ्यायची का १ (जसे कोरोना साथीच्या काळात सर्व सर्दीच्या रुग्णांची व त्यांच्या सहवासितांची स्वाब घेऊन आरटीपीसीआर तपासणी करण्यात येत होती.) तसेच टॉन्सिल, अपेंडिक्स, मोतिबिंदू, नसबंदी यांसारख्या जवळजवळ निर्धोक शस्त्रक्रिये दरम्यानही रुग्णाचा मृत्यु होऊ शकतो हेही कधीही शस्त्रक्रियेसाठी संमती घेताना सांगितले जात नाही. कोणतेही इंजेक्शन देताना रिअॅक्शन येऊन मृत्यु होऊ शकतो किंवा त्याजागी सुज येऊन पू होऊ शकतो असेही कधीच सांगितले जात नाही. गरोदर स्त्रीच्या तपासणीवेळी आनंदात असलेल्या त्या स्त्रीस व नातेवाईकांनाही सर्व चांगले असले तरीही गरोदरपण व प्रसुतीमध्ये ५००० मध्ये एक एवढा मृत्युचा धोका असतो व १०० मध्ये १० एवढी गर्भपाताची शक्यता असते हे कोणीही डॉक्टर सांगु शकत नाही. हे सर्व स्पष्टपणे सांगायचे की या सर्व दूर्घटनांची शक्यता अत्यंत कमी असलेने त्यांचा उल्लेख न करता तू बरा होणारच आहेस असा धीर द्यायचा हा खरेच यक्ष प्रश्न आहे. यावर ही विमा योजना हे एक खरेच चांगले उत्तर आहे.

असे गैरसमज टाळणे व नातेवाईकांना वैद्यकीय शास्त्राच्या मर्यादांची जाणीव करुन द्यावी हे हेतू या योजनेमुळे साध्य होतील. विमा हप्ता किती आहे यावरुन या आजारात किती धोका आहे याची कल्पना रुग्ण व नातेवाईकांना येऊ

शकेल. तसेच विमा किती रकमेचा घ्यायचा हे ही रुग्णाची आर्थिक परिस्थिती व त्याचेवरील जबाबदारी याचा विचार करुन रुग्ण, नातेवाईक व डॉक्टर मिळून विचार करुन ठरवू शकतील.

अशा दूर्घटनांत रुग्ण व नातेवाईकांचे नुकसान झालेले असते हे स्पष्ट असते व त्यांना किमान आर्थिक साहाय्य मिळणे रास्त आहे व या योजनेमुळे हे साध्य होईल.

हे आर्थिक साहाय्य मिळताना ते प्रथमदर्शनी विमा हप्त्यातून मिळत आहे असे वाटते. पण हा विमा हप्ता ठरविताना सर्वोत्तम उपचार केल्यावरही जो धोका राहतो तोच विचारात घेऊन हा विमा हप्ता ठरविण्यात आलेला असणार. त्यामुळे जो डॉक्टर योग्य उपचार करेल त्याला क्वचितच अशी भरपाई द्यावी लागेल व ती या विमा हप्त्याच्या रकमेतून दिली जाईल व डॉक्टरांना त्याची तोशीस पडणार नाही. जो डॉक्टर निष्काळजीपणा करेल त्याला जास्त संख्येने भरपाई द्यावी लागेल. ती विमा हप्त्याच्या रकमेत बसणार नाही. त्यामुळे ही भरपाई त्याला आपल्या खिशातून द्यावी लागेल. म्हणजेच निष्काळजीपणास शिक्षा होईल व काळजीपूर्वक उपचार करणाऱ्यास शिक्षा होणार नाही.

पण यामुळे डॉक्टरांनी चुक केली असल्यास त्यांना शिक्षा होणार असल्याचे समाधानही रुग्ण व नातेवाईकांना मिळेल. हे अत्यंत महत्वाचे आहे. डॉक्टरांच्या चुकीला शिक्षा होऊन

आपल्याला भरपाईही मिळाल्यामुळे नातेवाईकांचा राग व हतबलता दोन्हीही कमी होण्यास मदत होईल व वैद्यकीय व्यावसाईकांबद्दलचा विश्वास वाढेल.

तसेच ही भरपाई देताना डॉक्टरांनाही मानसिक समाधान असेल की आपण ही भरपाई विमा हप्त्यातून देत आहोत. यात आपल्या चुकीची कबुली नाही आहे. ही आपल्याला शिक्षा नाही आहे.

तसेच ही भरपाई देताना त्यात ३३ टक्के वाटा स्थानिक वैद्यकीय संघटनेचा असल्यामुळे त्यांचेकडून सर्व व्यावसाईकांवर लक्ष राहिल. एखाद्या डॉक्टरकडून चुक होत असेल तर इतर सर्व मिळून त्याला मार्गदर्शन करतील. एखाद्या रुग्णाच्या आजारात काही गुंतागुत निर्माण झाली तर सर्व मिळून उपचाराचा सामुहीक प्रयत्न करतील. त्यामुळे रुग्णांनाही अधिक चांगले उपचार मिळून मृत्युदर कमी होतील.

अर्थात ही योजना राबवण्यासाठी एक वेगळी यंत्रणा निर्माण करावी लागेल. पण सध्याही विमा कंपन्या डॉक्टरांकरिता प्रोफेशनल इंडेम्नीटी इन्शुरन्स राबवत आहेतच. यात थोडा बदल करून या कंपन्या ही योजना राबवू शकतील. तसेच वैद्यकीय उपचारांकरिताच्या रुग्णाच्या खर्चात या विमा हप्त्याची भर पडेल हे ही खरे. पण सर्व प्रकारच्या विमा योजनांत प्रथमदर्शनी वायफळ वाटणारा विमा हप्त्याचा खर्च असतोच. पण सामान्य विम्यामुळे जसे संकट प्रसंगी किमान

आर्थिक साहाय्य उपलब्ध होते तसेच या योजनेमुळे रुग्ण व त्याचे नातेवाईकांना वार्ड वेळी आर्थिक साहाय्य मिळणार आहे. त्यामुळेच विमा ही आग्रहाची गोष्ट आहे हे लक्षात ठेवले पाहिजे. तसेच या योजनेमुळे रुग्ण व डॉक्टरांमधील हरवत चाललेला विश्वास परत येईल हा अनमोल लाभही आहे.

अर्थात सर्वप्रथम अश्रद्ध व्हायला जमले पाहिजे, रुग्णांना व डॉक्टरांनाही हेही तेव्हाच खरे.

ई साहित्य प्रतिष्ठान सोळा वर्षांचे होत आहे.

सुहास शरदचंद्र साने यांचे हे ई साहित्यवरील पहिले पुस्तक.

. सुहास शरदचंद्र साने हे व्यवसायाने एक डॉक्टर (स्त्रीरोगतज्ञ) आहेत. स्वभावाने ते मननशील व चिंतनशील आहेत. अपल्या व्यस्त कार्यमग्नतेतून वेळ काढून ते आपले विचार लिहून काढतात आणि त्यावर इतरांकडून स्पष्ट मत मतांतरांची अपेक्षा ते बाळगतात. त्यासाठी त्यांनी हे पुस्तक लिहून ई साहित्यतर्फे प्रकाशित करण्याचा निर्णय घेतला.

सुहास शरदचंद्र साने यांच्यासारखे ज्येष्ठ लेखक आपली पुस्तके ई साहित्यच्या माध्यमातून जगभरातील मराठी वाचकांना विनामूल्य देतात. असे लेखक ज्यांना लेखन हीच भक्ती असते. आणि त्यातून कसलीही अभिलाषा नसते. मराठी भाषेच्या सुदैवाने गेली दोन हजार वर्षे कवीराज नरेंद्र, संत ज्ञानेश्वर, संत तुकारामांपासून ही परंपरा सुरू आहे. अखंड. अजरामर. म्हणून तर दिनानाथ मनोहर(४ पुस्तके), शंभू गणपुले (९पुस्तके), डॉ. मुरलीधर जावडेकर (९), डॉ. वसंत बागुल (१९), शुभांगी पासेबंद (१५), अविनाश नगरकर (४), डॉ. स्मिता दामले (९), डॉ. नितीन मोरे (५५६पुस्तके), अनील वाकणकर (९), फ्रान्सिस आल्मेडा (२), मधुकर सोनावणे (१२), अनंत पावसकर (१६), मधू शिरगांवकर (८), अशोक कोठारे (४७ खंडांचे महाभारत), श्री. विजय पांढरे (ज्ञानेश्वरी भावार्थ), मोहन मद्रवणा (जागतिक कीर्तीचे वैज्ञानिक), संगीता जोशी (आद्य गझलकारा, १८ पुस्तके), विनीता देशपांडे (७), उल्हास हरी जोशी (९), नंदिनी देशमुख (५), डॉ. सुजाता चव्हाण (१२), डॉ. वृषाली जोशी (५३), डॉ. निर्मलकुमार फडकुले (१९), CA पुनम संगवी (७), डॉ. नंदिनी धारगळकर (१५), अंकुश शिंगाडे (३८), आनंद देशपांडे (३), नीलिमा कुलकर्णी (४), अनामिका बोरकर (३), अरुण फडके (६), स्वाती पाचपांडे (२), साहेबराव जवंजाळ (२), अरुण वि. देशपांडे (५), दिगंबर आळशी, प्रा. लक्ष्मण भोळे, अरुंधती बापट (५), अरुण कुळकर्णी (१२), जगदिश खांदेवाले (६), पंकज कोटलवार (६), डॉ. सुरुची नाईक (३), डॉ. वीरेंद्र ताटके(२), आसावरी काकडे

(१४), श्याम कुलकर्णी (२५), किशोर कुलकर्णी, रामदास खरे (६), अतुल देशपांडे, लक्ष्मण भोळे, दत्तात्रय भापकर, मुग्धा कर्णिक (५), मंगेश चौधरी, प्र. सु. हिरकर (३), बंकटलाल जाजू (४), प्रवीण ना दवणे, आर्या जोशी, डॉ. सरोज सहस्रबुद्धे (१०), अरविंद बुधकर (४), जयश्री पटवर्धन (७), श्रीरंग कौलगी (५), यशवंत कदम (११), पांडुरंग सूर्यवंशी (४), सुधीर कारखानीस (८), मिलिंद कपाळे, मुकुंद कर्णिक (३), श्रीराम काळे (६), शैलेश पुरोहित (४), बी बी देसाई (२), श्रीनिवास शारंगपाणी (३) रामकृष्ण बाक्रे(३) दिगंबर सलगर(२), विजया टिळक, संजय टाकळगव्हाणकर(२), पांडुरंग भागवत, मिलिंद बेंबळकर, गायत्री साळवणकर(३), भारती बिर्जे डिग्गीकर(३), विकास भावे, डॉ सुनील सावंत, अशोक बेंडखळे, सुहास साने असे अनेक ज्येष्ठ व अनुभवी लेखक ई साहित्यद्वारे आपली पुस्तके लाखो लोकांपर्यंत विनामूल्य पोहोचवतात.

अशा साहित्यमूर्तींच्या त्यागातूनच एक दिवस मराठीचा साहित्य वृक्ष जागतिक पटलावर आपली ध्वजा फडकवील याची आम्हाला खात्री आहे. यात ई साहित्य प्रतिष्ठान एकटे नाही. ही एक मोठी चळवळ आहे. अनेक नवनवीन व्यासपीठे उभी रहात आहेत. त्या त्या व्यासपीठांतून नवनवीन लेखक उदयाला येत आहेत. आणि या सर्वांचा सामूहिक स्वर गगनाला भिडून म्हणतो आहे.

आणि ग्रंथोपजीविये । विशेषीं लोकीं 'इ'ये ।
दृष्टादृष्ट विजये । होआवे जी ।

